

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ İSLÂM HUKUKU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sedat MEHMED

BURSA - 2014

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ İSLÂM HUKUKU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sedat MEHMED

Danışman

Prof. Dr. Ali KAYA

BURSA – 2014

TEZ ONAY SAYFASI

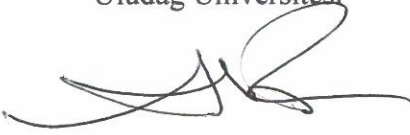
T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

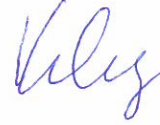
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda 701223054 numaralı Sedat MEHMED'in hazırladığı "Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, 17/07/2014 günü 13.30 – 14.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Prof. Dr. Ali KAYA
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Yard. Doç. Dr. M. Salih KUMAŞ
Uludağ Üniversitesi

17/07/2014

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Sedat MEHMED
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
Bilim Dalı : İSLÂM HUKUKU
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 157
Mezuniyet Tarihi : 22 / 07 / 2014
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Ali KAYA

BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ İSLÂM HUKUKU

Büyük Selçuklu dönemi İslâm hukuku adlı tezimizde, Selçuklu dönemi fıkıh faaliyetleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Tezimizde, genellikle Orta Asya ve Irak merkezli fıkıh çalışmaları ön plana çıkarılmıştır. Büyük Selçuklu dönemi İslâm Hukuku çalışmamız giriş ve üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde, fıkıh ilmine etkisi bakımından devrin siyâsî ve ilmî yapısı genel hatları ile incelenmiştir. İkinci bölümde ise, Büyük Selçuklu döneminde mevcut olan fıkıh mezhepleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise İslâm fıkıh tarihi açısından dönemin önemi üzerinde durulmuştur.

Tezimizin sonunda ulaştığımız sonuçlar şunlardır: Büyük Selçuklu dönemi, fıkıh tarihi bağlamında her ne kadar duraklama ve gerileme devri olarak nitelense de, İslâm hukuku ile alakalı olarak birçok eser bu dönemde yazılmış; ayrıca fıkıhın tadrîs edildiği yer olan medreseler de bu dönemde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Hanefî mezhebinin otoritesi Bağdât'tan Orta Asya'ya kaymış; Şâfiî mezhebi ise Bağdât merkez olmak üzere Orta Asya'da da gücünü hissettirmeye başlamış; Hanbelî mezhebinin tesiri ise sadece Bağdat ile sınırlı kalmış; Mâlikî mezhebi ise Bağdat'ta münderis olmuş, etkisi daha çok Mağrib ve Endülüs'te hissedilmiştir. Selçuklu devrinde özellikle devletin ve bürokrasinin de desteği ile çok teşekküllü medreseler inşâ edilmeye başlanmış; bunun bir neticesi olarak da kaybolan ilmî hayat tekrar canlanmaya başlamış, ilmî münâzaralar çoğalmış, Ayrıca mezhepler arası mücadeleler de zirve noktasına ulaşmıştır.

Sonuç olarak, Orta Asya ve Irak coğrafyasındaki İslâm hukukunun daha iyi anlaşılması için, “Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku” adlı çalışmamız, özellikle İslâm hukuku tarihi hususunda önemli bir yer iştigâl edeceğine kaniyim.

Anahtar Sözcükler:

Büyük Selçuklular

Fıkıh

Mezhep

İslâm Hukuku

ABSTRACT

Name and Surname : Sedat MEHMED
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Islamic Law
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 157
Degree Date : 22 / 07 / 2014
Supervisor (s) : Prof. Dr. Ali KAYA

ISLAMIC LAW IN GREAT SELJUK DYNASTY PERIOD

The thesis of islamic law of Great Seljuk dynasty period which is defines fiqh activities. Our thesis mention mostly Middle Asia and Iraq's fiqh activities. This thesis contains introduction and three main section. In the first section, we examined political and scientific condition which is obviously influence the islamic law. And the second one we defined the islamic sects in this period. Lastly we analysed the period of Great Seljuk dynasty because of influence on the fiqh history.

Here are the results we reached the end of the thesis, as it is known in the Great Seljuk dynasty period fiqh activities stopped and regressed however most of references about Islamic law written in this period. In addition lots of madrassas which are educates fiqh laws started become widespread as well. Hanafi sect's domination slipped to Middle Asia from Baghdad and Shafi'i sect which uses Baghdad as a central began to feel power in Middle Asia. Hanbali sect's influence was limited to only Baghdad and Maliki sect's exhausted in Baghdad, the effect of Maliki sect's was felt more in the Maghreb and Andalusia. In Seljuk Dynasty period especially well organized madrassas began to be built with government and bureaucracy support, as a result of this lost islamology began to freshen again. Scientific discussions increased, also struggle between sects reached the peak point.

Consequently, for better understanding of Islamic law in the Middle Asia and Iraq geography, I am sure our thesis as "Islamic law in Great Seljuk Dynasty Period" will be take important place especially in Islamic law history.

Keywords:

Great Seljuk

Fiqh

Madhab

Islamic Law

ÖNSÖZ

Büyük Selçukluların sadece Türk tarihinde değil, İslâm tarihinde de çok önemli bir yeri vardır. Ancak İslam hukuk tarihini konu alan eserler incelendiğinde, Büyük Selçuklu döneminde Fıkıh konusunda yeterli düzeyde bilginin yer almadığı görülür. Oysaki Büyük Selçuklu dönemi Müslüman toplumları tarihi dönemleri bakımından önemli bir konuma sahiptir. Bu önem siyâsî tarih bakımından olduğu kadar ilmî bakımından da geçerlidir.

Bu dönemde mezheplerin metotlarını ortaya çıkaran eserler yazılmış, ilmî tartışmalar toplumun ve ulemânın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş, mezhepler arası mücadeleler zirve noktasına ulaşmış, çok teşekküllü medreseler yayılmaya başlamıştır.

Biz bu tezi yazmaya karar verdiğimiz vakit, İslam hukuk tarihi kitaplarını incelerken özellikle Selçuklular devrindeki fıkıh anlayışını yansıtacak yeterli düzeyde bilgirin mevcut olmadığını gördük. Her ne kadar İslâm hukuku tarihi kitaplarında Selçuklular dönemi fikhî çalışmalara, Abbâsîler devrinin ikinci yarısında özet olarak temas edilse de, bu dönem ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Biz de bu tezimizde bir nebze de olsa İslam hukuk tarihinde Selçukluların fıkıh anlayışları bağlamında mevcut olan bu boşluğu gidermek istedik.

Fakat Büyük Selçuklu devletinin egemenliği altındaki coğrafyanın tespit edilmesinde bir hayli zorlandığımızı itiraf edelim. Çünkü en genel hatları ile Selçuklular, Orta Asya'dan Anadolu'ya, Irâk'tan, Hicâz ve Yemen'e kadar büyük bir coğrafyayı idâre etmekte idi. Fakat mezkûr coğrafyaların bazısında (Hicâz, Yemen gibi) idâreleri sembolik idi. Selçuklular özellikle Horasan, Şâm ve Irâk'ta siyâsî ağırlıklarını hissettirmişlerdir.

Biz de bu tezimizde Selçukluların İslâm hukukunu, sosyal ve siyâsal hayatlarında nasıl tatbik ettiğini tespit etmeye çalıştık. Fakat bunu tespit ederken de hanedân ve bürokrasi ayırımını göz önünde bulundurmaya gayret ettik. Çünkü hânedân Hanefî idi. Doğal olarak da atamalarda Hanefî mezhebinden olanları tercih ediyorlardı. Bürokratik yapıda ise Şâfiî mezhebi mensupları ağırlıktaydı. Onlar da doğal olarak atamalarda Şâfiî mezhebenden olanları tercih ediyorlardı.

Bu dönemde Horâsân, Dımaşk ve Irak bölgelerindeki mezheplerin etkisi ve konumları üzerinde de durmaya çalıştık. Bu dönemde özellikle iki mezheb üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Birincisi Hanefî mezhebi, ikincisi ise Şâfiî mezhebi. Hanbelî, mezhebi ise sadece Irâk söz konusu olduğu zaman değerlendirilmiştir. Çünkü Hanbelîlerin bu dönemde, diğer bölgelerde pek etkisi yoktur. En etkili oldukları bölge sadece Irâk'tır. Mâlikîler ise Selçuklular döneminde yok denecek kadar azdır. Diğer gayr-i Sünnî mezheplere ise, çok az atıflar yapılmıştır.

Söz konusu tezi araştırırken her türlü yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ali KAYA Beyefendi'ye, İSAM personeline ve tezi yazarken bana sabır gösteren çok değerli eşime teşekkürü borç bilirim. Çalışma bizden, tevfik Allah'tan.

Bursa 2014

Sedat MEHMED

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
3. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI	1
4. ARAŞTIRMANIN AMACI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

(BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYÂSÎ VE İLMÎ HAYAT)

1. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ	3
1.1. Büyük Selçuklular'ın Müslüman Olması	3
1.2. Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	4
1.3. Büyük Selçuklular'ın Kültür Ve Düşünce Yapısı	5
1.4. Büyük Selçuklularda Semâvî Dinler	6
1.5. Büyük Selçuklular Dönemi Kelâm Mezhepleri	7
1.5.1. Mu'tezile Mezhebi	7
1.5.1.1. Büyük Selçuklularda Mu'tezile Mezhebinin Konumu	7

1.5.1.2. Büyük Selçuklularda Hanefî - Mu'tezile Münâsebetleri.....	8
1.5.1.3. Büyük Selçuklu Vezîri Kundurî'nin Faaliyetleri.....	9
1.5.2. Büyük Selçuklularda Eş'ârî Mezhebi Ve Nizâmülmülk'ün Faaliyetleri.....	11
1.5.3. Büyük Selçuklularda Şîa Mezhebi.....	12
2. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYÂSÎ HAYAT	15
3.1. Şifler'in Devrin Siyâsetine Etkisi.....	15
3.2. Selçuklu - Abbâsî Münâsebetleri	16
4. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ HAYAT	18
4.1. Medreselerin Kökeni	18
4.2. Medreselerin Kuruluş Amaçları	19
4.3. Nizâmiye Medreseleri	20
4.4. Diğer Medreseler.....	22
4.5. Medreselerde Eğitim Ve Öğretim	24
4.6. Dinî İlimler.....	25
4.6.1. Tefsîr İlmi	25
4.6.2. Hadîs İlmi	26
4.6.3. Tasavvuf İlmi.....	27
4.6.4. Kelâm İlmi	28
4.7. Aklî İlimler.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

(BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ FIKİH MEZHEPLERİ VE FIKİHÇİLERİ)

1. KURUMSAL YAPI OLARAK MEZHEPLER.....	30
1.1. Hanefî Mezhebi.....	33
1.1.1. Abbâsî Devrinde Hanefî Mezhebi	34
1.1.2. Hanefî Mezhebinin Büyük Selçuklulara Tesiri.....	37
1.1.3. Hanefîliğin Büyük Selçuklularda Kabul Görmesinin Zeminini Hazırlayan Sebepler.....	42

1.1.4. Hanefî Mezhebinin Bağdât'tan Orta Asya'ya Yayılışı	44
1.1.5. Büyük Selçuklu Döneminde Hanefî Mezhebinin Konumu	49
1.2. Şâfiî Mezhebi	56
1.2.1. Şâfiî Mezhebinin Orta Asya'ya Yayılışı.....	57
1.2.2. Büyük Selçuklu Döneminde Şâfiî Mezhebinin Etkisi	57
1.2.3. Büyük Selçuklu Döneminde Şâfiî Mezhebinin Konumu	59
1.3. Hanbelî Mezhebi	67
1.3.1. Büyük Selçuklu Döneminde Hanbelî Mezhebinin Etkisi ve Özellikleri	67
1.3.2. Büyük Selçuklu Döneminde Hanbelî Mezhebinin Konumu	68
1.4. Mâlikî Mezhebi	71
1.5. Diğer Mezhepler.....	72
1.6. Mezhep Değiştirenler	73
1.7. Mezhepler Arası Mücadeleler	75
2. FIKIHÇILAR	78
2.1. Hanefî Fukahâsı.....	78
2.2. Şâfiî Fukahâsı.....	81
2.3. Hanbelî Fukahâsı.....	91
2.4. Mâlikî Fukahâsı.....	94
2.5. Diğer Mezheplerin Fukahâsı	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİNDE FIKHÎ DÜŞÜNCE)

1. FIKIH TÂRİHİ BAKIMINDAN BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ ÖZELLİKLERİ	96
1.1. İctihâd Düşüncesi Ve Anlayışı	98
1.2. Taklîd Düşüncesi Ve Anlayışı.....	100
1.2.1. Taklîd Düşüncesinin Yerleşme Sebepleri.....	103
1.2.2. Taklîd'den Örnekler.....	104

1.3. Büyük Selçuklu Dönemi Şîasında İslâm Hukuku	105
1.3.1. Büyük Selçuklu Dönemi Şîilerinden Usûliyye'nin Kuruluşu.....	106
1.3.2. Büyük Selçuklu Dönemi Şîilerinde İctihâd ve Taklîd	107
1.4. Büyük Selçuklu Dönemi Müctehidler.....	107
2. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE FIKIH EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ	108
2.1. Fıkıh İlmi.....	108
2.2. Büyük Selçuklu Dönemi Hukukçularının Hukukî Kişilikleri	111
2.3. Büyük Selçuklu Dönemi Fıkıh Çalışmalarının Nitelikleri	112
2.4. Fıkıh Eğitiminde Aile Faktörü	114
3. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ KAZÂ/YARGI MÜESSESESİ.....	115
3.1. Şer'î Yargı.....	115
3.2. Örfî Yargı	117
4. BÜYÜK SELÇUKLULARDA ADÂLET ANLAYIŞI	119
5. BÜYÜK SELÇUKLULARDA HUKÛKÎ UYGULAMALAR	121
6. BÜYÜK SELÇUKLULARDA TARTIŞMALI BAZI HUKÛKÎ UYGULAMALAR	123
7. BÜYÜK SELÇUKLULARDA İKTÂ' ANLAYIŞI	125
8. BÜYÜK SELÇUKLULARDA FETVÂ MÜESSESESİ.....	128
9. BÜYÜK SELÇUKLULARDA MÛNÂZARALAR/TARTIŞMALAR	130
SONUÇ	135
KAYNAKLAR.....	137
ÖZGEÇMİŞ.....	164

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
a.mlf.	Aynı Müellif
a.y.	Aynı yer
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
C.B.Ü.S.B.D.	Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
c.c.	Celle Celâluhû
C.Ü.İ.D.D.	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.A.D.	Dini Araştırmalar Dergisi
D.E.Ü.İ.F.D.	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.İ.A.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.Y.	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
D.İ.D.	Diyanet İlmi Dergisi
E.Ü.S.B.E.D.	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
F.Ü.İ.F.D.	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İ.A.D.	İslâmî Araştırmalar Dergisi
İ.H.A.D.	İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi
İ.M.B.U.S.	İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu
İ.Ü.İ.F.D.	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
r.a.	Radiyallahu Anhu
S.	Sayı
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
S.Ü.T.A.D.	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
T.A.D.	Tarih Araştırmaları Dergisi
T.D.V.Y.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
T.T.K.Y.	Türk Tarih Kurumu Yayınları
Trc.	Tercüme eden
Ts.	Tarihsiz
U.S.K.M.K.	Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi
U.T.D.İ.K.S.	Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu

v.	Vefât tarihi
Y.	Yıl
Yay.	Yayımları
y.y.	Basım yeri yok

Bibliyografik Kısaltmalar:

Din Hukuk Eğitim	George Makdisi, İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim ", trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
Ortaçağda Yüksek Öğretim	George Makdisi, Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı , trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
İctihad	Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda İctihad , 4. b. Ensar Yayınları, 2010.
Selçuklu Medreseleri	Abdurrahman Acar , "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", U.T.D.İ.K.S., Isparta, 2007.
Usûl Tartışmaları	Tuncay Başoğlu, "Selçuklular Devrinde Usûl Tartışmaları", II. U.S.K.M.S. , Konya, 2013.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Büyük Selçuklu devleti sadece Türk tarihine değil, İslâm tarihine de damga vurmuş bir devlettir. Çünkü Selçuklular kuruluşundan itibaren tarihte az görülen bir gelişme göstermiştir. 1040 yılında Gazneliler ile yapılan Dandanakan savaşını kazanarak bağımsız bir devlet haline gelen Selçuklular, ayrıca Şîî tahakkümü altında bulunan Abbâsî halîfelerine de yardım ederek onları bu tasalluttan kurtarmışlardır.

Selçuklular sadece siyâsî ve askerî alanlarda başarılar göstermemişler, tam teşekküllü medreseler de kurarak İslâm dünyasında kaybolan ilmî ve fikrî hayatı yeniden ihyâ etmişlerdir. Biz de bu çalışmamızda Selçukluların İslâm dünyasına ilmî açıdan yaptığı katkıları İslâm hukuku bağlamında ortaya koymak istiyoruz.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku tezini yazarken her bölümde farklı kaynaklardan yararlanılmıştır. Birinci bölümde konu ile alakalı çeşitli makaleler, Diyânet İslâm Ansiklopedisi maddeleri ve Selçuklu dönemi ilim, kültür ve medeniyet hayatından bahseden eserlerden yararlandık. İkinci bölümde ise, başta dönemin fıkıhçılarının biyografilerini konu edinen tabakât ve terâcim kitapları ile mezheplerin yayılmasını konu edinen kitaplardan faydalandık. Üçüncü ve son bölümde ise, İslâm hukuk tarihi kitapları, Türk tarihi kitapları, usûlü'l-Fıkh kitapları ve Diyânet İslâm Ansiklopedisinin maddelerinden yararlandık.

3. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI

Büyük Selçuklu Devleti, Orta Asya'dan Anadolu'ya, Irâk'tan Sûriye'ye, Hicâz'dan Yemen'e kadar büyük bir coğrafyayı tahakkümü altına almıştı. Fakat bu bölgelerin bazısında (Hicâz, Yemen) idâresi sembolik idi. Tahakkümünü esas hissettirdiği yerler, Orta Asya (Horasan bölgesi, Fergana vadisi), Anadolu'nun bir kısmı, Sûriye ve Irâk

coğrafyalarıydı. Bizde söz konusu tezi araştırırken özellikle Irak ve Orta Asya üzerinde durduk, diğer yerlere ise yeri geldiğinde atıflar yaptık.

Bu çalışmamızda bir diğer sınırlandırmayı da mezhepler hususunda yaptık. Çünkü bu dönem ve coğrafyada en etkili mezhepler hiç şüphesiz ki Hanefilik ile Şâfîlik idi. Bu iki mezheb üzerinde ayrıntılı olarak durduk. Hanbelîliğe ise Irâk coğrafyası söz konusu olduğu zaman ayrıntıya girilmiştir. Zira Hanbelîliğin en etkili olduğu bölge hiç şüphesiz ki Irâk idi. Mâlikîliğe ise ayrıntıya girecek kadar malumatımız olmadığı için sadece genel hatları ile değinilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmamızın amacı, Büyük Selçuklu dönemi fıkıhçıları tespit etmek, fıkıh mezheplerinin hangi bölgelerde ne kadar etkili olduklarını göstermek, halkın bir mezhebi tercih etmesinin sebeplerini ortaya çıkarmak, ayrıca bu dönemde, İslâm hukukunun sosyal ve siyâsal alanlarda nasıl tatbik edildiğini ortaya koymaktır.

“Büyük Selçuklu Dönemi İslam Hukuku” adlı tezimiz giriş ve üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde, devrin siyâsî ve ilmî yapısı genel hatları ile incelenmekte olup özellikle Nizamiye Medreseleri başta olmak üzere diğer mezheb medreseleri hakkında da bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise, Büyük Selçuklu döneminde mevcut olan fıkıh mezhepleri ve buldukları coğrafyalardaki tesirleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek dönemin fıkıhçıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise dönemin İslam hukuk tarihi açısından hangi döneme girdiği tespit edilmeye çalışılmış, dönemin ictihâd ve taklîd faaliyetlerine temâs edilmiş, fıkıh eğitimi ve öğretimi hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, söz konusu devirde fıkıhın tatbîki hususunda özellikle kazâ müessesesi üzerinde durulmuş, bazı hukukî uygulamalar hakkında bilgi verilmiş, fıkıh-fetvâ ilişkisine temâs edilmiş ve mezkûr devirde mevcut olan münâzaralara değinilmiştir.

Bu çalışma ile Türk-İslâm Hukuk tarihindeki önemli ir döneminin biraz daaha aydınlatılmasına katkı sunmayı ümit ediyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYÂSÎ VE İLMÎ HAYAT

1. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ

1.1. BÜYÜK SELÇUKLULAR'IN MÜSLÜMAN OLMASI

Türkler, Müslüman olmadan önce Şamanizm, Budizm, Maniheizm gibi dinleri benimsemişlerdir.¹ Türkler arasında ihtidâ hareketleri II./VII. asırda fetihlerle başlamakla birlikte,² kitleler halinde IX.-X. asrın sonlarına doğru İslâm'ı kabul etmişlerdir.³ İslâmlaşma süreci XI.-XV. asra kadar devam etmiştir.⁴ Türk şehirlerinde halkı Müslüman olan ilk şehir Şâş (Taşkent);⁵ ilk İslâmî Türk devleti ise İdil Bulgar'larıdır.⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Selçuk Bey, Oğuz diyârlarındaki bozkırlardan Cend şehrine geldikten sonra Müslüman olmaya karar verir. Zandak şehrine adam gönderip şehrin vâlisinden kendilerine İslâmiyet'i öğretecek din adamları göndermesini ister ve nihâyet kabilesi Oğuzlar ile birlikte Müslüman olur.⁷ Türklerin İslâm'a girmelerini kolaylaştıran sebepler arasında eski Türk inancı ile İslâmiyet'in ortak

¹ Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi (Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar)", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 14, Yıl 2006, s. 49-50; Ahmet Bağlıoğlu, "Türklerde İslâmlaşmayla Birlikte Mezhep Harekebağlıhotleri Üzerine Bir Araştırma", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 2, Yıl 1997, s. 201.

² İshak Özgel, "Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'ân Tefsîrine Hizmetleri", **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsîrine Hizmetleri Sempozyumu**, İstanbul, 2012, s. 48-51.

³ Aydar, a.g.m., s. 50-51; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 210.

⁴ Saffet Sarıkaya, "Türklerin İslâmlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri", Yeni Türkiye Dergisi, **Türkler**, Yıl 2002, s. 3.

⁵ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985, s. 204.

⁶ Kenan Çetin, **Selçuklu Medeniyeti Tarihi**, Yitik Hazine Yay., İzmir, 2011, s. 249.

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, **Selçukluların Dinî Siyâseti (1040-1092)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 34; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu: Kuruluş Devri**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara, 1979, s. 21

ve benzer bazı uygulamalarının olduğunu söyleyebiliriz.⁸ Türkler İslâm'ı o kadar benimsemişlerdir ki zaman zaman “Türk” kelimesi ile “Müslüman” kelimesinin aynı anlamı ifade ettiği kaynaklarda yer almaktadır.⁹

1.2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NİN KURULUŞU

Oğuzlar/Türkmenler¹⁰ Batı’ya doğru göçe başladıkları zaman ilk uğradıkları yerler arasında Horâsân vardır. Gazne sultânı Mes’ûd (v. 432/1041), 1040 yılında Dandanakan kalesi yakınlarında Tuğrul (v. 455/1063) ve Çağrı Beye (v. 451/1059) mağlup olunca Horâsân’ın tamamı Selçukluların eline geçmişti.¹¹ Selçuklular bağımsız olduktan sonra Selçuk ailesi toprakları taksîmat yoluna gitmişlerdi. Çünkü Türk devlet geleneğinde ülke hânedânın ortak malı olarak kabul ediliyordu. Selçuklular’da da bu gelenek devam etmişti.¹² Tuğrul Bey Nîşâbü’r merkez olmak üzere devletin batı kısmını; Çağrı Bey ise Merv idâre merkezi olmak üzere devletin doğu kısmını yönetimi altına almıştı. Böylece tüm Horâsân’a Selçuk ailesi hâkim konuma gelmişti.¹³ Sultân Alp Arslan (v. 465/1072) zamanında da, 1071 Malazgirt zaferi ile Anadolu’nun kapıları Türklere açılmış oldu.¹⁴

Selçukluların Müslüman olması, sancılı bir dönemden geçen İslâm ümmetine adeta ilaç olmuştur. Çünkü Selçukluların Müslüman olduğu dönemde, Şifler Abbâsî halifeliğini etkileri altına almışlardır. Bu yüzden Sünnîlik, Şîlik karşısında tam mücâdele edemiyordu.

⁸ Hikmet Tanyu, **İslâm’dan Önce Türkler’de Tek Tanrı İnancı**, 2. b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 1986, s. 33; Osman Cilâci, “Selçukluların İslâma Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C. XXXVI, S. 4, Yıl 2000, s. 20; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 210.

⁹ Şeşen, a.g.e., s. 2.

¹⁰ Oğuzlar ile Türkmenler bazen birbirinin mürâdifi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, I-XXXIV, C. XXXIII, İstanbul, Yıl 2007, s. 327.

¹¹ Muhammed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, I-II, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman, 1001 Temel Eser, 1977, C. I, s. 27; İsmail Pırlanta, “Büyük Selçukluların Horâsân’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 2, Yıl 2012, s. 700; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008, s. 23.

¹² Akif Rençber, “İslâm Fethinden İrâk Selçukluların Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarihi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, Yıl 2012, s. 249, 255; Gerçi bu inaniş Sâsânî İran devlet geleneğinde de vardı. Bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, “İslâm Toplumlarında İktâ’ın Ortaya Çıkışı”, Kazım Yaşar Koprman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXV, S. 39, Yıl 2006, s. 223.

¹³ Pırlanta, a.g.m., s. 690-691; Bu iş bölümünde Tuğrul Bey esas hükümdar yani “Hakan”dır; Çağrı Bey ise “Yabgu”dur. Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, “Büyük Selçuklu Devletinin Sûriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Yıl 2010, s. 641-642.

¹⁴ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbâsî Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultânları Arasındaki Münasebetler”, *S.Ü.T.A.D.*, S. 28, Konya, Yıl 2008, s. 329.

Halîfenin otoritesi ise tamamen sembolikti.¹⁵ Fakat Selçuklular, İslâm birliğinin yeniden tesis edilmesi amacıyla gerek siyâsî gerekse ilmî açıdan birçok faaliyetin içine girmişler ve netîcede de İslâm dünyasında birliği sağlamışlardır.¹⁶ Selçukluların dünya ekonomisine etkisi o kadar büyümüş ki, Bizans gibi dönemin büyük devleti vergi ödemek zorunda bırakılmış, Mısır da Selçuklu'ya bağımlı hale gelmiştir.¹⁷

Büyük Selçuklu Devletinde (1040-1157) saltanat tahtına sırasıyla; Tuğrul Bey (1040-1063), Alp Arslan (1063-1072), Melikşâh (1072-1092), Berkyaruk (1094-1104), Muhammed Tapar (1104-1118) ve Sencer (1119-1157) geçmişlerdir.¹⁸

Melikşâh'ın ölümünden sonra Selçuklu İmparatorluğu dağılmaya başlamış; ancak onun kolları olan Kirmân Selçukluları (1040-1187),¹⁹ Irâk Selçukluları (1119-1194),²⁰ Sûriye Selçukluları (1070-1117),²¹ Sencer liderliğindeki Horâsân Selçukluları (1119-1157)²² ve Anadolu Selçukluları (1075-1308)²³ tarih sahnesinde kalmaya devam etmişlerdir.

1.3. BÜYÜK SELÇUKLULAR'IN KÜLTÜR VE DÜŞÜNCE YAPISI

Orta Asya'da yaşayanlar Arap olmadıkları için farklı kültür ve düşünceye sahiptiler. Bu farklı kültür ve düşünce onların dini anlayışlarını da etkilemiştir.²⁴ Orta Asya'da hâkim olan kültür İran ve Hind kültürüydü. Bu hâkimiyet, özellikle köy gibi yerleşim yerlerinde kendini daha çok hissettiriyordu. Selçukluların hâkim olduğu bölgelerdeki şehrli halk, kitâbî-sünnî bir anlayışa sahip iken; köy ve uç bölgelerde

¹⁵ Zekeriya Kitapçı, "Türkler ve İslâm veya Türkler Arasında İslâmiyetin Yayılışı Meselesi", **Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 147-148; Tuncay Başoğlu, "Selçuklular Devrinde Usûl Tartışmaları", **II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu**, C. I, Konya, Yıl 2013, s. 241.

¹⁶ Başoğlu, a.g.m., s. 243-244.

¹⁷ Ahmet Dinç - Sayın Fatih Mehmet Sayın - Halow Niyazmyrat, "Türkenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi" *International Journal of History*, S. 2, **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Yıl 2012, s. 111.

¹⁸ Abdurrahman Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 351.

¹⁹ Sümer, Selçuklular (Kirman Selçukluları), **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 377-378.

²⁰ Sümer, "Selçuklular" (Irak Selçukluları), **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 387.

²¹ Sümer, "Selçuklular" (Suriye Selçukluları), **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 385.

²² Ebu İbrâhîm Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundarî, **Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

²³ Sümer, "Selçuklular" (Anadolu Selçukluları), **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 380-383.

²⁴ Himmet Konur, Horâsân'ın İslâm ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XXI, İzmir, Yıl 2005, s. 3-5.

yaşayanlar ise şifâhi ve geleneksel bir inanca sahiptiler. Şehrin bu uzak yerlerinde yaşayan insanlar Türkmen derviş ve şeyhlerinin anlattıklarını sorgusuz/sualsiz kabul ettikleri için din anlayışları zayıf ve pasif kalıyordu. Şehir hayatında yaşayanların ise, kurulan medrese ve diğer eğitim müesseselerin (zâviye, hangâh, ribât) etkisi ile dini bilgileri köylülere göre daha dinamik ve daha sağlamdı.²⁵ Ayrıca genellikle her dönemde şehirli insanlar ilim ve kültür bakımından, köylülerden daha ileri bir seviyede olmuşlardı. Bunun böyle olmasında şehir hayatında var olan ticârî hayat avantajlarının da etkisi vardır.²⁶ Selçuklular zamanında da ilmiye mensuplarının çoğu, târîhî “İpek Yolu”²⁷ üzerinde bulunan şehirlerden çıkmaları bunun bir tezâhürüdür.²⁸ Çünkü ticârî hayattan gelen zenginlik dolaylı olarak da eğitime yansımaktadır.²⁹

1.4. BÜYÜK SELÇUKLULARDA SEMÂVÎ DİNLER

Büyük Selçuklular’ın hâkimiyeti altındaki bölgelerde üç semâvî dinin mensupları yaşamaktaydı. Bunlar, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerdi.³⁰ Selçuklular her zaman İslâmiyet’e saygı duymuşlar ve İslâmiyeti yaymak için her türlü mücâdeleye girmişlerdir. Neticede de bütün İslâm dünyasının takdîrini kazanmışlardır. Necmeddîn er-Râzî bu konuda: “*Müslümanlar emniyet, âsâyiş ve rahatı Selçuklu hânedânının mübarek hâkimiyeti gölgesinde buldular. Bu dîndâr Pâdişâhlar zamanındaki kadar medrese, câmi, zâviye, ribat, hastane, köprü ve diğer hayır müesseseleri hiçbir devirde yapılmamıştır. Müslümanlar mübarek hânedâna duâ ile senâ ile meşguldürler*”³¹ demektedir. Ayrıca

²⁵ Metin Bozkuş, “Anadolu Selçuklularında Sosyal Dinî ve Mezhebî Yapı, C.Ü.İ.F.D., C. V, S. 2, Yıl 2001, s. 251-252.

²⁶ Mustafa Demirci, “Türk-İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya’da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. y.y.)”, **Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu**, Isparta, Yıl 2007, s. 78.

²⁷ İpek Yolu hakkında geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “İpek Yolu” **D.İ.A.**, C. XXII, İstanbul, Yıl 2000, s. 369-373.

²⁸ Demirci, a.g.m., s. 79, 80.

²⁹ Demirci, a.g.m., s. 79.

³⁰ Cağfer Karadaş, “Selçuklular’ın Din Politikası”, İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyât ve Mûsikîsi Dergisi, Y. 1, S. 2, Yıl 2003, s. 96-97.

³¹ Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1978, C. I, s. 256; Ayrıca bkz. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhatu’s-Sudûr ve Âyetu’s-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri)**, I-II, trc. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1957, C. I, s. 29; Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, 2. b., Dergâh Yay. İstanbul, 1994, s. 97; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, s. 66; Cilacı, a.g.m., s. 27; Sarıkaya, a.g.m., s. 18; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 217; Özdemir, a.g.m., s. 355-356.

Sultân Tuğrul Bey'in "*Kendime bir saray yapıp da yanında bir cami inşâ etmezsem Allah'tan utanırım*"³² demesi İslâm davası uğrunda hizmet aşkını göstermektedir

1.5. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ KELÂM MEZHEPLERİ

Büyük Selçuklu döneminde fıkıh mezheplerinin yanında birçok kelâmî mezheb de mevcuttu. Özellikle Mu'tezile ve Eş'arîlerin birbirleriyle mücâdeleleri devre damgasını vurmuştur diyebiliriz. Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile ön planda iken; Alp Arslan zamanında ise Eş'arîlik ön plana çıkmaya başlamıştır. Şîlik ise özellikle İran bölgelerinde etkili.

1.5.1. Mu'tezile Mezhebi

Mu'tezile mezhebinin temelleri Vâsıl b. Atâ (v. 131/748) ve talepleri tarafından atılmıştır.³³ Devlet tarafından resmî mezheb hüviyetine ise Abbâsîler döneminde (750-1258) kavuşmuştur. Mu'tezile mezhebi, Me'mûn (813-833), Mu'tasım (833-842), Vâsık (842-847) dönemlerinin tamamı ile Mütevekkil (847-861) döneminin yarısına kadar devletin resmî mezhebi olarak kabul edilmiştir.³⁴ Mütevekkil devrinde ise Mu'tezile tekrar muhâlefet konumuna düşmüştür.³⁵

1.5.1.1. *Büyük Selçuklularda Mu'tezile Mezhebinin Konumu*

Mu'tezile'nin kurulduğu muhit Irâk bölgesidir. Bu mezhep Horâsân'a Vâsıl b. Atâ'nın dâisi (davetçi) Hafs b. Sâlim tarafından götürülmüştür.³⁶ Mu'tezile mezhebinin buraya taşınması kolay olmamıştır. Toplum tarafından kabul gördüğü kadar tepki ile de karşılaşmıştır. Bu tepkinin sebebi ise, "mihne"³⁷ sürecinde Mu'tezile'nin fikrî ve fizikî işkencesine mahkûm kalan birçok âlimin bu bölgeye hicret etmesidir. Çünkü buraya hicret eden âlimler tabîi olarak Mu'tezile'ye karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Fakat buralarda Mu'tezile'nin hiç kabul görmediği de anlaşılmalıdır. Çünkü Bağdât ve

³² Cilacı, a.g.m., s. 21; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 215.

³³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *D.İ.A.*, C. XXXI, Yıl 2006, s. 391.

³⁴ Du önemler hakkında geniş bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yay., 2002.

³⁵ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2007, s. 135.

³⁶ Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut, 1961, s. 32.

³⁷ Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda sünnî âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad. Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *D.İ.A.*, C. XXX, Yıl 2005, s. 26-28.

Basra'da gücünü kaybeden Mu'tezile, fikirlerini yaymak için kendisine bir muhît aramaktaydı. Mâverâünnehir de bu fikirlerin yayılması açısından önemli bir merkezdi.³⁸

Mu'tezile Hârizm bölgesi ile³⁹ Horâsân ve Şîrâz'da çok etkiliydi.⁴⁰ Rey'de eski câmiî denilen bir yerde toplantı yerleri vardı.⁴¹ Hattâ daha önceleri Kadı Abdülcebbâr'ın (415/1025-26)⁴² burada bir Mu'tezilî mekteb kurduğu rivâyet edilmektedir.⁴³ Fakat Mu'tezile Büyük Selçuklu döneminde Tuğrul Bey dönemi hariç genelde pek kabul görmemiştir.

1.5.1.2. Büyük Selçuklularda Hanefî - Mu'tezile Münâsebetleri

Bu dönemde Hanefî mezhebi Mu'tezile mezhebi ile sıkı bir irtibât içerisindeydi. Hattâ bazı kitaplarda ilk dönem Hanefîleri Mu'tezilî olarak gösterilmişlerdir.⁴⁴

Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî'nin (v. 319/931)⁴⁵ etkisi ile Belh'te "Hanefî-Mu'tezilî" bir çizginin varlığından söz edilmektedir.⁴⁶ Bu dönemdeki Hanefî-Mu'tezilîler arasında Ebû Abdillâh es-Sâymerî (v. 436/1044)⁴⁷ ve Rey kadısı Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Eserâbâdî (v. 541/1146)⁴⁸ gibi isimleri zikredebiliriz. İmâm Mâtürîdî'nin (v. 333/944) yaşadığı zamanda Semerkand'da 17 Mu'tezile ve Karmatî⁴⁹ medresesi mevcut olduğu rivâyet edilmektedir.⁵⁰

³⁸ İsmail Şık, Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî'nin Kelâm Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, s. 14.

³⁹ Adem Arıkan, Büyük Selçukluların Hanefîlere Destekler ve İrâk Selçukluları Sultânı Mesud'un Faaliyetleri, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi, Bişkek, 2008, s. 156; Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", Usûl İslâm Araştırmalar Dergisi, S. 6, Yıl 2006, s. 77; Demirci, a.g.m., s. 83.

⁴⁰ Nurullah Turan, Selçuklu Başkenti Rey, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 107; Sarıkaya, a.g.m., s. 9.

⁴¹ Turan, a.g.tz., s. 106.

⁴² Basra Mu'tezilesinin ünlü kelimcisi ve Şâfiî fakih. Geniş bilgi için bkz. Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr", **D.İ.A.**, C. XXIV, Yıl 2001, ss. 105-109; Tahsin Görgün, "Kâdî Abdülcebbâr", **D.İ.A.**, C. XXIV, İstanbul, Yıl 2001, s. 109-111.

⁴³ Sarıkaya, a.g.m., s. 9.

⁴⁴ İbnu'l-Murtaza, a.g.e., s. 130, 131, vd.

⁴⁵ Mu'tezile mezhebinin Ka'biyye fırkasının kurucusu. Furû'da hanefî mezhebine mensuptur. Bkz. Adil Bebek, "Ka'bi", **D.İ.A.**, C. XXIV, Yıl 2001, s. 27.

⁴⁶ Şık, a.g.tz., s. 14-15

⁴⁷ İbnu'l-Murtaza, a.g.e., s. 130.

⁴⁸ Arıkan, a.g.m., s. 161.

⁴⁹ Karmatîler, aşırı Şîf İsmâîliyye mezhebinin bir kolu olarak kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", **D.İ.A.**, C. XXIV, İstanbul, Yıl 2001, s. 510-514.

⁵⁰ Kuşçu, "Orta Doğuda Şî'i-Sünnî Mücâdelesinde Selçuklu ve Zengî Medreselerinin Yeri", Akademik Ortadoğu Dergisi, C. II, S. 4, Ankara, Yıl 2008, s. 26.

Bunun yanında Hanefî fukahâsı içinden Mu'tezile'ye sert eleştiri getirenler de yok değildir. Meselâ Ebû Abdillâh ed-Dâmağânî (v. 478/1085)⁵¹ bunlardan birisidir.⁵² Bu fırkaya “Buhârâ Hanefiliği” ya da “Hanefî-Ashâbu'l-Hadîs” denmiştir.⁵³ Nakilci tutumu benimseyen Hanefî hadîs taraftarları yoğun olarak Buhârâ ve çevresinde yaşamaktaydılar.⁵⁴

İkinci Hanefî fırkası ise “Hanefî-Rey” ya da “Semerkand Hanefiliği” ve yahut da “Hanefî-Mâtürîdî” ismiyle anılmıştır.⁵⁵ İmâm Mâtürîdî'nin de içinde bulunduğu bu fırkanın temel özelliği, gerek furû'da gerekse usûlde Ebû Hanîfe'yi (v. 150/767) takip etmeleri ve re'y anlayışını benimsemeleridir. Bu fırkada yer alanlar Semerkand ve çevresinde yaşamaktaydılar.⁵⁶

1.5.1.3. Büyük Selçuklu Vezîri Kunderî'nin Faaliyetleri

Büyük Selçuklu döneminin ilk vezîri Ebû'l-Kâsım Buzcanî'den⁵⁷ sonra vezârete, amelde Hanefî olmakla beraber itikâden Mutezilî olan Amîdül-mülk el-Kunderî (v. 456/1064)⁵⁸ getirilmişti.⁵⁹ Bu şahıs mutaassıp bir Mu'tezilîydi. Özellikle de Eş'arîlere karşıydı. Eş'arîlere karşı çıkmasının ve onları devlet kademelerinden uzak tutmasının ve bu mezhebe karşı olmasının esas sebebi, -elbette ki kendi mezhebinin görüşleri ve sistematîği önemli olmakla birlikte- kendisinin vezîrlük makamının tehlikede olduğunu hissetmesidir. Zira kendi döneminde yaşayan Şâfiî/Eş'ârî Ebû Sehl b. el-Muvaffak (v. 456/1064) halk ve ilim adamları tarafından sevilen ve saygı duyulan bir şahsiyetti. Sultân Tuğrul Bey (v. 455/1063), daha genç yaşta olan Ebû Sehl'e bir hil'at (kaftan) vererek onu Şâfiîlerin reîsi yapmıştı. Bu vâkıa, Kunderî'yi rahatsız etmiş olmalı ki, onunla siyâsî çekişmeye

⁵¹ Bağdât'ta otuz yıl kadar kâdılık yapan Hanefî fakih.

⁵² Şık, a.g.tz., s. 15

⁵³ Ahmet Ak, Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 101; Sâmânîler ashâbu'l-hadise yakın olan Hanefî taraftarlarını desteklemişlerdir. Bkz. a. mlf. a.g.tz., s. 24-25.

⁵⁴ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 185-186.

⁵⁵ Şık, a.g.tz., s. 16

⁵⁶ Ak, **Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2008, s. 113; Şık, a.g.tz., a.y.

⁵⁷ Kuşçu, “Büyük Selçuklu Devletinin Sûriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, s. 642; Ayrıca ilk vezirin Ebû'l-Feth er-Râzî (v. 439/1048) olduğu da iddia edilmiştir. Bkz. Turan, a.g.tz., s. 158.

⁵⁸ Hayatı hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, “Kündürî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVI, İstanbul, 2002, s. 554-555.

⁵⁹ Ocak, a.g.e., s. 86-87; Muhtemelen Ebû Nasr el- Kunderî'nin itizâl görüşlerine sahip olmasının da Danişmend Ali Taylu'nun etkisi vardır diyebiliriz. Zira Ali Taylu, itizal görüşlerine sahipti ve kendisinin de tavsiyesi ile Kunderî vezir olmuştu. Bkz. Mikail Bayram, Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyâseti, **S.Ü.T.A.D.**, S. 18, Yıl 2005, s. 136.

girişmiştir.⁶⁰ Ebû Sehl, Kunderî'nin Eş'ârlere karşı yürüttüğü bu telîn faaliyetini engellemek için her ne kadar Sultân ile görüşmek için başşehir Rey'e gittiyse de Amîdül-mülk'ün engelleri ile karşılaşmış ve netîcede de başarıya ulaşamamıştı.⁶¹ Çünkü Kunderî'den izin almadan Sultân ile görüşmek mümkün değildi.

Kunderî, Tuğrul Bey'in şahsında devletin desteğini de alarak Eş'ârlere/Şâfiîlere⁶² karşı takîbat yaptırmaya başlamıştı.⁶³ Kunderî karşıtı olan Eş'ârlere'in vaaz vermeleri ve hutbe okumaları engellenmiş,⁶⁴ Selçuklu topraklarından 400 kadar fakîh/kadı memleketlerini terk etmek zorunda kalmış, Beyhakî (v. 458/1066) ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî (v. 465/1072)⁶⁵ gibi âlimler tehçire marûz bırakılmışlardır.

Bütün bu zulümleri gören Kuşeyrî, söz konusu fitne ve fesâdı engellemek amacıyla İmâm Eş'ârî'nin (v. 324/935 ya da 330/941) faziletlerine dair "*Şikayetu Ehli's-Sünne bi Hiktiyeti ma Nafehum min ehli'l-Mihne*" adlı bir eser yazarak muhtelif beldelere gönderir.⁶⁶ Fakat bu da fayda vermez ve kendisi de dâhil birçok kimse tutuklanır.

Veziîriği döneminde maddî-manevî birçok tahrîbat yapan Kunderî'nin belki de en büyük tahrîbatı, ilmin Horâsân'dan kaçıp gitmesine sebep olmasıdır. Zira onun yüzünden dört yüz kadar âlim Horâsân'ı terk etmişti.⁶⁷ Hattâ onun bu faaliyetleri halkı o kadar etkilemiş ki, kendisi Hanefî olmasına ve Nîşâbûrdaki "Sultâniye medresesi" Hanefîlerin elinde bulunmasına rağmen, medrese güçleneceği yerde giderek zayıflamıştı.⁶⁸ Bütün bu kargaşalıklar sadece âlimleri değil halkı da etkilemişti. Birçok kimse Horâsân'dan göç eder

⁶⁰ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 99-100.

⁶¹ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 99

⁶² Eş'ârlere, fıkıh mezhebi olarak genelde Şâfiî'dirler.

⁶³ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk: Muhammed Yûsuf ed-Dakkak, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, C. VIII, s. 481; İbn Asâkir, **Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî Fîma Nusibe Li'l-İmâm ilâ Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî**, 3. b., Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1984, s. 108; Tâcuddîn es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyet'l-Kubrâ**, thk: Mahmud Muhammed Tanahi, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, "ts." C. III, s. 389; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem**, thk: Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, C. XV, s. 340; İbrahim Agah Çubukçu, "Hicri 5./Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyasî ve Dinî Durum, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XIII, Yıl 1965, s. 44; Pırlanta, a.g.m., s. 705. Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", s. 100; Bayram, a.g.m., 136; Piyadeoğlu, a.g.tz., a.y.

⁶⁴ Muhammed Şerefeddin Yaltkaya, "Selçuklular Devrinde Mezhepler", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Y. 2, Sayı 4, Yıl 2009, s. 180.

⁶⁵ Pırlanta, a.g.m., s. 705-706; Karadaş, a.g.m., a.y.; Yaltkaya, a.g.m., 180-181, 182; Acar, a.g.m., s. 360.

⁶⁶ Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî, **Risâletu Şikâyeti Ehli's-Sunne bimâ Nâlehum Minel-Mihne**, (er-Resâilu'l-Kuşeyrîyye içinde), thk. Muhammed Hasan, el-Mahedu'l-Merkezi li'l-Ebhasi'l-İslâmiyye, Karaçi, 1964, s. 1-49; Yaltkaya, a.g.m. s. 182

⁶⁷ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 101

⁶⁸ Hüseyin Zerrinkûb, **Medreseden kaçış İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri**, trc. Hikmet Soylu, Anka Yay. İstanbul, 2001, s. 40.

halde gelmişti. Netîce olarak da, Horâsân ilmî cihetten gerilemeye başlarken buna paralel olarak ticârî hayat da sekteye uğramıştı.⁶⁹

1.5.2. Büyük Selçuklularda Eş'ârî Mezhebi Ve Nizâmülmülk'ün Faaliyetleri

Eş'ârî mezhebi,⁷⁰ İmâm Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî'nin (v. 324/935-36)⁷¹ görüşleri etrafında teşekkül eden bir mezheptir.

Büyük Selçuklu döneminde Eş'ârî mezhebi, Mu'tezile mezhebi ile sürekli rekâbet içindeydi. Tuğrul Bey döneminde Kundurî tarafından sürekli olarak baskı altında tutulan Eş'ârîler, Nizâmülmülk'ün vezîr olmasıyla birlikte rahata kavuşmuşlardır.

Kundurî'nin telîn ve tedhîş faaliyetleri Nizâmülmülk'ün (v. 485/1092) vezîr olmasına kadar devam etmişti.⁷² Nizâmülmülk vezîr olunca, selefinin bütün politikalarına son vermişti.⁷³ Hicret eden âlim ve fakîhleri geri çağırıp yepyeni bir sosyal-siyâsal hayatın temelini atmıştı.⁷⁴ Bu yeni hayatın en somut örneklerinden birisi de daha sonra göreceğimiz üzere Nizâmîye medreselerinin inşâ ettirilmesidir.

Eş'ârîler, devlet desteğini arkalarına almalarına rağmen Mu'tezîle'nin yaptığı gibi tedhîş ve telîn faaliyetleri içerisine girişmemişlerdir. Nizâmülmülk, Sultân Tuğrul'un Kundurî gibi iyi bir yardımcıya sahip olduğunu söyleyerek, mezhepler arası barışa katkı sağlamaya çalışmıştır.⁷⁵

⁶⁹ Pırlanta, a.g.m., s. 707; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 101-102; Ocak, a.g.e., s. 90-91.

⁷⁰ bu mezheb hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ârîyye" **D.İ.A.**, C. XI, İstanbul 1995, s. 447-455

⁷¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İrfan Abdülhamid, "Eş'ârî" **D.İ.A.**, C. XI, İstanbul, 1995, s. 444-447.

⁷² Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'ate Lanet Kampanyası", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi: Bildiriler II**, C. II, Konya, Yıl 2001, s. 174-176; Süleyman Genç, H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme, **D.E.Ü.İ.F.D.**, S. 25, Yıl 2007, s. 300; İbnu'l-Esîr, a.g.e., C. VIII, s. 481; Yavuz, a.g.md., s. 448; Yaltkaya, a.g.m., s. 179-184.

⁷³ Bayram, a.g.m., s. 137.

⁷⁴ Özaydın, **Sultân Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul, 2001, s. 168; Seyfullah Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 387-388; Pırlanta, a.g.m., 707-708; Yaltkaya, a.g.m., s. 184; Mu'tezile'nin tesiri altında kalan Selçuklu Sultânı Me'sud b. Muhammed'de, Kazvin, Rey, İsfahân, Bağdad ve diğer yerlerdeki Müşebbihe, Cebriyye ve Eş'ârîlere zulmetmişti. Bkz. Bausani, "Selçuklu Döneminde Din", trc. Ali Ertuğrul, **C.Ü.İ.F.D.**, C. XI, S. 2, Yıl 2007, s. 444; Özaydın, "Kundurî", s. 555.

⁷⁵ Kara, a.g.m., s. 388; Nizâmülmülk'ün de Kundurî gibi diğer mezheplere karşı bir muhâlefeti olduğu söylenebilir. Fakat Nizâmülmülk'ün muhâlefeti Kundurî gibi sert ve acımasız değil, en fazla şehirden sürmek şeklindeydi. Bkz. Pırlanta, a.g.m., s. 708-709.

Yine Nizâmülmülk'ün bu tavrını Mu'tezîlî olan Ebû Yûsuf el-Kazvînî'ye (v. 488/1085) karşı da görmekteyiz. Ebû Yûsuf el-Kazvînî Mısır'a gider ve birçok kitapla oradan geri dönerken Bağdât'a uğrar. Nizâmülmülk ile görüşmek istemesine rağmen oradaki kapıcı engel olur. Aralarında tartışma çıkar. Ebû Yûsuf el-Kazvînî de kapıcıya açıkça "Ben Mu'tezîlî Ebû Yûsuf el-Kazvînî'yim" diyerek zorla Nizâmülmülk'ün huzuruna çıkar. Nizâmülmülk de ona karşı çok iyi davranır. Hattâ bu dostluk daha sonra da devam etmiş olmalı ki, Ebû Yûsuf el-Kazvînî, İbrâhîm el-Harbî'nin (v. 285/898) "Garîbu'l-Hadîs" adlı eserinin de bulunduğu dört kitabı Bağdât'taki "dâru'l-kütüb" adlı kütüphaneye hediye eder.⁷⁶

1.5.3. Büyük Selçuklularda Şîa Mezhebi

Şîa, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye (r.a.) ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adına denmektedir.⁷⁷ Hz. Ali döneminde belirginleşen bu mezheb daha sonraları özellikle "imâmet" konusundaki tavırları ile İslâm dünyasında birçok tartışmanın odağı haline gelmiştir.

Şîilik, İslâm tarihinde çok güçlü oldukları dönemlerde devlet kurma potansiyelini bile göstermiştir.⁷⁸ Selçuklular ile muâsır olan Şîî devletlerinden birisi, 909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Fâtîmî Devleti'dir.⁷⁹ Selçuklular ile muâsır olan bir diğer Şîî hanedanlığı ise Büveyhîler'dir.⁸⁰ Fakat Büveyhîler'in Selçuklular ile olan münâsebetleri Tuğrul Bey'in Bağdât'a girip Büveyhî hânedânlığına son vermesiyle son bulmaktadır. Fâtîmîler ise Büveyhîlere nispeten daha uzun ömürlü olmuşlardır.⁸¹

Fâtîmîler kurulduğu zaman propagandalarını yaymak için birçok faaliyetin içine girmişlerdir. Meselâ Kahire'de 395/1005 yılında "Dâru'l-İlm" (Dâru'l-Hikme) ismiyle bir

⁷⁶ Makdisi, a.g.e., s. 210; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVII, s. 21-22.

⁷⁷ Mustafa ÖZ, "Şîa", **D.İ.A.**, C. XXXIX, İstanbul, Yıl 2010, s. 111.

⁷⁸ Öz, a.g.md., s. 115.

⁷⁹ Eymen Fuad es-Seyyid, "Fâtîmîler", **D.İ.A.**, C. XII, İstanbul, Yıl 1995, s. 228-237.

⁸⁰ Merçil, "Büveyhîler", **D.İ.A.**, C. VI, Yıl 1992, s. 496-500.

⁸¹ Buarada Fâtîmîlerin devlet kurduğu, Büveyhîlerin ise devlet kurmadığı, hânedânlık olduğunu unutmayalım.

propaganda merkezi kurmuşlardı.⁸² Yine Fâtımîler'in kurduğu Ezher Câmii de bir başka dâî (davetçi) yetiştirme eğitim merkeziydi.⁸³

Bu dâîlerin en önemli özellikleri güzel konuşan, ilmî donanıma sahip, ruhen ve bedenen arınmış, güzel ahlaklı, insanlarla kısa sürede ilişki kurabilen ayrıca mahallî dili de çok iyi bilen kimseler olmalarıdır.⁸⁴ Şiîlerin en çok kullandığı propaganda tekniklerinden birisi “*menakıbhân*” denilen Hz. Ali (r.a.) ve ehl-i beyt'in faziletlerini anlatan kişilerinden faydalanmalarıdır. Bunlar, Irâk ve Taberistan'da faaliyetlerini gizlice sürdürmüşler ve yakalanmamak için yerlerini sık sık değiştirmişlerdir.⁸⁵ Bunlara mukâbil Selçuklu sultânları da, Hz. Ebûbekir (r.a.) ve Hz. Ömer'in (r.a.) faziletlerini yücelten; Şiîleri de tahkîr eden “*fazilet okuyucuları*”ndan istifade etmişlerdi.⁸⁶

Şiîlerin Abbâsî halifelerini siyâsî açıdan etki altına almalarıyla başlayan IV./X. asrı birçok araştırmacı “Şiî Asrı” diye tesmiye etmiştir.⁸⁷ Çünkü Şiîler gerek siyâsal gerekse medreseler kurma gibi sosyal alanlarda etkilerini göstermekteydiler. Bu cümleden, Sünnîler de boş durmuyor, Sünnî akideyi savunmak için Horâsân, Şâm, İnan ve Bağdât'ta medreseler kuruyorlardı.⁸⁸ Köprülü, “*Sünnîlik aleminin çok zayıfladığı bu esnada, eğer Selçuklu hükümdarları meydana çıkararak Abbâsî hilâfetini ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şiîliğin genel olarak hâkim bir konuma geleceği muhakkaktı*”⁸⁹ demektedir.

Selçuklular sadece Gulât-ı Şîa ile savaşmışlardır.⁹⁰ Kendilerine isyan etmeyen mu'tedil Şiîlerle her zaman iyi geçinmeye çalışmışlardır.⁹¹ Nitekim Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdât'a girdiğinde, ünlü Şiî Kerh mahallesi, Selçuklu askerlerine saldıran Bağdât halkına karşı Tuğrul Bey'in askerlerini korumuştur. Tuğrul Bey de buna mukâbil Kerh

⁸² Ali Öngül, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 7, Yıl 2003, s. 68-69; Chikh Bouamrane, “İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları”, trc. Nesimi Yazıcı, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XXX, S. 1, Yıl 1988, s. 284.

⁸³ Saîd Abdülfettah Aşûr, “Ezher”, **D.İ.A.**, C. XII, Yıl 1995, s. 59-63.

⁸⁴ Muzaffer Tan, “Horâsân ve Maverâünnehir'de İlk İsmâîlî Faaliyetler”, **D.A.D.**, C. X, S. 30, Yıl - Eylül-Aralık 2007, s. 55-56.

⁸⁵ Bausani, a.g.m., s. 453.

⁸⁶ Bausani, a.g.m., a.y.

⁸⁷ Mazlum Uyar, “Şiî Siyâsî Düşüncesinin Şekillenmesi”, **D.A.D.**, C. II, S. 5, Yıl 1999, s. 305-306; Arıkan, a.g.m., s. 154; Genç, a.g.m., s. 273-274.

⁸⁸ Cengiz Tomar “Şâm”, **D.İ.A.**, C. XXXVIII, Yıl 2010, s. 312-313; Öngül, a.g.m., s. 69-70; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 218.

⁸⁹ Fuad Köprülü, **Türk Tarih-i Dînisi**, (Yayına Haz. Metin Ergun), Ankara, Akçağ Yay., 2005, s. 135, 6. dipnot.

⁹⁰ Bağlıoğlu, a.g.m., s. 216, 218.

⁹¹ Bağlıoğlu, a.g.m., s. 218.

mahallesine iyi muâmelede bulunulması istemiş ve mahallenin korunması için özel bir süvari birliği tahsis etmiştir.⁹²

Sultân Melikşâh da (v. 485/1092), Bağdât'a geldiği zaman Ebû Hanîfe (v. 150/767), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi çeşitli Sünnî liderlerin kabirlerini ziyâret ettikten sonra ayrıca Şîî büyüklerinin de kabirlerini ziyâret etmiştir.⁹³

Tuğrul (1037-1063), Alp Arslan (1063-1072), Sultân Mahmud (1092-1094) ve Sultan Mesud (1134-1152) devrinde hiçbir Zerdüş't veya Râfızî bir mevki elde etmek için talepte bulunamazdı. Bunlar asla kâtib veya vergi memuru olarak işe alınmazlardı. Devlet kademelerine genellikle Hanefî ve Şâfîîler'den memurlar atanmaktaydı.⁹⁴ Fakat şunu ifade edelim ki devlet kadrolarına atanamayan bu gruplar, muhtemelen devleti tehdit eden aşırı Şîîler olmalıdır. Zira Selçukluların Şîîlere mahsûs medreseler yaptırdıkları, hattâ 1165 yılında, 10-15 Şîî'nin bulunmadığı hiçbir Türk sarayının mevcut olmadığı ve kâtip olarak çalışanların ekserisi Şîîler'den oluştuğu rivâyet edilmektedir.⁹⁵ Selçuklular özellikle Zeydiyye⁹⁶ ve Ca'feriyye⁹⁷ mezheplerine karşı ılımlı davranmışlardır.⁹⁸

Selçuklular döneminde Şîîler birçok yerde etkindiler. Mesela Rey şehrinde ciddi oranda Şîîler vardı. Hattâ şehir Büveyhîler'in başkentliğini dahi yapmıştır. Rey'de ilk İsmâîlî faaliyetler Halef adında bir daî ile başlamıştır. Nakkaş olan Halef asıl kimliğini gizlemek suretiyle davet faaliyetlerine başlamıştı.⁹⁹ Şehirde etkisini ilk gösteren Şîî mezheb ise Zeydiyye'dir. Yahya b. Zeyd b. Zeynelâbidin b. Ali, Abbâsî zulmünden kaçıp Horâsân'a gelmiş ve burada vefât edince Şîîlik burada güç kazanmıştır. Ancak X./XVI. asırda Zeydiyye yerini İsnâşeriyye'ye¹⁰⁰ bırakmıştır. İsnâşeriyye ise Büveyhîlerin benimsediği bir mezhebdir. İsfahan'da ise Şîîlik IV./X. asırda yayılmaya başlamıştır.¹⁰¹

⁹² Kara, a.g.m., s. 385.

⁹³ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., C. II, s. 202; Kara, a.g.m., s. 386.

⁹⁴ Bausani, a.g.m., s. 451.

⁹⁵ Basuani, a.g.m., s. 452.

⁹⁶ II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şîî fırkası. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Gökâlç, "Zeydiyye" **D.İ.A.**, C. XXXIV, İstanbul, Yıl 2013, s. 328-331.

⁹⁷ Ca'feriyye, İsnâşeriyye mezhebinin fıkıh mezhebi olarak kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, "Ca'feriyye" **D.İ.A.**, C. VII, İstanbul, Yıl 1993, s. 4-10.

⁹⁸ Turan, a.g.tz., s. 110-111.

⁹⁹ Tan, a.g.m., s. 61-62; Sarıkaya, a.g.m., s. 17.

¹⁰⁰ On iki imam sistemini benimseyen Şîî fırkası. Bugünkü İrân'ın resmi mezhebi. Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "İsnâşeriyye", **D.İ.A.**, C. XXIII, İstanbul, Yıl 2001, s. 142-147.

¹⁰¹ Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan'ın Siyasî Durumu", **İ.A.D.**, C. XXIV, S. 1, Yıl 2013, s. 33.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Selçuklular, mutedil Şîîlerle iyi geçinmeye çalışmışlardır. Onlar için türbeler, zâviyeler, medreseler bile yaptırmışlardır.¹⁰² Meselâ Kum ve Kâşân şehirlerinde Şîî medreseleri vardı.¹⁰³ Rey’de Şîîler’in meskûn olduğu Kolahdozan mahallesindeki “Medrese-i Bozorg Seyyid Tâcuddîn Muhammed Keysakî” medresesi bunlardan birisidir.¹⁰⁴ Keza Tuğrul Bey’in Şîîler için önemli bir yer iştigâl eden İmâm Mûsâ Kâzım’ın (v. 182/799) kızı Fâtıma el-Ma’sûme’nin (v. 201/816) Kum şehrindeki kabrine bir türbe yaptırmış¹⁰⁵ ve bu türbenin değeri Selçuklu döneminde artmış adeta bir Şîî ilâhiyat merkezi haline gelmişti.¹⁰⁶

Büyük Selçuklu dönemindeki başlıca Şîî merkezleri arasında şu şehirleri sayabiliriz: Kum, Rey, Âve, Bağdât’taki Şîî mahallesi/Kerh mahallesi, Kazvin, Sârî ve İrem.¹⁰⁷

2. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE SİYÂSÎ HAYAT

V./XI. asır İslâm dünyasında başlıca üç hilâfet merkezi vardı: Mısır’daki Fâtımî hilâfeti, Endülüs’teki hilâfet ve Bağdât’taki Abbâsî hilâfeti. Aslında Abbâsî hilâfeti tamamen Şîî politikalarının etkisi altındaydı. Hilâfet merkezi olması tamamen sembolikti.¹⁰⁸ Bundan dolayıdır ki Büyük Selçuklular’ın siyâsî mücadelede en çok uğraştıkları mezheplerin başında Şîîlik gelmektedir.

3.1. ŞİÎLER’İN DEVRİN SİYÂSETİNE ETKİSİ

Abbâsî hilâfeti bir yandan Mısır’daki Fâtımîler, diğer bir yandan da Irâk’taki Büveyhîler ile uğraşmakta, fakat Şîî nüfusa karşı bir türlü ciddî mukâvemet

¹⁰² Turan, a.g.tz., s. 128 vd; Bausani, a.g.m., s. 455; Karadaş, a.g.m., s. 99; Sarıkaya, a.g.m., s. 16

¹⁰³ Altan Çetin, “İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, **D.A.D.**, C. II, S. 5, Yıl 1999, s. 189; Karadaş, a.g.m., a.y.

¹⁰⁴ Turan, a.g.tz., a.y.

¹⁰⁵ Kara, a.g.m., a.y.

¹⁰⁶ Marcel Bazin. “Kum”, **D.İ.A.**, C. XXVI, Yıl 2002, s. 361

¹⁰⁷ Bausani, a.g.m., s. 454; Karadaş, a.g.m., s. 98.

¹⁰⁸ Abdükadir Yuvalı, Türk Devlet Geleneğinde Din-Devlet İlişkileri (Selçuklu Örneği), **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 73; hattâ sadece lakaplarla temsil edilmekteydi. Bkz. Mustafa Kömürcüoğlu-Şeyma Kömürcüoğlu, “Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizâmülmülk ve Siyâsetname’si”, İlmî Etüdler Derneği Yıllığı, S. 4, Yıl 2009, s. 57; Kuşçu, a.g.m., s. 644.

gösterememekteydi. Büveyhîler ile Fâtımîlerin ortak yanı Şîî olmalarıdır.¹⁰⁹ Yoksa kültürleri farklıydı. Çünkü Büveyhîler Fars, Fâtımîler ise Arap'tı.¹¹⁰ Şîîler ile yapılan mücâdelelerde devlet zayıflamaya başlayıp siyâsî otoritesini kaybetmiş ve “emîrû'l-ümerâ”¹¹¹ sistemine geçilmişti.

Şîîler'in Abbâsî halîfeleri üzerinde etkisi o kadar artmış ki 446/1054 yılında halîfe Kâim bi-Emrillah (v. 467/1075) ile Büveyhî¹¹² Bağdât komutanı Arslan el-Besâsîrî (v. 451/1060) arasında başlayan anlaşmazlık sonucu Besâsîrî, Mansûr câmiinde Abbâsî halifesi Kâim bi-Emrillah yerine Mısır halîfesi el-Mustansır Billah (v. 486/1094) adına hutbe okutmuş, ezana Şîîliğin sembolü olan “hayye ale'l-hayri'l-amel” ibaresini ekletmişti. Abbâsî halîfesi de bu duruma tahammül edemeyerek Bağdât'ı terk etmek zorunda bırakılmış, netîcede Şîîlik, Bağdât'ta resmen başlamıştı.¹¹³

Sünnîlere karşı yapılan bu zulümleri haber alan Tuğrul Bey, derhal harekete geçerek Irâk'a yönelmiş, Türk komutanı Besâsîrî'nin cezasını keserek, Abbâsî halîfesine makâmını iâde etmiştir.¹¹⁴ Mekke ve Haleb şehirlerinde Şîî halîfeleri adına okutulan hutbeler, Sünnî Abbâsî halîfeleri ve Selçuklu sultânları adına okutulmaya başlanmıştır.¹¹⁵ Selçuklular'ın bu başarılarından dolayı Abbâsî halîfeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki münâsebetler olumlu istikâmette artarak devam etmiştir.

3.2. SELÇUKLU - ABBÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

Selçuklu sultanlarının da Abbâsîler gibi Sünnî inanca sahip olmalarından ötürü¹¹⁶ ikili ilişkiler hızlıca gelişmiştir. Selçuklular ile Abbâsîlerin birbirlerine elçiler göndermek suretiyle de Selçuklu-Abbâsî ilişkileri resmi olarak başlamıştır.¹¹⁷

¹⁰⁹ Sâlim Koca, “Büyük Selçuklu Sultânı Melikşâh'ın Süriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 22, Yıl 2007, s. 5.

¹¹⁰ Koca, a.g.m., s. 4,5.

¹¹¹ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, 6.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 235-236; Hakkı Dursun Yıldız, “Emîrû'-Ümerâ”, **D.İ.A.**, C. XI, Yıl 1995, s. 158-159; Özdemir, a.g.m., s. 317.

¹¹² Büveyhîler Deylem asılu bir Şîî hanedandır. Geniş bilgi için bkz. Merçil, a.g.md., s. 496-500.

¹¹³ Özdemir, a.g.m., s. 325-326.

¹¹⁴ Köprülü, **Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1923, s. 159-160; Yaltkaya, a.g.m., s. 192.

¹¹⁵ Yaltkaya, a.g.m., s. 193; Rençber, a.g.m., s. 260.

¹¹⁶ Râvendî, a.g.e., C. I, s. 13-14, 17-18, 30, 31, 65, 98.

¹¹⁷ Genç, a.g.m., s. 294.

Selçuklular, Şîf tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra, bütün Orta Asya ve Irâk'a hâkim olma ve oralarda İslâm birliğini sağlama mefkûresiyle fetih hareketlerine ara vermeden devam etmişlerdir. Selçuklular, Ehl-i Sünnet'in yükselişi için sadece siyâsî ve askerî alanda hizmetler yapmamış; ilmî ve kültürel alanda da birçok faaliyette bulunmuşlardır.¹¹⁸

Selçukluların bu başarıları halîfe tarafından da takdirle karşılanmış, Tuğrul Bey, "Doğunun ve Batı'nın sultânı", "Dînin Direği", "Halîfe'nin Ortağı" gibi ünvanlarla taltîf edilmiştir.¹¹⁹

Bu iki devlet arasındaki münâsebetler sadece siyâsî alanda oluşmamış sosyal sahada da devam etmiştir. Meselâ Tuğrul Bey, Halîfe'nin kızı ile izdivâç ederek İslâm dünyasının manevi gücünü de yanına almıştı.¹²⁰ Sultân ailesi ile halîfe ailesi arasındaki kız alıp-verme uygulamaları diğer halîfe ve sultânlar arasında da devam etmiştir.¹²¹

Selçuklu sultânları ile Abbâsî halîfeleri her ne kadar aynı Sünnî inanca sahip olsalar da fikhî mezhebi temâyüller hususunda birbirinden farklıydılar. Selçuklu sultanları Hanefî mezhebine müntesip ulemâyı destekliyor,¹²² Abbâsî halîfeleri ise selef inancına mensup ulemâyı destekliyordu.¹²³ Zira Kâdir Billah (v. 422/1031) zamanında yazılan "*İ'tikâd-ı Kâdirî*" beyânnâmesi¹²⁴ tamamen Hanbelî/Selefi ulemânın inançları ile mutâbakat içindeydi.¹²⁵ Fakat Kâdir Billâh zamanında her yıl sık sık okunan mezkûr beyânnâme, halefi Kâim bi Emrillâh (v. 467/1075) zamanında -Selçukluların İslâm dünyasında ağırlığını git gide hissettirmeye başladıklarından olsa gerek- daha seyrek okunmaya

¹¹⁸ Genç, a.g.m., s. 277.

¹¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 2. b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 1983, s. 363; Yuvalı, a.g.m., s. 73; Sarıkaya, a.g.m., s. 6; Koca, a.g.m., s. 7.

¹²⁰ Havva Kurt Selçuk, "İbn-i Hallikân'ın Vefayâtü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, Yıl 1999, s. 108; Gerçi Halîfe'den bu manevi gücü almak sadece Selçuklular'a has bir davranış değildi; gerek Karahanlı gerekse Gazneli liderler de Abbâsî halîfeleri ile ilişki kurup, halîfeliğin manevi desteğini almışlardır. Bkz. Ocak, "Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi", *International Journal of History*, S. **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Yıl 2012, s. 264-265; Koca, a.g.m., s. 7-8.

¹²¹ Özdemir, a.g.m., s. 353, 355,

¹²² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, C. XII, s. 73; Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, 2 b., İz Yay. İstanbul, 2009, s. 168, Ocak, a.g.e., s. 45, 54, 63; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 219.

¹²³ Nuh Elemen, Ebû Ya'la el-Ferra ve İtikadi Görüşleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 16-17; Genç, a.g.m., s. 324-325.

¹²⁴ Mezkûr beyannâme/manifesto Mu'tezîlî ve Şîf inançlarına karşı ehl-i sünneti savunma amacıyla yazılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, "IV./X. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", **İ.A.D.**, S. 9, 2003, s. 65-85.

¹²⁵ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XV, s. 128, 197-198; Genç, a.g.m., s. 324.

başlanmış, Hanbelîler bunu fark edince durumu şikâyet ederek, mezkûr beyânnâmenin dîvândan çıkartılarak tekrar daha sık okunmaya başlanmasını talep etmişlerdir.¹²⁶

Selçuklular ile Abbâsîler arasında ilişkileri Sultân Melikşâh'ın son dönemlerinde bozulmaya başlamıştı. Bu bozulmasının sebebi ise şuydu; Sultân Melikşâh'ın (v. 485/1092) kızı Abbâsî halifesi Muktedî (v. 487-1094) ile evliydi. Bu evlilikten bir çocukları doğmuştu. Sultân Melikşâh oğlunu Abbâsî hilâfetinin veliahdı olarak görmek istiyor fakat Abbâsî halifesi buna yanaşmıyordu. Binâenaleyh, Melikşâh'ın Abbâsî halifesi Muktedî ile arası bozulmuş,¹²⁷ Melikşâh da, halifeyi Bağdât'tan çıkarmak zorunda kalmıştı.¹²⁸ Fakat Melikşâh'ın bir süre sonra vefat etmesiyle halife tekrar Bağdât'a avdet etmişti.

4. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ HAYAT

Selçuklular döneminde ilim hayatı siyâsî bölünme ve fikrî çeşitliliğe rağmen canlılığını korumuştur. Bu dönemde ilmî çalışmaların yapılmasında ve yaygınlaşmasında en önemli yeri hiç şüphesiz ki medreseler almaktaydı. Medreseler özellikle devlet tarafından desteklenmiş ve bunun bir sonucu olarak da İslâm coğrafyasının hemen hemen her yerinde kurulmuşlardır.

4.1. MEDRESELERİN KÖKENİ

Arapça “derase” kökünden ism-i mekân olan “medrese”, ilmin tadrîs edildiği mekân anlamına gelmektedir. “Medrese” kelimesi ilk defa III./IX. veya IV./X. asırlarında kullanılmaya başlanmıştır.¹²⁹

İslâm dünyasında medreseler kurulmadan önce, dînî ve sosyal faaliyetlerin merkezi mescitlerdi.¹³⁰ Mescit sadece namazgâh olarak kullanılmıyor; ordugâh, kazâ müessesesi,

¹²⁶ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XV, s. 279-282.

¹²⁷ Acar, “İmâm Gazâlî'nin Bağdât'ı Terketmesinde Siyâsî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, C. XIII, S. 3-4, Yıl 2000, s. 498; Bilal Aybakan, “Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şâfî Mezhebi Çerçevesinde”, II. U.S.K.M.S.C., C. I, Konya, Yıl 2013, s. 233, 234; Özdemir, a.g.m., s. 333, 355.

¹²⁸ Özdemir, a.g.m., s. 333.

¹²⁹ Atçeken - Bedirhan, a.g.e., s. 95; Özdemir, a.g.m., s. 346-347.

¹³⁰ Ali Himmet Berki, “Selçuklular ve Osmanlılar Devirlerinde İlk İslâm ve Türk Üniversiteleri”, C. X, S. 110-111, Yıl 1971, s. 233; Altan Çetin, a.g.m., s. 180.

şûrâ kurulu gibi fonksiyonları da icrâ etmekteydi.¹³¹ Daha sonraları ise din ve ilmin birleştiriciliğini göstermek için câmii ile medrese aynı arazide ve yanyana inşâ edilmiştir.¹³²

İslâm'daki eğitim-öğretim yerleri arasında mescitler, câmiler, küttâblar, medreseler, beytül-hikmeler (saray ve konak okulları), kütüphâneler, ilim, edeb ve münâzara meclislerini zikredebiliriz.¹³³

İslâmî plan ve esaslara göre medreselerine esas çıkış yeri, Horâsân ve Mâverâünnehir'dir.¹³⁴ Medreselerin plan tipi olarak Horâsân'daki Budist Vihara'larından esinlenerek gelişmiş olduğu da iddia edilmiştir.¹³⁵ Medreseler resmi olarak ilk defa IV./X. asırda Karahanlılar¹³⁶ devrinde kurulmuştur.¹³⁷

4.2. MEDRESELERİN KURULUŞ AMAÇLARI

Medreseleri kurmadaki amaç hem ilmin gelişmesini sağlamak; hem de ilmiye mensuplarına maaş bağlayarak onları devlet kontrolünde tutmaktır. Çünkü eski sultânlar, müderrislere ve talebelere hak ettikleri maaşı vermiyorlardı. Bu yüzden müderrisler de devlet aleyhine propaganda yapabiliyorlardı.¹³⁸ Nizâmülmülk de bu tehlikeyi görerek, devletin kontrolünde altında Nizâmiye¹³⁹ medreselerini inşâ etmeye karar vermişti. Selçuklular, medreseleri Sünnî akideyi savunmak için kurmuşlardır.¹⁴⁰

¹³¹ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, trc. M. Said Mutlu – Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969, C. II, s. 77; Ahmed Önkal, “Asr-ı Saadette Mescid'in Önemi ve Yaptığı Görevler”, *Diyânet Dergisi*, Yıl 1983, C. XIX, S. 3, s. 49-55; Kuşçu, “Orta Doğuda Şi'i-Sünnî Mücâdelesinde Selçuklu ve Zengî Medreselerinin Yeri”, s. 23; Numan Durak Aksoy-Halis Adnan Arslantaş, a.g.m., s. 473.

¹³² Altan Çetin, a.g.m., s. 181.

¹³³ Öymen, a.g.m., s. 63.

¹³⁴ Ersoy Taşdemirci, “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 5, 1989, s. 271.

¹³⁵ Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnet'in Kuruluşunda Nizâmiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife*, Y. 8, S. 1, Yıl 2008, s. 140; Atçeken - Bedirhan, a.g.e., s. 95; Taşdemirci, a.g.m., s. 272; Demirci, a.g.m., s. 83.

¹³⁶ Karahanlılar, 840-1212 yılları arasında Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Türk-İslâm hânedanı. Geniş bilgi için bkz. Özeydin, “Karahanlılar” **D.İ.A.**, C. XXIV, Yıl 2001, s. 404-412.

¹³⁷ Cahit Baltacı, **XV-XVI Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 5; Taşdemirci, a.g.m., s. 273; Demirci, a.g.m., s. 84; Özdemir, a.g.m., s. 347.

¹³⁸ Demirci, a.g.m., s. 85.

¹³⁹ Bu medreselere Nizâmiye denmesinin sebebi, girişinde, “Nizâmülmülk”ün adı yazıldığından dolayıdır. Bkz. Güray Kırpık, “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı Ve İşleyişi”, C. II, **İ.M.B.U.S.**, İstanbul, 2008, s. 686; Mustafa Kömürcüoğlu-Şeyma Kömürcüoğlu, a.g.m., s. 53.

¹⁴⁰ Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu III, Alp Arslan ve Zamanı**, **T.T.K.Y.**, Ankara, 1992, s. 355-356; Şeşen, **Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1983, s. 255; Aly Mazaheri “ Müslüman Ortaçağ'da Eğitim ve Öğretim” trc. Bahriye Üçok, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XII, S. 1, Yıl 1964, s. 122; İsmail Güven, “Türkiye Selçuklularında Medreseler”, **A.Ü.İ.F.D.**,

Devletin ileri gelenleri herhangi bir eğitim kurumunun gelişmesini benimser ve desteklerse elbette ki o eğitim kurumları toplum nezdinde hızla yayılır ve benimsenir.¹⁴¹ Çünkü münferit şahıslarca kurulan medreseler ile devlet desteği tarafından kurulan medreseler arasında toplumsal etki bakımından çok büyük farklar vardır.

Acar, Nizâmiye medreselerinin kuruluş amaçları ve İslâm kültür ve medeniyetine yapmış olduğu katkıları şöyle sıralar:

1. *Medrese Mimarisine Örneklik Teşkil Etmesi*
2. *İlmin Yayılması Konusunda Yaptığı Katkı*
3. *Yeni Medreselerin Açılmasına Öncülük Etmesi*
4. *Medrese Sisteminde Yenilikler Getirmesi*
5. *Şiîlik Karşısında Sünnîliği Güçlendirmesi*
6. *Sünnî Mezhepler Arasında Geçici Olarak Denge Sağlaması*
7. *Devletin İhtiyaç Duyduğu Bürokratları Yetiştirmesi*
8. *Çok Sayıda İlim Adamı Yetiştirmesi*
9. *İslâm Sosyal Birliğinin Sağlanmasına Katkıda Bulunması*
10. *İslâm Kültür Mirasının Korunmasına Aracılık Etmesi.*¹⁴²

4.3. NİZÂMIYE MEDRESELERİ

Nizâmülmülk tarafından kurulan medreselere “Nizâmiye medreseleri” denir. Bu medreseler kadı ve halîfeden bağımsız olarak tamamen Nizâmülmülk’ün kontrolündeydi. Meselâ Bağdât Nizâmiye medresesi 1220 yılına kadar hep Nizâmülmülk’ün soyundan gelenlerin idâresi altında kalmıştı.¹⁴³ Onun soyundan gelenlerin sonuncusu 1220 yılında öldüğünde, halîfeler Nizâmiyeleri kendi idâreleri altına alarak rektörleri tayin etmeye başlamışlardı.¹⁴⁴

Bu medreselerdeki müderrislerden bir kısmı müderrislik yapmakla beraber bazıları müderrisliğin yanında imâmlık ya da hatîblik de yapabilmekteydi.¹⁴⁵

C. XXXI, S. 1, Ankara, Yıl 1998, s. 130; Okumuşlar, a.g.m., s. 142, 144; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 218; Acar, Selçuklu Medreseleri., s. 359; Özdemir, a.g.m., s. 347.

¹⁴¹ Güven, a.g.m., s. 135; Ayrıca benzer bir bilgi için Bkz. Kuşçu, a.g.m., s. 36-37.

¹⁴² Acar, a.g.m., s. 355.

¹⁴³ Makdisi, a.g.e., s. 218.

¹⁴⁴ Kırpık, a.g.m., s. 693; Mazaheri, a.g.m., a.y.

¹⁴⁵ Tuba Yüksel, Selçuklu Başkenti İsfahân (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 134.

Nizâmülmülk, en büyük Nizâmiye'yi Bağdât'ta, diğer on iki ya da on üç Nizâmiye'yi de diğer şehirlerde inşâ ettirmişti. Nizâmülmülk her hangi bir kasabada ilimde ün yapmış bir kimse bulmuşsa hemen onun adına bir medrese bina etmiş ve ona vakıf tahsîs ederek bir kütüphane kurdu muştur.¹⁴⁶

Bu medreselerde hem İslâmî ilimler hemde aklî ilimler öğretilmekteydi. Söz gelimi, Arapça, tefsîr, hadîs, fıkıh, usûl, ferâiz, sarf, nahiv, şiir, tarih, matematik, filoloji, coğrafya, felsefe, mantık, riyâziye, ilm-i nucûm... gibi dersleri bu cümleden sayabiliriz.¹⁴⁷

Bağdât Nizâmiye medresesi örnek alınarak Nişâbûr, Rey, Herat, İsfahân, Merv, Basra, Âmul, Taberistan, Cezîretu ibn Ömer ve Musul gibi şehirlerde de medreseler inşâ edilmişti.¹⁴⁸ Bu medreselerde Gazzâlî (v. 505/1111), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (v. 476/1083), İmâmul Haremeyn el-Cüveynî (v. 478/1085), İbnu's-Sebbâğ (v. 477/1084), Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (v. 465/1072), Ebû'l-Feth eş-Şehristânî (v. 550/1155) gibi meşhurlar ders vermişti. Ayrıca İbn'l-Arabî, İbn Ebî Rendeka et-Turtuşî (v. 520/1126), İbn Asâkir (v. 571/1175), Abdülatîf el-Bağdâdî (v. 628/1231), İmâduddîn el-İsfahânî (v. 597/1201) gibi ünlü âlimler bu medreselerden mezun olmuşlardır.¹⁴⁹

Her ne kadar Nizâmülmülk, sultânların bu medreseleri açmadaki esas amacının herhangi bir mezhebi tercih etmek veya destek olmak değil; bilâkis mezhepler arası ihtilâfları çözüme kavuşturmak ve ehl-i-Sünneti güçlendirmek olduğunu söylese de¹⁵⁰ aslında öyle değildir. Zira Nizâmiye medreselerinde tedrîsat tamamen Şâfiî mezhebi üzere yapılmaktaydı.¹⁵¹ Bu medreselerin vakfiyelerindeki en önemli şart Şâfiî mezhebinden

¹⁴⁶ Altan Çetin, a.g.m., s. 179; Acar, a.g.m., s. 356.

¹⁴⁷ M. Asad Talas, **Nizâmiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim**, trc. Sadık Cihan, Etüt Yay. Samsun 2000, s. 42 vd.; Ömer Menekşe, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakîhleri (1063/1092), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 120.

¹⁴⁸ Ziya Kazıcı, **Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. İstanbul, 1995, s. 44; Ebû'l-Âla Mevdudî, **Selçuklular Tarihi**, trc. Ali Genceli, Hilal Yay., Ankara 1971, s. 33; Nâcî Ma'rûf, **Ulemâ'n-Nizâmiye ve Medârisu'l-Meşriku'l-İslâmî**, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdad, 1973, s. 12; İsmail Hakkı Mercan, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 96; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, Yıl 2001, s. 32; Nebi Bozkurt, "Medrese" **D.İ.A.**, C. XXVIII, İstanbul, Yıl 2003, s. 324; Osman Güner, Anadolu'da Hadis Geleneğinin Menşei Olarak Selçuklularda Hadis Birikimi", **Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu**, Çankırı, Yıl 2011, s. 208; Köymen, a.g.e., s. 357-359; Altan Çetin, a.g.m., s. 188; Yalıtıkaya, a.g.m., s. 186; Kenan Çetin, a.g.e., s. 239.

¹⁴⁹ Özeydın, "Nizâmiye Medresesi", **D.İ.A.**, C. XXXIII, Yıl 2007, s. 145; a. mlf., "Bağdât" "(Kültür ve Medeniyet)", **D.İ.A.**, C. IV, Yıl 1991, s. 440; Berki, a.g.m., s. 234.

¹⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 190; Kenan Çetin, a.g.e., s. 240.

¹⁵¹ Yüksel, a.g.tz., s. 133-34; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 177.

olmaktı.¹⁵² Hattâ medrese süpürücüsü bile Şâfiî olmak zorundaydı.¹⁵³ Hanefî mezhebine mensup talebelerin burada eğitim görmelerine izin verilmezdi.¹⁵⁴ Hattâ Sultân Melikşâh bir medreseye Ebû Hanîfe adını vermek istediye de vezîr buna izin vermemişti.¹⁵⁵

İlk kurulan Nizâmiye 1064 yılında İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin ders vermesi için inşâ ettirilen Nîşâbûr'daki medrese iken,¹⁵⁶ en meşhûru ve ikinci açılanı da 1066-67 yılında Dicle kenarında kurulan Bağdât Nizâmiye'sidir.¹⁵⁷ Bu medresede okumak için İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden talebeler akın akın gelirdi. Müderris ve talebeler için senede 15 bin dinar harcanır, ders gören talebelerinin sayısı ise 6.000 civarındaydı.¹⁵⁸ Bağdât Nizâmiye medresesinde kısa bir süre Ebû'n-Nasr ibnu's-Sebbâğ ders vermiş fakat daha sonra müderrisliğini Ebû İshâk eş-Şîrâzî yapmıştır.¹⁵⁹

4.4. DİĞER MEDRESELER

Selçuklular'da kurulan medreseler mezheplere göre tefrik edilmişti. Kurulan medreselerin vakfiyelerinde belli bazı mezheplere göre eğitim verilmesi şart koşuluyordu. Gerçi medreselerin belirli mezhebelere tahsîs geleneği Karahanlılar'da da vardı. Karahanlı medreselerinde eğitimin Sünnî-Hanefî mezhebine göre yapılması şartı aranıyordu.¹⁶⁰

Büyük Selçuklu döneminde Şâfiî mezhebi üzere eğitim veren Nizâmiyelerin yanında Hanefî mezhebi üzere eğitim veren medreseler de vardı.¹⁶¹ Sultân Tuğrul Bey, 1046 yılında Nîşâbûr'da, Hanefî mezhebine göre tedrîsatın yapılmasını istediği ve adı "Sultâniye" olan bir medrese inşâ ettirmişti.¹⁶² Yine Mekke'de 579/1183 yılında inşâ

¹⁵² Yüksel, a.g.tz., a.y.; Piyadeoğlu, a.g.tz., a.y.; Kırpık, a.g.m., s. 693.

¹⁵³ Yüksel, a.g.tz. 135.

¹⁵⁴ Genç, a.g.m., s. 305.

¹⁵⁵ Yüksel, a.g.tz., s. 136.

¹⁵⁶ Berki, a.g.m., s. 232; Acar, a.g.m., s. 352; Bu medresede İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî 30 yıl kadar ders vermiş ve dersine 300 kadar talebe devam etmiştir. bkz. Subkî, a.g.e., C. V, s. 171; Yaltkaya, a.g.m., s. 185.

¹⁵⁷ Ma'rûf, a.g.e., s. 19; Köymen, a.g.e., s. 357-359; Berki, a.g.m., s. 233; Acar, a.g.m., s. 351, 352; Mazaheri, a.g.m., a.y.

¹⁵⁸ Berki, a.g.m., s. 234.

¹⁵⁹ Ma'rûf, a.g.e., a.y.; Selçuk, a.g.m., s. 111; Yaltkaya, a.g.m., a.y.; Acar, a.g.m., s. 353; Kırpık, a.g.m., s. 687.

¹⁶⁰ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi: Vakıf Belgesi I, A.Ü.E.B.F.D., C. XV, S. 2, Yıl 1982, s. 121.

¹⁶¹ Acar Hanefî mezhebine göre eğitim veren 15 medrese tespit etmiştir. Bkz. Acar, a.g.m., s. 353-354.

¹⁶² Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (nşr. Schefer), Paris, 1881, trc. Abdülvehhab Tarzı, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 3, 5; Zerrinkûb, a.g.e., s. 40; Köymen, a.g.e., s. 348; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 99; Kenan Çetin, a.g.e., s. 237; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 199; Acar, a.g.m., s. 353.

edilen ve adı “Medresetü’z-Zencebîlî” olan bu medresede Hanefî mezhebine göre eğitim veriliyordu.¹⁶³

Bağdât Nizâmiye medresesi ile muâsır olan bir diğer medrese de ”Meşhed-i Ebî Hanîfe” medresesidir.¹⁶⁴ Bu iki medrese ve diğer medreselerde tek bir mezhebe göre ders veriliyordu. Meşhed-i Ebî Hanîfe medresesinde Hanefî fikhî; Bağdât Nizâmiye medresesinde ise Şâfiî fikhî öğretiliyordu.¹⁶⁵

Fakat Nizâmiye medreselerinin daha sistematik olması, devlet adamları tarafından desteklenmesi, kendilerine husûsî vakıfların tahsîs edilmesi, belli bir plan ve programa göre tanzîm edilmeleri, öğrencilere burs vermesi, tadrîsatın yanında yemekhâne, kütüphâne, hânlar, hamâmlar, çiftlikler, dükkânlar gibi sosyal tesislerin de mevcut olması Nizâmiyeleri diğer medreselerden ayırmış ve bu medreselerin ön plana çıkmasına vesîle olmuştur.¹⁶⁶

6 Nisan 1234 yılında kurulan Mustansırıyye medresesi ile 1255’te kurulan Beşîriyye medresesinde dört mezhebe göre eğitim veriliyordu.¹⁶⁷ Mustansırıyye medresesinin fikhî kürsüsünde; her mezhebin dört müderrisi; her müderrisin de dört muâvini vardı. Müderrislere günlük 20 rıtl ekmek, 5 rıtl et ve 12 dinar aylık verilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁶⁸ Talebelerin kontenjan sayısı ise 284 ile sınırlı olup, her talebe grubu,

¹⁶³ Abdülhamid Dündar, Selçuklular Devri Bağdât Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s. 32.

¹⁶⁴ Karadaş, a.g.m., s. 107; Bu medrese hakkında daha geniş bilgi için nkz. Dündar, Selçuklular Devri Bağdât Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.

¹⁶⁵ Menekşe, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizâmiye Medreseleri”, **D.A.D.**, C. XXXIX, S. 3, Yıl 2003, s. 119; Acar, a.g.m., s. 358; Mazaheri, a.g.m., s. 122; Okumuşlar, a.g.m., s. 144.

¹⁶⁶ Mercan, a.g.e., s. 95; Numan Durak Aksoy - Halis Adnan Arslantaş, “Ana Hatlarıyla Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, C. XX, S. 1, Yıl 2010, s. 474; Özgel, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsîr İlmî ve Müfessirler”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. V, S. 2, Yıl 2005, s. 33-34; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 170-171; Berkî, a.g.m., s. 231, 232; Öngül, a.g.m., s. 70; Bausani, a.g.m., s. 449; Güven, a.g.m., s. 127., 129; Kırpık, a.g.m., s. 696.

¹⁶⁷ Hüseyin Atay, **Osmanlılar’da Yüksek Din Eğitimi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1992, s. 32-33; ed-Dûrî, “Bağdât” **D.İ.A.**, C. IV, Yıl 1991, s. 431; Sâmî es-Sakkâr – Nebî Bozkurt, “Müstansırıyye Medresesi” **D.İ.A.**, C. XXXII, Yıl 2006, s. 121; Hıfzırahman Raşit Öymen, “İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II, C. XII, S. 1, Yıl 1964, s. 40; Acar, a.g.m., s. 360; Mazaheri, a.g.m., s. 123; Atay, “İslâm’da Öğretim”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XXIII, S. 1, Yıl 1979, s. 26-27: Müstansırıyye medresesinin her mezhebe ait bölümlerinde bir müderris, dört muîd ve altmış iki fikhî öğrencisi bulunuyordu. Alt kat Şâfiîler ile Hanefîlere tahsis edilmişken, Taçkapıdan girildiğinde sağdaki bölüm Hanbelîler, Hanefîlerin karşısına düşen soldaki bölümde ise Mâlikî mezhebine mensup talebelere ayrılmıştı. Sâmî-Sakkâr, a.g.m. s. 212-122; Taşdemirci, a.g.m., s. 273.

¹⁶⁸ Ma’rûf, **Târîhu Ulemâ’i’l-Mustansırıyye**, 3. b., Dâru’s-Şaab, Kahire, 1976, C. I, s. 84.

62 kişiden oluşturulmuş, her talebeye de 2 dinar aylık veriliyordu.¹⁶⁹ Ayrıca Melik Salih Necmeddin Eyyub tarafından Kâhire’de inşâ ettirilen “Sâlihîye” medresesinde de dört mezhebe göre eğitim veriliyordu.¹⁷⁰

Gazneliler döneminde 25 tane medrese vardı.¹⁷¹ Büyük Selçuklular zamanında ise 30 tane medrese olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁷² Nizâmiye medreselerinin sayısı ise 13-16 olarak değişmektedir.¹⁷³

Selçuklular’dan sonraki İslâmi devletlerde de medrese geleneği artarak devam etmiştir. Eyyûbîler devrinde sadece Şam’da dört mezhebe ait altmıştan fazla medrese açılmış, Memlûklular devrinde yarısından fazlası Şâfiîlere ait olmak üzere yüz otuz civârı medrese açılmış, Selçuklu devri Anadolu’sunda ise yüzden fazla, Osmanlılar’da ise medrese sayısı üç bin civârında olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁷⁴

4.5. MEDRESELERDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Medresedeki tadrîsat, müderris merkezliydi.¹⁷⁵ Eğitimin süresi 3-4 yıldır.¹⁷⁶ Tadrîsat ezbere dayanıyordu.¹⁷⁷ Talebe hangi kitabı okumuşsa ondan imtihân oluyor ve eğer başarılı ise “icâzet” alıp bir üst sınıfa intikâl ediyordu.¹⁷⁸ İcâzet ise medreseden değil müderristen alınıyordu.¹⁷⁹ Yani hangi okuldan mezun olduğun değil; hangi hocadan mezun olduğun önemliydi. Medreselerin bilim dili Arapça olup¹⁸⁰ talebeler, mübtedi/başlangıç, mülâzim/mütavassıt (orta seviyeli) ve fakîh/münthê (ileri seviye) olmak üzere üç derecedeydi.¹⁸¹

¹⁶⁹ Ma’rûf, a.g.e., s. 164.

¹⁷⁰ Atay, a.g.m., s. 26.

¹⁷¹ Taşdemirci, a.g.m., s. 273.

¹⁷² Acar, a.g.m., s. 351, 358.

¹⁷³ Acar, a.g.m., s. 352.

¹⁷⁴ Acar, a.g.m., s. 358.

¹⁷⁵ Güven, a.g.m., s. 141.

¹⁷⁶ Güven, a.g.m., a.y.

¹⁷⁷ Güven a.g.m., s. 140.

¹⁷⁸ Ekrem Buğra Ekinci, **İslâm Hukuk Tarihi**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 163; Yakup Civelek, “Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi”, **I. U.S.K.M.K.**, s. 198; Atçeken - Bedirhan, a.g.e., s. 105; Kenan Çetin, a.g.e., s. 262-263; Güven, a.g.m., s. 14.

¹⁷⁹ Taşdemirci, a.g.m., s. 274.

¹⁸⁰ Mercan, a.g.e., s. 97; Aydar, a.g.m., s. 58; ayrıca bu konuda geniş bilgi için Bkz. Civelek, a.g.m., C. I, s. 195-206.

¹⁸¹ Dündar, a.g.tz., s. 54; Güven, a.g.m., s. 141.

4.6. DİNÎ İLİMLER

Selçuklular döneminde dinî ilimler alanında önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle medreselerin gelişmesiyle birlikte birçok ilim bu eğitim kurumlarında sistematik olarak öğretilmeye başlanmıştır. Bu medreselerde dinî ilimleri öğretmek aslî; diğer aklî ilimleri öğretmek ise tâlî idi.

4.6.1. Tefsîr İlimi

Tefsîr, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini açıklamayı ve yorumlamayı ifade eden bir kelimedir. Tefsîr ilmi Büyük Selçuklu döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu dönemde tefsîr ilmi ile alakalı birçok eser telif edilmiştir. Özgel'in verdiği bilgiye göre Selçuklu devrinde, 240 kadar müfessir mevcut olup, 32 müfessirin, matbu ya da mahdut tefsîrlere rastlanılmış, 36 müfessirin ise matbu ya da yazma herhangi bir tefsîrine rastlanmamıştır. 31 müfessirin ise, sûre tefsîri ya da ulûmu'l-Kur'ân'a dair eser yazdıkları tespit edilmiş, geriye kalanların ise eserleri bilinmeyip, sadece müfessir olarak zikredilmişlerdir.¹⁸² Yazılan tefsîrlerin dil ise, çoğunlukla Arapça, az da olsa Farsça olup, Türkçe herhangi bir tefsîr yazılmamıştır.¹⁸³

Bu dönemde fikhî tefsîre dair iki önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi İlkiyâ el-Herrâsî'nin (v. 540/1110) Şâfiî mezhebi doğrultusundan yazmış olduğu, ahkâm âyetleri açısından Kur'ân'ın tamamını kapsayan “Ahkâmu'l-Kur'ân”ı¹⁸⁴ ile Beyhakî'nin (v. 458/1066), İmâm Şâfiî'nin görüşlerini, onun vefatından 254 sene sonra toplayarak telif ettiği “Ahkâmu'l-Kur'ân”ını zikredebiliriz.¹⁸⁵

Bu dönemde ki müfessirlerin mensup olduğu mezheplere bakacak olursa, Gazzâlî, Kuşeyrî, gibi itikaden Eş'arî amelen Şâfiî, Ömer en-Nesefî (v. 537/1142) ve Ebu'l-Fadl el-Kirmânî (v. 544/1149) gibi itikaden Mâtürîdî amelen Hanefî, İbnu'l- Cevzî (v. 597/1201) gibi Hanbelî olanlar vardı. Ehl-i Sünnet dışındakilere örnek olarak ise Zemahşerî (v. 538/1144) verilebilir. Ayrıca Şerîf el-Murtazâ, Tûsî ve Tabersî gibi Şiî müfessirler de bu dönemde yaşamışlardır.¹⁸⁶

¹⁸² Özgel, a.g.m., s. 35.

¹⁸³ Özgel, a.g.m., a.y.

¹⁸⁴ Abdülkerim Ünalın, İlkiya el-Herrâsî ve Ahkâmu'l-Kur'an'ındaki Metodu, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1990, s. 113; Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, 4, b., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2008, s. 238.

¹⁸⁵ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1980, C. II, s. 55; Demirci, a.g.e., s. 236.

¹⁸⁶ Özgel, a.g.m., a.y.

Dönemin meşhur müfessirlerinden bazıları şunlardır: Ömer en-Neseî (v. 537/1142),¹⁸⁷ Zemahşerî (v. 538/1144),¹⁸⁸ Ebül-Ferec ibni Cevzî (v. 597/1201),¹⁸⁹ Ebû Muhammed el-Beğavî (v. 516/1122),¹⁹⁰ İlkiyâ el-Herrâsî (v. 504/1110) gibi.¹⁹¹

4.6.2. Hadîs İlmî

Büyük Selçuklular döneminde hadîs ilmi açısından en dikkat çekici olay “dârü’l-hadis” ünvanını taşıyan medreselerin inşâ edilmeleridir. Selçuklu’nun Halep Atabeyi Nureddîn Mahmud ez-Zengî (v. 569/1174) tarafından Şâm’da “en-Nûriyye” adında bir “dârü’l-hadis” inşâ ettirilmişti.¹⁹² Daha sonraları da dârü’l-hadis inşâ etme geleneği devam etmiş, Kâhire’de Kâmil Nâsiruddîn Muhammed tarafından 622/1225’te “el-Medresetü’l-Kâmiliyye” adında bir dârü’l-hadis daha kurulmuştur.¹⁹³

Dönemin meşhur muhaddislerinden şunları sayabiliriz: Ebû Osman İsmâîl b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nîşâbûrî (v. 449/1057), Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (v. 458/1066), Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Ebû’l-Muzaffer es-Sem‘ânî (v. 510/1116)¹⁹⁴ gibi.

¹⁸⁷ Ömer Rıza Kehhâle, **Mu’cemü’l-Müellifîn Terâcimu Musannifî’l-Kutubi’l-Arabiyye**, Matbaatü’t-Terakkî, Dımaşk, 1376-1381/1957-1961, C. VII, s. 305; Ebu’l-Felah Abdulhay İbnu’l-İmâd, **Şezerâtu’z-Zehb fî Ahbâri Men Zeheb**, Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, Beyrut, “ts.” C. IV, s. 115; Ebu’l-Hasenât Muhammed b. Abdi’l-Hayy el-Leknevî, **el-Fevâidu’l-Behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye**, nşr. M. Bedreddin Ebu Firas, Kahire, 1398/1978, s. 149-150

¹⁸⁸ Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, **”Zemahşerî”**, D.İ.A., C. XXXIV, Yıl 2013, s. 235-238.

¹⁸⁹ Ebu’l-Ferec Abdurrahman İbn Receb, **ez-Zeyl alâ Tabakâti’l-Hanâbile**, Kahire, 1952, C. I, s. 399; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 157; İbnu’l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 329-331.

¹⁹⁰ Hayreddin Ziriklî, **el-A’lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ**, thk. Zübeyr Fethullah, Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, Beyrut, 1984, C. II, s. 259; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 61; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 75.

¹⁹¹ Ebû Nasr Tacuddin İbnu’s-Subkî, **Tabakâtü’s-Şâfiyyeti’l-Kubrâ**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1983, C. VII, s. 231; Takiyyuddin Ebu İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî, **el-Müntehab min Kitâbi’s-Siyâk li Târîhi Nisâbûr**, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz, Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1409-/1989, s. 396; Nurullah Kisâî, **Medârisu Nizâmiye ve Tesirât-i İlmî ve İctimâ’î ân**, 3. b., Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374, s. 100; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 220; Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 149; Talas, a.g.e., s. 78. Ayrıca Bkz. Özgel, “Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur’ân Tefsîrine Hizmetleri”, s. 64, vd.

¹⁹² Muhammed Tayyib Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1959, s. 105; Atçeken - Bedirhan, a.g.e., s. 97.

¹⁹³ Okiç, a.g.e., a.y; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.

¹⁹⁴ Daha geniş liste için Bkz. Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 210-214; Ayrıca bkz. Nuri Toplaoğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, D.İ.B.Y., Ankara, 1988.

4.6.3. Tasavvuf İلمي

Büyük Selçuklu dönemi tasavvuf tarihi için çok önemli bir yer iştiğâl etmektedir. Bu dönemde Gazzâlî ve Kuşeyrî, Tasavvuf'a Sünniliğın içinde tam bir meşrûiyet kazandırmışlardı.¹⁹⁵

Bu dönemde Nişâbûr, “mehd-i tasavvuf” (tasavvufun beşiğı) olarak anılırdı.¹⁹⁶ Birçok tasavvufî merâsımı bu dönemde ortaya çıkmıştır. Meselâ tarikatlardaki hırka giydirme merasimlerinin ilk kez VI./XII. asırda ortaya çıktığı iddia edilmektedir.¹⁹⁷

Selçuklu sultânlarının sûfilere itibar göstermesi, bu akımın yayılmasında etkili olmuştur.¹⁹⁸ Meselâ Sultân Melikşâh'ın mutasavvıflara müritlik yapması, Nizâmülmülk'ün Kuşeyrî ve Farmedî (v. 477/1084) gibi sufilerle görüşmesi, Bağdât Nizâmiye medresesinin yanında bir tekke yaptırılarak, tekkeleri medreselerin hemen bitişiğinde inşâ ettirmeleri devletin tasavvufa olan bakışını aksettirmektedir.¹⁹⁹

İlk Sûfî ekoller de yine Selçuklu devrinde teşekkül etmeye başlanmıştır. Meselâ Hâcegân,²⁰⁰ Kübreviyye,²⁰¹ Kâdiriyye,²⁰² Rifâiyye²⁰³ ve Yeseviyye²⁰⁴ tarikatları bu dönemde kurulmuştur.

Bu dönemde birçok hangâh²⁰⁵ da mevcuttu. En meşhurları ise, Kuşeyrî hangâhı, Ebû Ali Tarsusî hangâhı, Kerrâmiyan hangâhı, Ebû Said Ebû'l-Hayr hangâhı²⁰⁶ gibi.

Dönemin meşhur mutasavvıflarından şunları sayabiliriz: Abdülkerim Kuşeyrî (v. 465/1072), Ebû Ali Fârmedî (v. 477/1084), Yûsuf el-Hamedânî (v. 534/1139), Ebû Nâsr

¹⁹⁵ Makdisi, a.g.e., s. 165; Kafesoğlu, a.g.e., s. 363; Bausani, a.g.m., s. 456; Sarıkaya, a.g.m., s. 17; Ocak, a.g.m., s. 270-271.

¹⁹⁶ Mürsel Öztürk, “Hacı Bektaşî Veli'nin Yaşadığı Devirdeki Nişâbûr”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Merkezi, **I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Sempozyumu Bidirileri**, Ankara, Yıl 1999, s. 287.

¹⁹⁷ Bausani, a.g.m., s. 457.

¹⁹⁸ Hüseyin Gazi Yurdaydın, **İslâm Tarihi Dersleri**, A.Ü.İ.F.Y., 2. b., Ankara, 1982, s. 75-77.

¹⁹⁹ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., C. II, s. 10; Karadaş, a.g.m., s. 98-99; Kara, a.g.m., s. 390.

²⁰⁰ Hamid Algar, “Hâcegân”, **D.İ.A.**, C. XIV, Yıl 1996, s. 431.

²⁰¹ Algar, “Necmeddîn-i Kübrâ” (Kübreviyye), **D.İ.A.**, C. XXXII, s. 500-506; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 85; Kafesoğlu, a.g.e., s. 366.

²⁰² Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, **D.İ.A.**, C. XXIV, Yıl 2001, s. 131-136; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Kafesoğlu, a.g.e., a.y.

²⁰³ Bausani, a.g.m., a.y.; Ayrıca Bkz. Ekinci, a.g.e., s. 161.

²⁰⁴ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, **D.İ.A.**, C. XXXXIII, Yıl 2013, s. 487-490; Kafesoğlu, a.g.e., a.y.; Sarıkaya, a.g.m., a.y.

²⁰⁵ Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazan inzivaya çekildikleri mekâna denir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Hankah”, **D.İ.A.**, C. XVI, Yıl 1997, s. 42-43.

²⁰⁶ Öztürk, “Hacı Bektaş Zamanında Nişâbûr'daki Kültürel Hayat”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 45, Yıl 2008, s. 150.

Ahmed b. Ebû'l-Hasan en-Nâmekî (v. 536/1141)²⁰⁷ Meybûdî (v. 570/1174),²⁰⁸ Kutbuddîn b. Mevdud el-Çiştî (v. 527/1133), Yûsuf b. Muhammed b. Sem'ânî (v. 459/1067), Hâce Abdullah el-Ensârî (v. 481/1089)²⁰⁹ gibi.

4.6.4. Kelâm İlmi

Kelâm ilmi de bu dönemde çok önemli bir yer iştigâl etmektedir. Çünkü kelim ilmi Mu'tezile'nin elinden doğmuştur.²¹⁰ Özellikle Kundurî zamanında Mu'tezile'nin tekrar canlanması kelâmî tartışmaları da beraberinde getirmişti. Bu dönemde yapılan münâzaraların birçoğu kelâm ilmiyle alakalıydı.²¹¹ Hattâ halktan bile mütekellimlere rastlandığı rivâyet edilmektedir.²¹²

Dönemin meşhur kelamcılarında şunları sayabiliriz: Gazzâlî (v. 505/1111), İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (v. 478/1085), Ebû'l-Yusr el-Pezdevî (v. 493/1099), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (v. 508/1114), Ömer en-Nesefî (v. 537/1142), eş-Şehristânî (v. 548/1153), Fahreddin er-Razî (v. 606/1210)²¹³ gibi.

4.7. AKLÎ İLİMLER

Selçuklular dînî ilimlerin yanında aklî ilimlere de gereken önem vermişlerdir. İlk dönemlerde Nizâmîyelerde yasak olan felsefe dersleri ileriki yıllarda okutulmaya başlanmıştır.²¹⁴

Nizâmülmülk, Nişâbûr Nizâmîyesinin yanında bir hastane kurduğunu.²¹⁵ Nureddîn ez-Zengî de “en-Nûriye” medresesinin yanına “en-Nûriye” hastanesini inşâ ettirmişti.²¹⁶ Sultân Melikşâh önce İsfahân, daha sonra da Bağdât'ta rasathâneler kurmuş, heyet (gök bilim) dersleri de buralarda görülmeye başlanmıştır.²¹⁷ 1074'te de

²⁰⁷ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 263-268.

²⁰⁸ Abdulvahap Yıldız, “Meybudî'nin (570/1174) Hayatı Şahsiyeti ve Eserler”, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, C. II, S: 8, Yıl 2002, s. 68-72.

²⁰⁹ Bausani, a.g.m., s. 457-458.

²¹⁰ Yavuz, “Kelâm”, **D.İ.A.**, C. XXV, Yıl 2002, s. 199.

²¹¹ Selim Özarslan, “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri”, **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, Yıl 2001, s. 137.

²¹² Özarslan, a.g.m., s. 139.

²¹³ Özarslan, a.g.m., s. 139-143.

²¹⁴ Acar, a.g.m., s. 359.

²¹⁵ Öztürk, a.g.m., s. 147.

²¹⁶ Öymen, “İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II, s. 39, 41.

²¹⁷ Kenan Çetin, a.g.e., s. 261.

inşâ edilen bir rasathânedede²¹⁸ Ömer Hayyam (v. 525/1131), Ebûl-Muzaffer İsfizârî (v. 515/1121'den önce), Abdurrahmân el-Hâris, Muhammed el-Hâzin ve Meymun b. Necîb el-Vâsîtî tarafından takvîm-i Celâli/Meliki hazırlanmıştır.²¹⁹ Ayrıca 525/1130 yılında Ebû'l-Kâsım el-Asturlabî de Bağdât'ta astronomi üzerine çalışmalar yapmıştı.²²⁰ Bu rasathânelerden sadece Bağdât'ta değil diğer şehirlerde vardı.²²¹

Dönemin bilginleri arasından yukarıda ismi zikredilenlere ek olarak şunları da sayabiliriz: Garsu'n-Nî'me Muhammed b. Hilâlî (v. 480/1088), Ebû Sa'id Muhammed b. Ali (v. 535/1141), İbnu't-Tilmiz (v. 560/1165), el-Bîrûnî (v. 442/1051)²²² gibi.

²¹⁸ Acar, a.g.m., s. 362.

²¹⁹ A. Necati Akgür, "Celâlî Takvimi", **D.İ.A.**, C. VII, Yıl 1993, s. 271; Kenan Çetin, a.g.e., s. 271; Kafesoğlu, a.g.e., s. 374; Acar, a.g.m., s. 362.

²²⁰ Özdemir, a.g.m., s. 350.

²²¹ Öztürk, a.g.m., a.y.

²²² Kenan Çetin, a.g.e., s. 270-273; diğer pozitif ilim adamları için Bkz. Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 235-241.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ FIKIH MEZHEPLERİ VE FIKIHÇILARI

1. KURUMSAL YAPI OLARAK MEZHEPLER

Büyük Selçuklu Devleti büyük bir coğrafyayı yönetiyordu. Horâsân bölgesi, Fergana vadisi, Anadolu, İran, Irak, Suriye, Yemen ve Hicâz gibi bölgeler Büyük Selçuklu devletinin kontrolündeydi. Bunun tabîî bir sonucu olarak çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup insanlar, Büyük Selçuklu egemenliği altında yaşamaktaydılar. İnanç bakımından bu kadar karışık bir yapıya sahip olan Büyük Selçuklu devleti, fikhî mezhepler açısından da çeşitlilik arz etmesi tabîîdir.

Mezhep, sözlükte "gidilecek yer ve yol" mânasında ism-i mekân olan bir kelimedir. Terim olarak "*dinin aslî veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem*"¹ diye tarif edilmiştir.

Büyük Selçuklu dönemindeki mezhepler çok dinamik bir yapıya sahiptirler. Mezhepler arası mücâdeleler sadece meclislerde tartışılmıyor, bazen eserlere de yansıtılıyordu.² Fıkıhçılar devlet kadrolarına yerleşmek için birçok mücâdelenin içine girmişler, hattâ makâm uğruna mezheplerini değiştirenler bile olmuştur.³ Bu dönemde

¹ İlyas Üzüm, "Mezhep", **D.İ.A.**, C. XXIX, İstanbul, Yıl 2004, s. 526.

² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, **Şifâü'l-Galîl fî Beyâni's-Şübehi ve'l-Muhayyeli ve Mesâliki't-Ta'lîl**, Thk. Ahmed el-Kübeysî, Matbatu'l-İrşâd, Bağdât 1390/1971, s. 9, 14, 142, 146, 177, vd.; İlkîyâ el-Herrâsî, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Mısır "ts." C. II, s. 219, 220, 222, 251, 254, C. IV, s. 82-85; Diğer tenkidler için ayrıca Bkz. C. I, s. 103, 136, 141, 148, 265, 294; C. III, s. 108, 198, 246; C. IV, 285

³ Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı", **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, Yıl 2001, s. 40-41.

medreseler mezheplere göre tefrîk edilmiş; hattâ kimi yerlerde mescitler bile mezheplere göre tefrîk edilmiştir.⁴

Monique Bernards ve John Nawas'ın mezheplerin teşekkülünden medreselerin kurulmasına kadar yani IV./X. asra kadar ki fıkıhçıların tespiti hususunda yaptıkları bir çalışmada çarpıcı bilgiler yer almaktadır.⁵ Bernards ve Nawas mezheplerin teşekkülünden 654/1010 yılına kadar olan 400 yıllık süreci iki alt döneme ayırmışlardır. Birinci dönemde (mezheplerin teşekkülünden - 250/864' e kadar) 175 fakîh yetişmiş; ikinci dönemde ise (251-400/654-1010) 231 fakîh yetişmiştir.⁶

Yapılan bu çalışmada elde edilen bulgulara göre ilk dönem fukahâsının yarısından fazlası bağımsızdır/hiçbir mezhebe bağlı değildir. Bunun oranı da %54'e tekâbül etmektedir. Bir mezhebe bağlı olan fukahânın %18'ini Mâlikîler oluşturmaktadır. %13'ünü ise Hanefîler oluşturmaktadır. Fukahânın %8'ini Hanbelîler, ise %2'sini ise Şâfiîler oluşturmaktadır. Geriye kalan %5'lik oranı ise çeşitli sebeplerden dolayı mezheb değiştirenler oluşturmaktadır.⁷

İkinci dönemde ise (251-400/654-1010) %37 oran ile Mâlikîler öne geçmiştir. Mâlikîler'i %21 oran ile Şâfiîler takip etmektedir. Hanbelîler'in oranı %17, Hanefîler ise bir önceki dönemde olduğu gibi %13 oran ile temsil edilmektedir. Bağımsızlar %7 iken mezheb değiştirenler de yine %5 oranındadır.⁸

Mâlikîler ve Şâfiîler birinci döneme kıyâsen ikinci dönemde büyük bir artış göstermişlerdir. Hanefîler ise iki dönemde de aynı oranda kalmışlardır. Bağımsız fakîhler ise %54'ten %7'ye düşmüşlerdir. Bağımsızlardaki düşüşün sebebi ise, ikinci dönemde mezheplerin sistemleşerek müstakil mezhep haline gelmiş olmalarıdır.

⁴ Muhammed Hasan Abdülkerim el-Ammadî, "Nizamiyyetu'n-Nişâbûr", Mecelletü Merkezi'l- Vesaiki ve'l- Dirasât'il- İnsaniyye, (Katar Üniversitesi İnsani Dersler ve Belgeler Merkezi Dergisi), Katar, S. 15, Yıl 2003, s. 62

⁵ "The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH", Islamic Law and Society, X, 2, 168-181, adındaki makale Mayıs 2000'de Harvard Üniversitesinde İslam Hukuk Araştırmaları (Islamic Legal Studies) konulu üçüncü uluslararası konferansla sunulmuş tebliğin tashih edilmiş şeklidir. Bu makaleyi Ahmed Hamdi Furat, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı" adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Yazarlar, makale'deki bulguların 80 temel klasik Arapça biyografi kaynaklarından çıkarıldığını ve binlerce biyografik girdiden elde edilmiş bilgiler olduğunu bildirmişlerdir. Bulgular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Monique Bernards - John Nawas, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", trc. Ahmet Hamdi Furat, **İ.Ü.İ.F.D.**, S. 15, Yıl 2007, s. 301-303.

⁶ Monique Bernards - John Nawas, a.g.m., s. 304.

⁷ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 305.

⁸ Bernards-Nawas, a.g.m., a.y.

Fukahânın coğrafi dağılımına göre ise şu sonuçlar çıkmaktadır; Irak ve Batı coğrafyası (Endülüs, Mağrip, Sicilya) en çok fıkıhçıyı barındırırken, Şâm ve Doğu coğrafyası (İran'ın kuzeyi, Orta Asya) ise en az fıkıhçıyı barındırmaktadır.⁹

Batı coğrafyasının büyük çoğunluğu Mâlikî'dir. Mısır'da da Mâlikîlik üstündür. Mısır'da Mâlikî mezhebinden sonra %29 oran ile bağımsızlar, onları üçüncü olarak da Şâfîiler takip etmektedir. Dördüncü olarak mezhep değiştirenler gelirken, en az ise Hanefîler'dir.¹⁰

Irak, altı grup tarafından (Hanefî, Mâlikî, Şâfîî, Hanbelî, bağımsız ve mezhep değiştirenler) temsil ediliyordu. Hicâz'da ise bağımsızlar %88 oran ile en büyük paya sahiptiler. Doğu coğrafyasında ise, Şâfîî mezhebi çoğunluğu oluştururken, Hanbelîler ve Hanefîler de Şâfîîler'in arkasından gelmektedir. Mâlikîler ise en azdır.¹¹

Bernards ve Nawas mezheplerin coğrafyalarda temsilini kronolojik/zamansal bakımından da değerlendirmişler ve şu sonuçlara varmışlardır; Mezheplerin teşekkülünden 250/864'e kadar ki dönemde Irâk'ta, çoğunluk bağımsızların elinde iken, ikinciliği ise %20 oran ile Hanefîler almıştır.¹² Hanbelîler ise %8 oran ile temsil edilmektedir. Diğer mezhepler ise çok azdır.¹³

Hicâz'da ise bölgeye bağımsızlar/hiç bir mezhebe bağlı olmayanlar hâkimdir. Bir mezhebe mensup olanlar ise azdır. Mısır'daki fukahânın çoğunluğu ise Mâlikîlerdir. (2/3).¹⁴ Mâlikîler'den sonra %20 oran ile Şâfîîler gelmektedir.¹⁵

İkinci dönemde ise, Irâk fukahâsının yarısından fazlası Hanbelîdir. Mâlikîler ve Şâfîîler ise yaklaşık olarak %10 oran ile temsil edilirken, Hanefîler ise en azdır.¹⁶ Batı coğrafyasında ise Mâlikîler %90 oran ile temsil ediliyordu. İkinci dönemde Şâm'da sadece bir fakih varken, Hicâz da ise hiç fakih yoktur.¹⁷ Doğu coğrafyasında ise fukahânın yarısı

⁹ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 307.

¹⁰ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 308.

¹¹ Bernards-Nawas, a.g.m., a.y.

¹² Burada Abbâsîlerin Ebû Yûsuf ile birlikte resmi mezhep olarak Hanefîleri kabul ettiğini unutmayalım.

¹³ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 309.

¹⁴ Bernards-Nawas, a.g.m., a.y.

¹⁵ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 311.

¹⁶ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 310-311.

¹⁷ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 311.

Şâfiî'dir. Onları Hanefî ve Hanbelîler takip etmektedir.¹⁸ Hicâz ve Şâm ise fakîhlerin en az etkili olduğu bölgedir.¹⁹

Netîce itibariyle şunları söyleyebiliriz. Mâlikîler hicrî 400'lere kadar İslâm coğrafyasının tamamında hâkim olmuşlardır.²⁰ Onları bağımsızlar takip ederken, diğer üç Sünnî mezhebin oranları is hemen hemen aynıdır.

İlk dönemde en etkili iki mezheb Mâlikî ve Hanefî mezhebidir. Şâfiî ve Hanbelîler ise daha azdır. Fakat ikinci dönemde Hanefî mezhebinde bir düşüş yaşanmaktadır. Bağımsızlar ise artık dört Sünnî mezhepten birine intisâp etmiş, bağımsız olarak sadece %7'lik oran varlığını sürdürmüştür.

Fakat Selçuklular dönemine tekâbül eden V./XI. ve VI./XII. asırlar arasında Orta Asya ve Irak'ta en çok taraftar bulan mezheb hiç şüphesiz ki Hanefilik ve Şâfiilik olmuştur. Özellikle Horâsân ve çevresinde bu iki mezhepten başka mezheb yoktu denilebilir.²¹ Fergânâ bölgesinde ise Hanefî mezhebi yaygındı.²² Bağdât ve çevresinde Hanefî mezhebine nispeten, Şâfiî ve Hanbelîlerin daha yoğun olduğunu söyleyebiliriz.

Mâlikî mezhebinin ise Büyük Selçuklu devletinde taraftar bulduğu söylenemez. Irak'ın Basra, Ahvaz, Bağdât gibi şehirlerinde, her ne kadar taraftarlar bulsa da Mağrip, Sicilya ve Endülüs'teki kadar müntesip bulamamıştır.²³ Münferit olarak bu mezhepten olan fakîhler vardır ki ileriki bölümlerde bunun üzerinde durulacaktır.

1.1. HANEFÎ MEZHEBİ

Hanefî mezhebi, İmâm Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in (v. 150/767) görüşleri etrafında teşekkül eden bir mezheptir.²⁴ Ebû Hanîfe, fikhını bir kitapta tedvîn etmekten

¹⁸ Bernards-Nawas, a.g.m., a.y.

¹⁹ Bernards-Nawas, a.g.m., s. 313.

²⁰ Fakat bu hâkimiyetin büyük bir kısmının da Endülüs ve Mağrip'te olduğunu unutmamalıyız.

²¹ Semseddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnu'-Cevzî, **Mirâtu'z-zamân fi Tarihi'l-'Ayân**, Haydarabad 1951/nşr. Ali Sevim, T.T.K.Y., Ankara, 1968, s. 188, Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, 2 b., İz Yay. İstanbul, 2009, s. 58.

²² Tahsin Yazıcı, "Fergana" **D.İ.A.**, C. XXII. Yıl 1995, s. 376.

²³ Tuncay Başoğlu, "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh" **İLAM Araştırma Dergisi**, C. III, S. 2, Yıl 1998, s. 121-122.

²⁴ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Muhammed Ebû Zehrâ, **Ebû Hanîfe: Hayâtuhû ve Asruhû**, 3.b., Dâru'l-Fikr el-Arabî, Kahire, 1976; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", **D.İ.A.**, C. X, İstanbul, Yıl 1994, s. 131-138.

ziyâde talebe yetiştirmeye kendisini adanmıştı. Binlerce talebe İmâm'dan dersler gördükten sonra memleketlerine döndüklerinde bu mezhebi yaymışlardır.²⁵

Hanefilik, Abbâsî devletinin resmi mezhebi olmuş, kadılar bu mezhepten seçiliyor²⁶ ve kâdî'l-kudâtlık müessesesinde de Ebû Hanîfe'nin en gözde talebelerinden biri olan, İmâm Ebû Yûsuf (v. 182/798) bulunuyordu. Yine mezhebin müdevvini olan İmâm Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (v. 189/805), telîf ettiği eserleriyle İslâm coğrafyasında Hanefî fikhinin tesîsinde önemli rol oynamıştır.²⁷

Büyük Selçuklu devrindeki Hanefî yapılanmayı sıhhatli bir şekilde anlayabilmek için Abbâsîler devrindeki Hanefiliğin konumunu iyi anlamak gerekir. Çünkü Selçuklu sultânları ile Abbâsî halîfeleri arasında sosyal ve siyâsal alanda birçok münâsebetleri olmuştur. Bu olumlu münâsebetler devrin siyâsî ve ilmî fikriyatını da etkilemiştir.²⁸

1.1.1. Abbâsî Devrinde Hanefî Mezhebi

Emevîler döneminin sonu ile Abbâsî döneminin başı, tabiûn ve etbâu't-tabiûnun beraber yaşadığı bir dönemdir. Fıkıh bu dönemde mezhepsel olarak henüz sistematikleşmemişti. Halk beğendiği ve kendi anlayışına uygun gördüğü ulemânın etrafında toplanıyor ve tadrîsât ona göre yapılıyordu. Dersler genellikle halkalar şeklinde mescitlerde yapılıyordu.²⁹ Talebeler bir hocanın etrafında toplanıyor ve dersi dinliyorlardı. Âlimlerin bir kısmı derslerinde akla önem vermiyor, sadece Kur'ân ve Sünnetle iktifâ ederken; diğer bir kısmı da (özellikle Irâk bölgesindekiler) Kur'ân ve Sünnetin yanında kendi görüşlerini de dâhil ictihâd ediyorlardı. Bunun bir sonucu olarak, fıkıh alanında iki eğilimin ortaya çıktığı görülmektedir: Hicâz ekolü/Ehl-i Hadîs³⁰ ve Kufe ekolü/Ehl-i R'ey.³¹ Bu ayrışma ilk başlarda sadece muhit yönünden iken³² daha sonraları usûl ve

²⁵ Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri, (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 19, Yıl 2012, s. 199; Abdulğaffar Aslan, "Kelâm İlminin Gelişimine Türklerin Katkısı -Ebû'l-Muîn en-Nesefî Örneği-", U.T.D.İ.K.S., Konya, Yıl 2007, s. 478.

²⁶ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", Usûl İslâm Araştırmalar Dergisi, S. 6, 2006, s. 59.

²⁷ Çeker, a.g.m., a.y.

²⁸ Geniş bilgi için bakınız: Hasan Hüseyin Adaloğlu, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münâsebetleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

²⁹ Mürsel Öztürk, "Hacı Bektaşî Veli'nin Yaşadığı Devirdeki Nişâbûr", Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Merkezi, I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Sempozyumu Bidirileri, Ankara, Yıl 1999, s. 286

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Sâlim Öğüt, "Ehl-i Hadîs", C. X. D.İ.A., Yıl 1994, s. 508-512.

³¹ Geniş bilgi için bkz. M.Esat Kılıçer, "Ehl-i Rey", C. X. D.İ.A., Yıl 1994, s. 520-524.

³² Hicâz ekolü, Irâk/Kûfe ekolü.

metot³³ yönünde gelişmiştir. Ehl-i hadîs, ayet ve hadîslerle iktifâ ederken, ehl-i rey ise, mezkûr iki kaynağa ek olarak akli kullanıyor ve ictihâd etmekten de geri durmuyordu.³⁴

Abbâsî devri Irâk’ında Hanefî mezhebi çok etkiliydi.³⁵ Ebû Yûsuf’un kadî’l-kudât olması ile birlikte devletin resmi mezhebi de Hanefîlik olmuştu. Abbâsî devletinde ilk defa bir mezheb devlet eliyle destekleniyor ve belli kurumlara atamalarda rol alıyordu. Bu da Hanefî mezhebiydi.³⁶

Peki, o dönemi düşünecek olursak neden Hanefî mezhebi tercih edilmiş de diğer mezhepler³⁷ tercih edilmemiştir? Meselâ ibnu’l- Mukaffâ’nın (v. 142/759) Abbâsî halifesi Mansûr’a (v. 158/775), hukukun devletin kontrolünde olması yönünde yaptığı önerisi, dönemin ilim adamları tarafından reddedilmiştir.³⁸ İmâm Mâlik’e (v. 179/795) de kendi kitabı olan Muvattâ’ını devletin resmî kânûnu olması teklif edildiğinde, ictihâd hürriyetini engeller diye kabul etmemişti.³⁹ Fakat Abbâsîler, Hanefîler’in devlet kadrolarına atanmalarını kabul etmişler ve bunlara destek vermişlerdi. “Peki, Abbâsîler neden Hanefîleri desteklediler?” Bu soruya cevap olarak şunları diyebiliriz:

- Abbâsî devriminin hurûç noktası Horâsân’dır. Horâsân ve Mâverâünnehir bölgelerinde de gayr-i Arap dediğimiz mevâlî Müslümanlar yaşamaktaydılar. Mezkûr bölge halkı Ebû Hanîfe’nin mevâlî hakkındaki görüşlerinden dolayı kendisine sempati

³³ Ehl-hadîs, Ehl-i re’y.

³⁴ Hayreddin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, 6.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 152; Karaman, **İslâm Hukukunda İctihad**, 4.b., Ensar Yay., 2010, s. 105 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, **İslâm Hukuk Tarihi**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 68-69; Ayrıca bk. Kılıçer, **İslâm Fıkhdında Rey Taraftarları**, 2. b., D.İ.B.Y., Ankara, 1994.

³⁵ Çeker, a.g.m., s. 167.

³⁶ Bernd Radtke, “Horâsân ve Mâverâünnehir’de Din Âlimleri ve Mutasavvıflar”, trc. Ergian Ayan, The Journal of International Social Research, Volume 2/9, Yıl 2009, s. 367; Karadaş, a.g.m., s. 60.

³⁷ Burada mezheb derken belli imâmların usûl ve prensiplerini kabul eden ve tâbî olduğu imâmın etkisinde kalan kişileri kastediyoruz. Zira sistematik olarak mezheplerin teşekkülü hicri IV. asra doğru ve tedricen toplum nezdinde yerleşmiştir. Bkz. Karaman, a.g.e., s. 159-160.

³⁸ Ahmed Zeki Safvet, **Cemheratu Resâili’l-‘Arab**, Mustafa el-Babi el-Halebî, Mısır, 1937, C. III, s. 37-39; Mehmet Akif Aydın, “İslâm Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 1, Yıl 2006, s. 12.

³⁹ Ahmed Emîn, **Duha’l-İslâm**, . 6. b., Lecnetü’t-Te’lif, I-III, Kahire, 1964, C. II, s. 174; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta’dîl**, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, “ts.” C. I. s. 29; Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber, **el-İntika’ fi Fezâili’l-Eimmeti’s-Selâseti’l-Fukahâ: Mâlik b. Enes el-Asbâhî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit el-Kûfî**, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, Beyrut, 1997. s. 80-81.

duymktaydı.⁴⁰ Binâenaleyh, Abbâsî devletinin Hanefî mezhebini benimsemesinde Ebû Hanîfe'nin mevâlî hakkındaki görüşlerinin etkisinin olduğu söylenebilir.⁴¹

- Abbâsî hânedânının Hanefî mezhebi etrafında karar kılmasının en önemli sebeplerinden birisi de, Hanefîler'in o dönemde fıkıh ilmi bağlamında sistematik ve bütüncül bir anlayışa sahip olmaları ve bunu eserlerinde yansıtmalarıdır. Meselâ kadıların el kitâbı mesâbesinde olan ve kadılık kurumuna atanmak için ezberlenmesi şartı koşulan "el-Câmi'u-s-Sağîr"⁴² adlı eser, İmâm Muhammed tarafından yazılmıştı. Yine vergi sistemi ile alakalı "Kitâbu'l Harâc"⁴³ da İmâm Ebû Yûsuf tarafından yazılmıştı. Bunun bir netîcesi olarak da Abbâsîler ister-istemez Hanefîleri desteklemek ve tercih etmek zorundaydılar. Bu yüzden her yere Hanefîler'den kadıları tayin ediyorlardı. Hattâ bu devirde Hanefîleri kadı olarak tayin etme işi o kadar ileri gitmiştir ki, Hanefî mezhebinin etkili olmadığı Mısır ve Şâm bölgelerine bile Hanefîler'den kadılar tayin edilmeye çalışılmış, fakat muhâlefetle karşılaşmıştır.⁴⁴

- Hanefî kadılarının tercih edilip diğer mezheb müntesiplerinin tercih edilmemelerinde, halîfe Me'mûn'un (v. 218/833) da etkisi vardır.⁴⁵ Zira Me'mûn Mu'tezilî idi. O devirde de Mu'tezile ile Ashâb'ul-hadîs ve Eş'arîler arasında şiddetli tartışmalar yaşanmaktaydı. Eş'arîler ise, amelî mezheb olarak genelde Şâfiî ve Mâlikî idi. Ashâbu'l-hadîs taraftarları da amelî olarak Hanbelî idiler. Hanefîler ise o dönemde Mu'tezile mezhebine mensup olmakla itham ediliyorlardı. Mihne vâkiası bunun en somut örneğidir. Hattâ mihne vâkiasında, Hanefî âlimlerinin, açık açık halîfeye destek verdiği de görülmektedir. Destek veren Hanefî fakihlerden bazıları şunlardır: Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833), Ahmed b. Ebî Duâd (v. 240/854), İsâ b. Ebân (v. 221/836) ve Ebû Abdullâh Muhammed b. Sem'a (v. 233/848).⁴⁶ Fakat o dönemde mihneye maruz kalan Hanefîler de yok değildir.⁴⁷ Fakat mihneye destek verenler kadar meşhur ve etkili değillerdir. Bunun tabii bir sonucu olarak Mu'tezilî halîfeler kendi görüşlerine uygun olan (ki bunlar Hanefî

⁴⁰ Karadaş, a.g.m., s. 62.

⁴¹ Mürteza Bedir, Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdât'ında Yükselişi ve Zayıflaması, **İslâm Medeniyetinde Bağdât (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu**, 2008, s. 624

⁴² Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmiu's-Sağîr", **D.İ.A.**, C. VII, İstanbul, Yıl 1993, s. 112.

⁴³ Cengiz Kallek, "Kitâbu'l-Harâc", **D.İ.A.**, C. XXVI, İstanbul, Yıl 2003, s. 101-104.

⁴⁴ Bedir, a.g.m. s. 623-624.

⁴⁵ Karadaş, a.g.m., s. 63.

⁴⁶ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IX, S. 17, Yıl 2010/1, s. 114 vd.

⁴⁷ Ümit, a.g.m. s. 121 vd.

âlimleridir) kadıları devlet kadrolarına atamışlardır. Fakat bu atanan kadıların tamamının Mu'tezilî olduğu anlamına da gelmez.⁴⁸

1.1.2. Hanefî Mezhebinin Büyük Selçuklulara Tesiri

Büyük Selçuklu Devleti'nin resmî mezhebi daha öncede belirttiğim gibi Hanefîlikti.⁴⁹ Hanefî mezhebine girmelerinde Sâmânîler'in⁵⁰ etkisi olduğu söylenmektedir.⁵¹ Çünkü Sâmânîler, İsmâîlîleri destekleyen II. Nasr b. Ahmed (v. 331/943) dışında Sünnî ve Hanefî idiler.⁵² Resmi atamalarda da hep bu mezhebe öncelik tanıyorlardı.⁵³ Devlet işlerini Hanefî âlimlerin görüşlerine göre halletmekteydiler.⁵⁴ Hattâ Samânîler, Mâtürîdîliği benimsedikleri gibi Selçuklular da itikadî mezheb olarak Mâtürîdîliği benimsemişlerdir.⁵⁵

Selçuklu hânedânı için Hanefîlik salt bir mezheb olmaktan öte hararetle savundukları ve yayılması için çaba sarf ettikleri bir düşünce sistemidir. Selçuklular gerek siyâsî gerekse sosyal müesseselerde Hanefî mezhebinden olanları tercih etmeye gayret etmişlerdir.⁵⁶ Örneğin, reîsu'r-ruesâlık, hatîbu'l-hutabâ'lık ve şehir imâmlığı gibi

⁴⁸ Mesela Selçuklu devrindeki âlimleri değerlendirirken şu durumu göz ardı etmememiz gerekir. Şöyle ki, bir fakîh Mu'tezile'ye nispet edilen bir veya birkaç düşünceyi benimsiyor olması, onun Mu'tezilî olduğu anlamına gelmez. Meselâ Maverdî'nin (v. 449/1058) furû'da Şâfiî olmakla birlikte kelimeler'de Mu'tezilî olduğunu iddia edilmiştir. Hâlbuki o, halku'l-Kur'ân fikrini benimsememiştir. Bkz. Cengiz Kallek, "Mâverdî", **D.İ.A.**, C. XXVIII, Yıl 2003, s. 180; Başoğlu, a.g.m., s. 126.

⁴⁹ İbn Kesir, **el-Bidâye ve 'n-Nihâye**, Beyrut, Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1985, C. XII, s. 73; Kara, a.g.e., s. 168, Ahmet Yaşar Ocak, **Selçukluların Dinî Siyâseti** (1040-1092), Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 45, 54, 63; Ahmet Bağlıoğlu, "Türklerde İslâmlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma", **F.Ü.İ.F.D.**, S. 2, Yıl 1997, s. 219; Koca, a.g.m., s. 29; Aslan, a.g.m., s. 479; Bu mezhep temayülünü o dönemde yaşayan Ebû Muîn en-Nesefî de ifade etmektedir. Bkz. a. mlf., a.g.m., s. 483.

⁵⁰ Sâmânîler, 819-1005 yılları arasında, Mâverâünnehr ve Horâsan'da hüküm süren İrân menşeli bir İslâm hânedanlığı. Geniş bilgi için bkz. Aydın Usta, "Sâmânîler", **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 64-68.

⁵¹ Hüseyin Emîn, "ed-Devletü's-Sâmâniyye", *Mecelletü'l-Müerrîhi'l-Arabî*, S. 15, Bağdât, Yıl 1980, s. 7-22; Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 383.

⁵² Richard N. Frye, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran*. Ed. R. N. Frye (Cambridge; Cambridge University, 1975), IV, s. 153; a. mlf., "Sâmânids", *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer (New York: Charles Scribner's Sons, 1989), X, s. 639; Aslan, a.g.m., s. 478.

⁵³ Aydın Usta, **Şâmanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 453; Saffet Sarıkaya, "Türklerin İslâmlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri", *Yeni Türkiye Dergisi*, **Türkler**, Yıl 2002, s. 4.

⁵⁴ İhsan Zünün Samiri, **el-Hayâtu'l-İlmiyye Zemenü's-Sâmâniyyîn: et-Târîhu's-Sekâfi li-Horâsan Ve Bilâdi Mâverâünnehr fi'l-Karneyni's-Sâlis Ve'r-Râbi' el-Hicrî**, Dâru't-Tâlia, Beyrut, 2001, s. 18; V.v. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun, **T.T.K.Y.**, Ankara, 1990, s. 250.

⁵⁵ Adem Arıkan, *Büyük Selçukluların Hanefîlere Destekler ve İrâk Selçukluları Sultânı Mesud'un Faaliyetleri*, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi, Bişkek, Yıl 2008, s. 155.

⁵⁶ Abdurrahman Acar, "Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 360.

makamlara Hanefileri tayin etmişlerdir.⁵⁷ Nîşâbûr imâmı olan Ebû Osman es-Sâbûnî (v. 449/1057) Şâfiî idi. Tuğrul Bey onu azlederek yerine Hanefî bir imâm tayin etmişti.⁵⁸ Reîsu'r-ruesâlık makamına da Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i tayin etmişti. Ayrıca hatîbu'l-hutabâlık görevini de Hanefî olan Ebû'l-Hasan Ali es-Sandalî'ye vermişti.⁵⁹ Tuğrul Bey, Rey şehrinde Hanefiliği güçlendirmek için "Mescid-i Tuğrul" adında bir câmii yaptırmıştı.⁶⁰ Nizâmülmülk tarafından İsfahân ve Hamedân'da Şâfiîler için vakfedilen câmiler, Muhammed Tapar tarafından Şâfiîler'den alınarak, Hanefîlere tahsîs edilmiştir.⁶¹

Tuğrul Bey, Bağdât'a girdiğinde Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'yi kâdı'l-kudât olarak tayin etmiş ve mezkûr şahıs ölünceye kadar (30 yıl) bu görevi sürdürmüştür. Keza Tuğrul Bey yine İsfahân kadı'l-kudâtlığına Hanefî olan Ali b. Abdullah el-Hatîbî'yi (v. 467/1074-5), vefatından sonra da oğlu Ubeydullah el-Hatîbî'yi (v. 502/1108) tayin etmiştir.⁶² Sultân Muhammed Tapar döneminde de İsfahan kadılığı Hanefî mezhebinden olan Ebû'l-A'lâ Saîd b. Yahya'nın elindeydi.⁶³

Selçuklular Hanefiliği o kadar benimsemişler ki, İslâmiyet'i kabul edince "Hanefî dinine girdiler" şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁴ Selçuklu ve Osmanlı'da Türk denilince Müslümanlığın yanında ayrıca Mâtûrîdî/Hanefî olarak da anlaşılması ve her itikad'da Mâtûrîdî olanın amelde Hanefî'dir denmesi,⁶⁵ Selçukluların ne kadar koyu Hanefî müntesibi olduklarını göstermektedir.

⁵⁷ İbn Asâkir, **Tebyînu Kezîbî'l-Müfterî fîma Nusibe İle'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'arî**, 3. b., Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1984, s. 180; Cihan Piyadeoğlu, **Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008, s. 93; İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horâsân'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, S. 2, Yıl 2012, s. 702, 717.

⁵⁸ Piyadeoğlu, a.g.tz., a.y.; Ferhat Koca, a.g.m., s. 32.

⁵⁹ Piyadeoğlu, a.g.tz., a.y.; Pırlanta, a.g.m., s. 702.

⁶⁰ Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları**, 2. Bsm. İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 170; Koca, a.g.m., a.y.

⁶¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, I-II, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri)**, trc. Ahmed Ateş, T.T.K.Y., Ankara, 1957, C. I, s. 18; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Turan Neşriyat Yurdu, 2. b., İstanbul, 1969, s. 256.

⁶² Koca, a.g.m., s. 33-34.

⁶³ Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan'nın Siyasî Durumu", **İ.A.D.**, C. XXIV, S. 1, Yıl 2013, s. 37.

⁶⁴ Ebû'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye**, trc. Necati Lugal, T.T.K.Y., Ankara, 1999, s. 2.

⁶⁵ Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini, İmâm Mâtûrîdî", **D.A.D.**, C. V, S. 15, Ankara, Ocak-Nisan 2003, s. 27.

Selçuklular'da bir diğer önemli kurum da “reîsu’r-rüesâlık” idi. Reîs, genellikle köyün ya da şehrin ileri gelenlerinden seçilir, vâlîye karşı değil de sultâna karşı sorumludur ve babadan oğula geçmektedir. Görevleri arasında vergi denetimi yapmak ve pazarlardaki fiyatları kontrol etmek vardır.⁶⁶ Tuğrul Bey dönemine kadar Şâfiîler’in elinde bulunan bu makam, Tuğrul Bey ile birlikte Hanefîlerin eline geçmiş, liderliğini de Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa’idî yapmıştı.⁶⁷ Reîsu’r-rüesâlık makamında bulunan reîslerden, ağır vergilerin hafifletilmesi, haksız hükümlerin verilmemesi, zenginlerin fakirleri, güçlülerin güçsüzleri ezmemesi için kadılar ile işbirliği yapması istenmekteydi. Ayrıca reâyadan alınan vergi ve gümrük işlerinin takibi, alım satımın kontrolü, fiyatların belirlenmesi, dîvân-ı arz ile ilgili ilişkileri yürütmesi, mîrâs ve mülk sahipliğine nezâret etmesi hususunda Allah (c.c.) rızâsını gözetmesi istenmektedir. Bu kurum sayesinde sultân ile halk arasındaki intizâm sağlanıyor, halk da huzurlu bir şekilde hayatlarını idâme ettiriyordu.⁶⁸

Bu dönemde bir diğer önemli makam da, “hatîbu’l-hutabâ”lık idi. Devlet tarafından tayin edilen hatîbler, şehrin en büyük câmisinde vaazlar vererek halkı irşâd ediyor, özellikle sultân ve idârecilere itâati vurgulamaları isteniyordu.⁶⁹ Hatîbu’l-hutabâ makamına da yine bir Hanefî olan Ebû’l-Hasan Ali es-Sandalî tayin edilmişti.⁷⁰ Demek ki Hanefî mezhebi devlet tarafından her türlü desteği görmüştür.

Râvendî de Selçuklu sultânlarının mezhebî temâyüllerini anlatırken şu ifâdeleri kullanmaktadır: “...Selçuk oğullarından gelen sultânlar, Ebû Hanîfe eshabından olan âlimleri o kadar himaye etmişlerdir ki, onların sevgilerinin izleri genç, ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir...Bütün dünyada herhangi bir mansıp Ebû Hanîfe eshabından başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alınır, İmâm-ı A’zam eshabına verilir.”⁷¹

Hanefî mezhebi sadece Selçuklu Türkler’inde savunulmamış, ilk Müslüman Türk halklarından biri olan “Başkirtler”⁷² da Hanefî mezhebi fikhını öğrenip tatbik ettiği rivâyet

⁶⁶ Piyadeoğlu, a.g.tz. s. 91

⁶⁷ İbn Asâkir, a.g.e., s. 180; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 93; Pırlanta, a.g.m., s. 717.

⁶⁸ Pırlanta, a.g.m., s. 716-717.

⁶⁹ Müntecebüddîn Bedî’ Atabek el-Cuveynî, **Atebetü’l-Ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 50-52; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 93; Pırlanta, a.g.m., s. 717-718

⁷⁰ Piyadeoğlu, a.g.tz., a.y.

⁷¹ Râvendî, a.g.e., C. I, a.y.

⁷² Orta Asya Türk kavimlerinden olan bu kavim hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, “Başkirt”, **D.İ.A.**, C. V, Yıl 1992, s. 130-131.

edilmektedir.⁷³ Ayrıca, Anadolu Danişmend'deki medreselerde Hanefî fikhî tadrîs olunuyor ve burdaki fakîhlere de “Türkmen Hanefî Fukahâ”sı deniliyordu.⁷⁴ Demek ki, İslâmî Türk devletlerin hemen hemen hepsi Sünnî-Hanefî mezhebini benimsemişlerdir.⁷⁵

Hanefîlik Selçuklu devrinin ilk yıllarında neredeyse bütün Orta Asya'da hâkim mezheb konumundaydı. Bunda elbetteki hânedânın Hanefî olması ve devlet tarafından desteklenmesi etkilidir. Meselâ Selçukluların kurucusu olan Tuğrul Bey koyu bir Hanefî idi.⁷⁶

Sultân Alp Arslan, vezîri Nizâmülmülk'ün Şâfîî olmasını istemiştir. Nizâmülmülk Siyâsetname'sinde konu ile alakalı şunları demektedir: “*Şehit Sultân (Alp Arslan) kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, (şu) sözü defalarca söylemişti:” Ah, ne yazık; eğer vezîrim Şâfîî mezheb(inden) olmasaydı, çok daha siyâsetli ve daha heybetli olurdu. Ve kendi mezhebine böylesine ciddî olarak bağlı olması, Şâfîî mezhebine itikadî ayıp sayması sebebiyle, ben ondan daima endişeli idim ve korkardım”.*⁷⁷

Ayrıca medreseler ve eğitim kurumu görevini işleyen mescitlerde Hanefî ağırlıklı tadrîsât yapılması, Hanefî fikhına bağlı imâm ve kadıların câmi ve mescitlerde tayin edilmeleri, mezhebin bölgede ağırlıklı olarak benimsenmesinde etkili olmuştur. Hattâ ordu gibi askerî kanatta Hanefî mezhebi o kadar hâkimdi ki, Şâfîî ve Eş'arî olanlar mezheplerini gizlemek zorunda kalmışlardır.⁷⁸

Fakat şunu da ifade edelim ki, Selçuklu hânedânı Hanefî mezhebine, diğer Sünnî mezhepleri dışlayıcı bir şekilde taassup derecesinde bağlı değildir. Belki herkesin (vezîrlerin dâhil) Hanefî mezhebine girmelerini istemiş olabilirler. Fakat hiçbir zaman diğer Sünnî mezhepleri dışlamamışlar, bilâkis her zaman maddî ve manevî destek olmuşlardır. Tuğrul Bey zamanındaki Eş'arîlerin telîni ile ilgili olarak gelişen olayları,

⁷³ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1985, s. 132; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 209.

⁷⁴ Mikail Bayram, Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyâseti, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, s. 141.

⁷⁵ Sarıkaya, a.g.m., s. 6; Hanefîlere mahsus medreseler Karahanlı devrinde de vardı. Meselâ Buğra Han Tamgaç medresesi bu çeşitti. Bkz. Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vâkıf Belgesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1982, C. XV, S. 2, s. 121, 123.

⁷⁶ İbn Asâkir, a.g.e., a.y.; Muhammed Şerefeddin Yaltkaya, “Selçuklular Devrinde Mezhepler”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Y. 2, Sayı 4, Yıl 2009, s. 180; Pırlanta, a.g.m., s. 702; Bayram, a.g.m., s. 133; Koca, a.g.m., s. 29.

⁷⁷ Nizâmülmülk, **Siyâsetname**, trc. Mehmet Altay Köymen, **T.T.K.Y.**, Ankara, 1999, s. 69.

⁷⁸ İsmail Şık, Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî'nin Kelâm Anlayışı, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, s. 18, (dipnota bak.)

Sultân Tuğrul Bey'den çok vezîr Kundûrî'de aramak gerekir. Şayet Tuğrul Bey'in Şâfiîlere karşı bir önyargısı olsaydı, Selçuklu'nun ilk şeyhu'l-islâmı olan Ebû Osman es-Sâbûnî Şâfiî mezhebinden ol(a)mazdı. Hemen akabinde onun yerine şeyhu'l-islâmı gelen Abdullah el-Ensârî el-Herevî de Hanbelî mezhebinden ol(a)mazdı.⁷⁹

Kezâ Sultân Alp Arslan ve Melikşâh devrinin ikinci adamı olan vezîr Nizâmülmülk (v. 485/1092) Şâfiî mezhebendendi.⁸⁰ Bir başka Selçuklu vezîri olan Tâculmülk Ebû'l-Ğanâim (v. 486/1093) de Şâfiî idi.⁸¹ Sultân Alp Arslan zamanından itibaren Nizâmülmülk ile birlikte Şâfiî mezhebinin etkili olmaya başladığı da malumdur.⁸² Selçuklu sultânları isteselerdi bu intişârı engellyebilirdi. Hâlbuki Selçuklu sultânları dört Sünnî fıkıh mezhebini desteklemişlerdir. Meselâ Selçuklu Atabeyi olan Nûreddîn Mahmud ez-Zengî'nin Şam'da inşâ ettirdiği “dâru'l-adl”de, başkadının yanında dört mezheb temsilcileri de bulunmaktaydı.⁸³

Fakat şu bir gerçek ki Selçuklu sultânları devlet kademelerine genel olarak Hanefî ve Şâfiî ulemâyı atamışlardır. Nizâmülmülk, Siyâsetnâme'sinde, devletin mezhep anlayışını ifade ederken şu ifadeleri kullanmaktadır: *”Bütûn dünyada iyi olan ve doğru yolda giden iki mezhep vardır: Biri Hanefî mezhebi biri de Şâfiî'nin mezhebi. Ötekiler boş (heva), bid'at ve şüphedir”*.⁸⁴

Burada şunun göz ardı edilmemesi lâzımdır. O da, daha önce ifâde ettiğimiz gibi, Mâlikî mezhebi Selçuklu devrine doğru Irâk'ta son demlerini yaşıyordu. Binâenaleyh, bu mezhep tercih edilemezdi. Çünkü müntesipleri kalmamıştı. Hanbelî mezhebi ise Selçuklu devrine kadar bir fıkıh mezhebenden ziyâde, hadis mektebi olarak kabul edilmişti. Binâenaleyh, kadılık gibi kazâ müessesesine fıkıh alanında mütehasıs olmayanlar elbette ki atanmaları doğru değildi. İşte bu yüzden bu iki mezhep çok tercih edilmedi.

⁷⁹ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 113-114.

⁸⁰ Pirlanta, a.g.m., s. 704.

⁸¹ Kara, a.g.m., s. 387.

⁸² Osman Güner, “Anadoluda Hadis Geleneğinin Menşei Olarak Selçuklularda Hadis Birikimi”, **Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler Sempozyumu**, Çankırı, Yıl 2011, s. 204.

⁸³ Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s. 112.

⁸⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., a.y.

1.1.3. Hanefîliğin Büyük Selçuklularda Kabul Görmesinin Zeminini Hazırlayan Sebepler

Bir mezhebin herhangi bir bölgede etkili olmasında bir takım sosyal-siyâsal münâsebetlerin etkisi olduğu muhakkaktır. Fikir-vâkıa irtibatı, sosyal-siyâsal etkileşim, sosyolojik açıdan önemlidir. Meselâ siyâsal açıdan değerlendirecek olursak, bir devletin bir mezhebi benimsemesi, tabîî olarak da bürokratların, kadıların, mahkemelerin, mescit ve medreselerin de o mezhebin sistemtiğine göre faaliyet göstermesine sebeptir.⁸⁵ Bir fikir, mezheb ya da ekol nerede, ne zaman, nasıl ve neden ortaya çıktığı iyice araştırılırsa o mezhebin sistematiği daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmış olur.

Hanefî mezhebinin Selçuklu bölgelerinde kabul görmesinin zeminini hazırlayan bazı faktörlerin olduğu muhakkaktır. Şimdi biz bu faktörlerin üzerinde durmaya çalışalım.

- Hanefî fikhının Selçuklu'da kabul görmesinin en önemli faktörlerinden birisi, Hanefî mezhebini benimsemiş olan talebelerin yaptıkları çalışmalardır. Aslında bir mezhebin toplum nezdinde tutunabilmesi, o mezhebi benimseyen âlimlerin ve talebelerin faaliyetlerine bağlıdır. Meselâ İmâm Şâfiî (v. 204/820); Leys b. Sa'd'ın (v. 175/971) İmâm Mâlik'ten (v. 179/795) daha güçlü bir fakîh olduğunu söylemiş, fakat Leys'in talebeleri bu mezhebi yaşatamadıkları için zamanla yok olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Buna benzer bir örnek Evzâî hakkında da verilmektedir.⁸⁷ Hâlbuki Ebû Hanîfe'nin talebeleri mezheplerine çok güçlü bir şekilde bağlanmışlar ve Hanefî mezhebinin temel eserlerini şerh etmişlerdir. Nurbergen, İmâm Muhammed'in beş tane zâhir-i rivâye eserlerinin Maverünnehir'de çok meşhur olduğunu ve bunlara kırk bir tane şerh yazıldığını, fakat şuanda adları bilinen 25 tanesinin mevcut olduğunu rivâyet etmektedir.⁸⁸

- İkinci faktör ise tarihten beri Müslümanlar, ilim tahsil etmek için değişik bölgelere yolculuk etmişlerdir. Horâsân ve Mâverâünnehir bölgelerinden ilim öğrenmek için gelen talebeler Ebû Hanîfe'nin talebelerinin ilim meclislerine katılıyorlar ve orada Hanefî mezhebinin öğretilerini öğrenmeye çalışıyorlardı. İşte bu ilim meclislerinden yetişen talebeler memleketlerine dönüyor ve mezhebi orada yayıyorlardı. Binâenaleyh Buhârâ, Semerkand, Merv, Belh, Nîşâbûr gibi ilim ve kültür şehirleri oluşmuştu. Meselâ bu

⁸⁵ Başoğlu, a.g.m., s. 124-125.

⁸⁶ Karaman, **İslâm Hukuku Tarihi**, s. 212; Ekinci, a.g.e., s. 115; George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2012, s. 37, Arapça metni şöyledir: (الليث أفقه من مالك، إلا أن أصحابه لم يقوموا به).

⁸⁷ Makdisi, a.g.e., s. 39.

⁸⁸ Talgat Nurbergen, Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 61.

fakihlerden birisi Muhammed b. Fadl'dır (v. 180/796). Kendisi aslen Kûfe'li olup Buhârâ'ya yerleşmiştir.⁸⁹ Bir diğeri de Osman b. Huveyd'dir. Bu da İmâm Muhammed ve İmâm Ebû Yûsuf'tan fıkıh ilmini tahsil edip memleketine dönmüştür. Hâzim b. Abdillâh'ta (v. 206/821) aslen Basra'lı olup daha sonra Buhârâ'ya yerleşmiştir.⁹⁰ Dahhâk b. Mahled (v. 212/828) de aslen Basralı olup, Rey, Nîşâbûr ve Buhârâ'da hocalık yapmıştır.⁹¹ Ebû'l-Hafs el-Kebîr (v. 217/832) ise İmâm Muhammed'den ders almıştır.⁹² Zikrettiğimiz bu talebeler memleketlerine döndüklerinde Hanefî mezhebini yaymışlardır. Ayrıca bunların talebeleri de bu mezhepten oldukları için Hanefî mezhebinin geniş kitlelere yayılmasında rol almışlardır.

- Bu mezhebin Selçuklu'da yayılmasının zeminini hazırlayan bir başka faktör de daha önce de ifade ettiğimiz gibi ilk dönemlerde Orta Asya şehirlerinin ilk âlim ve kadıları genellikle Hanefî mezhebinden çıkmıştır.⁹³ Meselâ Buhârâ'da kadı olan Sâid b. Halef (v. 213/828) Hanefî mezhebindedir. Yine Belh şehrinin kadısı Hanefî mezhebinden olan Ebû Mutî el-Belhî (v. 197/812-813) idi. Merv'in kadısı da Hanefî mezhebinden olan Nuh b. Ebî Meryem (v. 173/789-790) idi. Abdülazîz b. Hâlid de, Tirmîz kadısı idi ve o da Hanefî mezhebindendir. Cüzcan Hanefî mektebi ise Ebû Süleyman Mûsa b. Süleymân el-Cüzcanî (v. 200/815) tarafından kuruldu. Buhârâ'daki Hanefî mektebi ise Ebû Hafs el-Kebîr (v. 217/832) tarafından kuruldu. Semerkand kadısı olan Mukâtil b. Hayyâm en-Nebâtî (v. 150/767) de Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından olup Semerkand Hanefî fıkıh mektebini kurmuştur.⁹⁴

- Hanefî mezhebinin Büyük Selçuklular'da kabul görmesinin zeminini hazırlayan bir başka faktör de Büyük Selçuklu devletini inceleyecek olursak kuruluşundan yıkılışına kadar Hanefî mezhebi Selçuklu sultanları tarafından desteklenmiştir. Câmilere, mahkemelerde, medreselerde (Nizâmiye medreseleri hâric) Hanefî mezhebine göre amel ediliyordu. Kadılar, imâmlar, müderrisler bu mezhebe göre atanıyorlardı. Meselâ bunun en önemli örneği de Selçuklu sultanı Dukak'ın, Fergana bölgesinden Mûsa b. Abdillâh el-

⁸⁹ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dârul-Cinân, Beyrut-Lübnân 1988, C. III, s. 416.

⁹⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, **Kitâbu's-Sikât**, Matbaat-u Meclis-i Dâireti'l-Me'ârif el-'Usmâniyye, Haydarâbâd-Dekken 1402/1982, C. VIII, s. 232.

⁹¹ Kemal Sandıkcı, **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, D.İ.B.Y., Ankara 1991, s. 161.

⁹² Ahmet Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, 2. b., T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 20.

⁹³ Ahmet Ak, **Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 75, 77.

⁹⁴ Von Wilfred Madelung, "Horâsân Ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie Ve Hanefîliğin Yayılışı", trc: Sönmez Kutlu, A.Ü.İ.F.D., C. XXXIII, Yıl 1992, s. 246; Ayrıca, Belh'te Ebû Mutî'den sonraki bütün kâdılar da Hanefî mezhebinden gelmekte idiler.

Lâmişî'yi Semerkand'dan getirterek Şâm'a kadı olarak atamasıdır.⁹⁵ Bir diğer örnek de, Selçuklular'da medreseler kurulurken tedrisâtın hangi mezhebe göre yapılacağı vakfiyelerde belirtiliyordu. Meselâ Bağdât Nizâmiye medresesinin vakfiyesinde Şâfî mezhebine; Meşhed-i Ebî Hanîfe medresesi vakfiyesinde ise Hanefî mezhebine göre eğitim verilmesi şart koşulmaktadır.⁹⁶

1.1.4. Hanefî Mezhebinin Bağdât'tan Orta Asya'ya Yayılışı

Hanefîlik, daha İmâm Ebû Hanîfe hayatta iken Orta Asya'da yayılmaya başlamıştır.⁹⁷ Ebû Süleyman el-Cüzcânî ve Ebû Hafs el-Kebîr, Mâverâünehîr'den Kûfe'ye gelip Ebû Hanîfe ve talebelerinden ilim öğrenip tekrar geri döndüklerinde, İmâm Muhammed'in eserlerini bu coğrafyada tanıtmışlardır. Bu gibi âlimler genelde ehl-i re'y, özelde ise Hanefî fıkıh anlayışını yaymışlardır.⁹⁸

Hanefîliğin Orta Asya'da etkisi ise Sâmânî devleti (819-1005) ile başlamaktadır. Sâmânîler ile birlikte siyâsî desteği arkalarına alan Hanefîler, devlet kademelerine yerleşmeye başlamışlardır.

Sâmânî Emîri İsmâîl b. Ahmed'in (279-295/892-907) emriyle Mâverâünnehir ve Horâsân'da bid'at ve hurâfelerin yaygınlaşmasından dolayı, ehl-i sünnet dışı akımlara karşı, Sünnîliğin âmentüsü de diyebileceğimiz "es-Sevâdu'l-Azâm" isminde bir ilmihâl yazılmıştı.⁹⁹ Bu ilmihâldeki itikadî bilgilerin yanında fikhî bilgiler de yer almaktaydı. Bu fikhî bilgiler de Hanefî mezhebine göre tanzîm edilmişti. Meselâ icmâya muhâlefet etmeme, günahkâr mü'minin arkasında namaz kılınıp kılınamayacağı, mestler üzerine mesh etme, hangi emîrin arkasından Cum'a ve Bayram namazlarının kılınıp kılınamayacağı gibi hükümler Hanefî mezhebine göre tanzim edilmişti. Bütün ulemâ tarafından onaylanan bu ilmihâl, Hanefî âlim İshâk b. Muhammed el-Hakîm es-Semerkandî (v. 342/953) tarafından yazılıp devletin resmi ilmihali olmuştur.¹⁰⁰

⁹⁵ Şık, a.g.tz., s. 28.

⁹⁶ Bedir, a.g.m., s. 621 dipnotta.

⁹⁷ Nurbergen, a.g.tz., s. 49, 51, 52, vd; Ak, a.g.tz., s. 73-74, 75, 78-79, vd.

⁹⁸ Nurbergen, a.g.tz., s. 49-50.

⁹⁹ Muhammed Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 578-579; Madelung, a.g.m., s. 247.

¹⁰⁰ Aruçi, a.g.md., a.y.; Madelung, a.g.m., a.y.

Hanefilerin devlet kadrolarındaki bu ağırlığı Karahanlı Devleti (840-1212) ile de devam etmiştir.¹⁰¹ Kavakçı, Karahanlı devletinde 300 fakih yetiştiğini, 350'den fazla eser telif edilmiş olup bu eserlerin %98'inin Hanefî fikhî ile alakalı olduğunu¹⁰² iddia etmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş arifesine kadar Bağdât ve çevreside Hanbelîler ve Hanefîler etkiliydi. Özellikle III./IX. ve IV./X. asırlarda Bağdât âdetâ Hanefî mezhebinin altın çağıydı. Zâhir-i Rivâye'ye yapılan şerh ve benzeri çalışmalar, Tahâvî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân ve el-Muhtasar'ı, Cessâs'ın Usûlü'l-Fıkh'ı, Edebû'l-Kudât'ı ve daha birçok usûl, furû', hilâf, tarzı eserler hep bu altın çağın ürünüdür.

Fakat IV./X. asırlardan itibaren Bağdât Hanefî mezhebinin kalesi olmaktan çıkıyor yerini Orta Asya'ya terk ediyordu.¹⁰³ Artık Hanefîler merkezi otoriteden uzak olan Horâsân'a yerleşmeye başlamışlardı.¹⁰⁴ Bağdât'ta Hanefîlere mahsus kurulan "Meşhed-i Ebî Hanîfe" medresesi bile Hanefîliğin Bağdât'ta tutulmasına çare olamamıştı¹⁰⁵ IV./X. ve V./XI. asırlarda Horâsân ve Mâverâünnehir, İslâm ilim ve medeniyetinin merkezi haline gelmeye başlamıştı.¹⁰⁶ Sadece Buhârâ'da bile 12. yüz yılda 6.000 maaşlı fakih'in bulunduğu rivâyet edilmektedir.¹⁰⁷

Orta Asya'da yetişen âlimler tarafından yazılan eserler Gazneli, Karahanlı, Selçuklu hattâ Osmanlı siyâsasetine tesir edecektir. Meselâ fıkıh alanında Serahsî (v. 483/1090), Merğînânî (v. 593/1197), Kadîhân (v. 592/1196), Kâsânî (v. 587/1191), Alâuddîn Semerkandî (v. 539/1144), Pezdevî birçok eser yazmıştı. Fıkıh usûlü alanında ise Debûsî (v. 430/1039), Serahsî (v. 483/1090), Ebû'l-Usr el-Pezdevî (v. 482/1089), Abdulazîz el-Buhârî (v. 730/1330), Ebû'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310), Alâuddîn es-Semerkandî ve Üsmendî (v. 552/1157) birçok eser yazmıştı. Kelâm alanında Mâtürîdî (v. 334/944), Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (v. 493/1099), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (v. 508/1114), Ömer

¹⁰¹ Sebahattin Erkmen, Hanefî ve Şâfiî Usûlcülerin Sünnet Anlayışı (Debûsî ve Sem'ânî Örneği), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2013, s. 5-6.

¹⁰² Yûsuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ'n-Nehr İslâm Hukukçuları**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1976, s. 305-306.

¹⁰³ Nurbergen, a.g.tz., s. 62; Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşü Üzerine Bazı Tespitler", **İ.H.A.D.**, S. 2, Konya, 2003, s. 274; a. mlf., "Selçuklular Devrinde Usûl Tartışmaları", **II. U.S.K.M.S.**, C. I, Konya, Yıl 2013, s. 246; Mustafa Demirci, "Türk-İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya'da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. y.y.)", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 77.

¹⁰⁴ Karadaş, a.g.m., s. 64.

¹⁰⁵ İleride bu medrese hakkında genişçe bilgi verilecektir.

¹⁰⁶ Türker Uygur, Büyük Selçuklular Döneminde Horâsân'da Fikri Hayat, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa, 2011, s. 63; Karadaş, a.g.m., s. 90.

¹⁰⁷ Sadi S. Kucur, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2011, s. 124.

en-Neseffî (v. 537/1142), Ebû'l Berekât en-Neseffî, Üsmendî, Alâuddîn es-Semerkindî, Sadrû'sh-Şerîa (v. 747/1346) birçok eser yazmıştı. Mezkûr ulemâ ve fukahânın hepsinin ortak özelliği orta Asya kökenli olmalarıdır.¹⁰⁸

Kudûrî'nin (v. 428/1037) "el-Muhtasar"ı ile İbn Saâtî'nin (v. 694/1295) "Mecmau'l-Bahreyn"i dışında, Hanefîlerin Bağdât'ta neredeyse hiç eseri yoktur. Ayrıca, ilginç olan ise bu dönemde Hanefî mezhebi âlimleri, Mu'tezile, Mürchie, Cehmiyye gibi fırkalarla ilişkilendirilmektedir. Hattâ kimi tabakat kitâblarında Ebû'l-Hasen el-Kerhî (v.340/952), Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (v. 370/981), gibi fıkıh âlimleri Mu'tezilî olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹ Peki, Bağdât'ta Hanefî mezhebinin sekteye uğramasını nereye bağlayacağız?

İlk önce şunu ifade edelim ki, Hanefî mezhebi mütekaddimûn döneminde yani Irâk'ta Mu'tezile ile sıkı bir irtibatı vardır.¹¹⁰ Mu'tezile ise hadîs-i şerîflere şüphe ile yaklaşıyor ve birçok hadîsi de¹¹¹ reddediyordu. Şâfiî/Eş'arî anlayış ise, Bağdât Nizâmiye medreselerini de arkalarına alarak İslâm coğrafyası üzerindeki etkisini git gide yükseltirken, Mu'tezile ile olan ilişkisinden dolayı Hanefîlik bu yükselişe cevap vermekte zorlanmıştı. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi birçok Hanefî fakîh Mu'tezile ile ilişkilendirilmekte, bundan dolayı da halk bu mezhebe muhtemelen şüphe ile bakmaktaydı.

Meselâ bunun en çarpıcı örneklerden birisi Hanefî kadısı Saymerî (v. 436/1045) hicrî 417 yılında Bağdât'ta noterlik (şâhit) görevine tayin için başvurduğunda, Mu'tezilî görüşlere sahip olduğu iddiasından dolayı, kadî'l-kudât İbn Şevârib huzurunda tevbe etmek zorunda bırakılmıştır.¹¹²

Bundan dolayı olmalı ki daha sonraki Hanefîler, hadîs-i şerîflere yönelmişlerdir. Hattâ Bedir, XII.-XIII. asır Bağdât âlimleri arasında 21 Hanefî ulemâsından bir iki kişi mütekellim olmasına rağmen, geriye kalanların "hadîs şeyhi" olduğunu rivâyet

¹⁰⁸ Bedir, a.g.m., 626-628.

¹⁰⁹ Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, Tabakatü'l-Mu'tezile, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut 1961, s. 130.

¹¹⁰ Şükrü Özen, "IV./X. Yüzyılda Mâverâünnahir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beynamesi", İ.A.D., S. 9, Yıl 2003, s. 82; Karadaş, a.g.m., s. 63.

¹¹¹ Özellikle ahad haberler.

¹¹² İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem**, thk: Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, C. XV, s. 176; Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim**", trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2007, s. 366; Süleyman Genç, "H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", **D.E.Ü.İ.F.D.**, S. 25, Yıl 2007, s. 290.

etmektedir.¹¹³ Bu cümleden Hanefiler'den hadîs ilmi ile uğraşanlar arasından: Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî (v. 543/1148),¹¹⁴ Ziyâuddîn et-Türkistânî (v. 610/1213),¹¹⁵ Ebû'l-Kerem el-Bağdâdî (v. 621/1224),¹¹⁶ Kemâluddîn el-Lamğânî'yi (v. 649/1251)¹¹⁷ zikredebiliriz.

Hanefilerin hadîs-i şerîflere yönelmesinin sebebi ise o dönemde ehl-i Sünnet¹¹⁸ denilince neredeyse sadece Eş'arîlik anlaşılıyordu. Bazı Hanefilerin de Mu'tezilî ve Mürcî gibi ithamlarla karşı karşıya kalmaları, ister istemez böyle olmadıklarını ispat etmeleri için kendilerini ashâbu'l-hadîs anlayışına yaklaştırmışlardır.¹¹⁹

Buradan şu anlaşılmaktadır ki Büyük Selçuklu dönemi Bağdât'ından farklı bir Hanefî sistematiği karşımıza çıkmaktadır. Bağdât'taki Hanefî fukahâsı Eş'arîliğe yakın bir çizgi izlerken Orta Asya Hanefiliği ise daha farklı bir yol izlemektedir.

Bedir, Bağdât Hanefiliğini temsil eden İbnu's-Saâtî'nin fıkıh usûlüne dair olan eseri, Eş'arî perspektifi esas alınarak ayrıca Buhârâ ve Semerkand Hanefî çizgisiyle uzlaştırılarak yazıldığını belirtir.¹²⁰ Üç asır önceki Cessâs'ın fıkıh usûlü eseri ile İbn Saâtî'nin eseri kıyaslandığında Bağdât Hanefiliğinin değişiminin görüleceğini belirtmektedir.¹²¹

Öte yandan Çeker de, Hanefî mezhebinin üç coğrafi kolda yayıldığını ifade ederek şunları söylemektedir,

“eş-Şeybânî'den sonra silsileler temel olarak üç coğrafi kolda devam etmiştir. Birinci kol mezhebin kurulduğu Irâk bölgesindedir. Hanefî mezhebinin bu bölgede devam eden kolunda Bağdât merkezli bir fikhî faaliyet dikkat çekmektedir. Şâm ve Mısır'da görülen Hanefî mezhebi hareketlerinin de Irâk bölgesindeki faaliyet ile doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. V/XI. yüzyıla kadarki dönemde mezheb içerisinde adından sıklıkla söz ettiren Irâk Hanefî âlimleri dikkatimizi çekerken, bu yüzyıldan itibaren Hanefî mezhebinin ağırlık merkezinin Irâk'tan Mâverâünnehir'e kaydığı göze çarpmaktadır....

¹¹³ Bedir, a.g.e., s. 630-631.

¹¹⁴ Abdülhamid Dünder, Selçuklular Devri Bağdât Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s. 80-83.

¹¹⁵ Dünder, a.g.tz., s. 89-91.

¹¹⁶ Dünder, a.g.tz., s. 91-92.

¹¹⁷ Dünder, a.g.tz., s. 93-94.

¹¹⁸ Bu dönemde ehl-i sünnet derken Mâtürîdî ve Eş'arîler kastediliyordu. Ehli sünneti hâssa ile Hanbelîler kastedilmekteydi. dolayısıyla burada ehl-i sünnet derken Hanbelîler hariç tutulmaktadır.

¹¹⁹ Ak, “Selçuklu Dönemi Hanefî Âlimlerinin Mürcie'ye Bakışları”, **D.A.D.**, 2008, C. XI, S. 32, s. 147

¹²⁰ Bedir, **Fıkıh, Mezheb ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 249-253.

¹²¹ Bedir, a.g.m., s. 632.

Horâsân'da ise III/IX. yüzyılın başından itibaren Belh merkezli bir fikhî faaliyet dikkat çekmektedir. Hem Ebû Yûsuf, hem de Muhammed b. el-Hasen'den ders alan Ebû Süleymân el-Cûzcânî'nin yetiştirdiği üç öğrenci bu faaliyet içerisinde dikkat çeken isimlerdir. Sonrasında Ebû Bekir el-Cûzcânî'den devam eden kol ikinci nesilde, Muhammed b. Seleme ve Nusayr b. Yahyâ'dan gelen kollar ise üç nesil sonra (IV/X. yüzyılın sonlarında el-Hinduvânî'nin öğrencileri ile) Mâverâünnehir bölgesine intikal etmiştir.

Öte yandan Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin öğrencilerinden Ebû Hafs el-Kebîr ile Mâverâünnehir'de bölgesinde yerleşmiş olan kolun V/XI. yüzyılda Ebû Mansûr es-Sem'ânî ve el-Ersâbendî ile Horâsân bölgesine geçtiği görülmektedir. Horâsân bölgesi şehirlerinden Merv merkezli bu faaliyet, V. yüzyıldan sonra Horâsân bölgesinin en dikkat çeken fikhî faaliyeti haline gelmiştir.

Mâverâünnehir bölgesi mezhebin kurulduğu Irâk bölgesine en uzak Hanefî coğrafyası olmasına rağmen, daha ilk dönemde Hanefî fıkıh faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Ebû Hafs el-Kebîr ile başlayan Buhârâ merkezli kol, yüzyıllar boyu Mâverâünnehir bölgesinin en dikkat çeken Hanefî faaliyetini icra etmiştir. İlerleyen yıllarda Semerkand ve Nesef'teki faaliyetler de silsilelerde yerini almıştır. Öte yandan çalışmamızın son dönemini teşkil eden VI/XII. yüzyılda Mâverâünnehir bölgesinin en uç noktasını teşkil eden Fergana vadisi, Kadîhân ve Burhânüddîn el-Merğînânî gibi önemli isimler ile eski dönemlere nazaran adından daha fazla söz ettirir olmuştur".¹²²

Bu dönemde Hanefiler arasında Irâk Meşâyîhi - Mâverâünnehir Meşâyîhi ayrımı da ortaya çıkmıştır. Irâk meşâyîhının liderliğini Kudûrî, Saymerî, Damegânî (v. 478/1085) sürdürürken, Mâverâünnehir ve Horâsân meşâyîhının liderliğini ise Şemsu'l-Eimme Halvânî (v. 452/1060 [?]), Kadî Ebû Zeyd Debûsî, Serahsî, Pezdevî, Alauddîn Semerkandî gibi fakîhler sürdürmektedir.¹²³

Mâverâünnehir Hanefileri içinde de en az üç ayrı yaklaşım olduğunu ifade eden Başoğlu, bunlardan ilki, Debûsî tarafından temsil edilmektedir. İkincisi ise Halvânî ve talebeleri (Serahsî ile Pezdevî), üçüncü ve son olanı ise Mâtûrîdî'yi esas alan fakîhler (ki bunlar Lâmişî ve Alauddîn Semerkandî'dir) tarafından temsil edildiğini ifade eder.¹²⁴

Burada dikkat çekilecek husus şudur; Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin (v. 436/1045) ve Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin (v. 478/1085) yaşadığı dönemden itibaren Hanefî mezhebinin ağırlığı Irâk'tan ziyâde Mâverâünnehir'de hissedilmeye başlanmıştır.¹²⁵ "Mutun-ı erbaa"dan olan Mevsilî'nin (v. 683/1284) "el-Muhtâr"ı ile İbn-i Saâtî'nin "Mecmau'l-Bahreyn"i hariç tutulacak olursa, diğer bölgelere göre Irâk'lı Hanefî âlimler

¹²² Çeker, a.g.m., s. 199-200.

¹²³ Başoğlu "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh", s. 132.

¹²⁴ Başoğlu a.g.m., a.y.

¹²⁵ Başoğlu, "Hüseyin b. Ali Saymerî", **D.İ.A.**, C. XXXVI, Yıl 2009, s. 215-216.

daha pasif kalmışlardır. Ancak bu durum Irâk'ta Hanefîlerin hiç olmadığı anlamına gelmemelidir.¹²⁶

1.1.5. Büyük Selçuklu Döneminde Hanefî Mezhebinin Konumu

Hanefî mezhebi daha önce de ifade ettiğimiz gibi Büyük Selçuklu döneminde en çok kabul gören iki mezhepten birisiydi. Bağdât, IX.-X. asırları arasında sadece İslâm dünyasının değil, bütün dünyanın gıpta ile baktığı bir şehir olmuştu. Artan ticaret, refah ve servete paralel olarak ilmî ve kültürel açıdan da büyük gelişmelere sahne olmuştu.¹²⁷

Hanefî mezhebinin Abbâsî devletinde genel olarak Irâk bölgesinde, özelde ise Bağdât'ta yoğun olduğunu ifade etmiştik. Zira Irâk ve çevresi Hanefî mezhebinin doğduğu bir bölgeydi.¹²⁸ Abbâsî devletinin resmi mezheb olarak Hanefîliği benimseyerek desteklemesi, bu mezhebin Bağdât'ta ne kadar etkili olduğu kendiliğinden anlaşılmış olur.

Fakat Büyük Selçuklu devletinde Bağdât ve çevresinde Hanefî mezhebi, yerini yavaş yavaş Şâfiî mezhebine bıraktığını görmekteyiz. Hanefîlerin burada zayıflamasını Nizâmiye medreselerinin kurulmasına bağlayabiliriz. Zira bu medreselerde ders veren ilim adamları Şâfiî mezhebiniydi.¹²⁹ Ve Nizâmiye medreselerinin sunduğu cazip imkânlar, dolaylı olarak da talebeler için bu medreseler tercih sebebi olmuştur.

Fakat Bağdât'ta Hanefîliğin hiç olmadığı da söylenemez. Zira Alp Arslan zamanında Mustevfî Şerefulmülk Ebû's-Sa'd 1066-67 yılında Bağdât'a gidip Ebû Hanîfe'nin türbesini inşâ etmiş, yanına Hanefî mezhebine mensup olanlar için bir medrese yaptırmış (Meşhed-i Ebî Hanîfe/Şerefiye Medresesi), buraya bir müderris tayin etmiş, müderris ve talebeler için de arazi vakfetmişti.¹³⁰ Bu medrese belki de Nizâmiye medresesine nispet olarak inşâ edilmiştir.¹³¹ İlk müderrisi İlyâs ed-Deylemî'dir (v. 461/1069).¹³² Bu medresede Ebû Abdullah Hüseyin el-Belhî'nin "Menâkıb-ı Ebî Hanîfe'si, İmâm Tahavî'nin (v. 321/933) "Şerhu Meânî'l-Âsâr"ı, Ebû Saîd Şuayb en-

¹²⁶ Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşü Üzerine Bazı Tespitler", s. 274; Çeker, a.g.m., s. 175-176.

¹²⁷ Abdülkerim Özaydın "Bağdât" (Kültür ve Medeniyet), D.İ.A. C. IV, s. 437.

¹²⁸ Abdülaziz ed-Dürî, "Bağdât", D.İ.A. C. IV, s. 429; Ayrıca Bağdât, Hanbelî mezhebinin de doğum yeridir. Bkz: a. mlf., a.g.md., a.y.

¹²⁹ Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", D.İ.A. C. XXXVIII, Yıl 2010, s. 239

¹³⁰ İbnü' l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk. Muhammed Yûsuf ed-Dakkak, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, C. VIII, s. 380; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 100-101; Makdisi, a.g.e., s. 220; Yaltkya, a.g.m., s. 186; Dündar, a.g.tz., s. 43.

¹³¹ Makdisi, a.g.e., s. 221.

¹³² Makdisi, a.g.e., s. 223.

Nesefî'nin "Menâkıb-ı Ebî Hanîfe"si ile Abdülazîz el-Hârezmî'nin "Şerhu'l-Âsâr"ı okutulmaktaydı.¹³³

Bağdât'ta Selçuklu hatunlarının da medreseler açtığı görülmektedir. Hatîce Arslan, Terken ve İsmet Hatunların Bağdât'ta inşa ettirdikleri medreselerde Hanefî mezhebine göre tedrisât yapıyordu.¹³⁴ Ayrıca Meşhed-i Ebû Hanîfe, Muğîsiyye medresesi, Muvaffakiye medresesi, Zeyre (Bağdât'ta) medresesi ve Emîr Tutuş tarafından milâdî 1090 yılında inşa ettirilen Tutuşîyye medreselerinde sadece Hanefî mezhebine göre eğitim verilmekteydi.¹³⁵

Bağdât'taki kadı'l-kudâtlık müessesesini de incelediğimiz zaman Hanefî fukahâsının burada ne kadar etkili olduğunu anlayabiliriz. Bedir, 150/867- 600/1203 yılları arasında görev yapan 29 kadı'l-kudât'ın yarısından fazlasının Hanefî olduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Hattâ IV./X. asrın başlarına kadarki kadıların %80'inden fazlasının Hanefî mezhebine mensub olduğunu belirtmiştir.¹³⁷ Demek ki Nizâmîyeler kurulduğundan sonra, hem de Şâfiî ve Hanbelîlerin en etkili olduğu şehir olan Bağdât'ta bile Hanefîlerin etkisi devam etmekteydi. Hanefî kadıların bu kadar etkili olmasının altında aslında başka sebepler vardır. Kadı'l-Asker Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. el-Hıdır el-Hanefî; Nizâmülmülk'ün mutaassıp bir Şâfiî olduğu, Hanefîlerin fıkıh ile ilgilerinin azalması ve geri kalmaları için onları kadı olarak atadığını, Şâfiîleri ise, medreselere atamak suretiyle, onları fıkıh ile meşgul etmek ve bu sayede de Şâfiî fakihlerinin çoğalmalarını amaçladığını¹³⁸ söylemektedir. Filhakîka Şâfiî fakih ibn Süreyc (v. 306/918) kadılık vazifesini kabul ettiğinde kendi mezhebinden olan arkadaşları tarafından eleştirilmiştir.¹³⁹ Yine buna benzer kadılık teklifi Halîfe tarafından Şâfiî fakih Ebû Bekir eş-Şâmî'ye de yapılmış, fakat eş-Şâmî tarafından birçok defa red cevabı almış, fakat sonunda kadılık teklifini kabul etmiştir.¹⁴⁰

¹³³ Dündar, a.g.tz., s. 50; Ayrıca Dündar, mezkûr medresede okutulması muhtemel fıkıh kitaplarının bir listesini vermektedir. Bkz. a. mlf., a.g.tz., s. 51-54.

¹³⁴ Müjgan Cumbur, "Selçuklu Dönemi Kadın Hayratı", Erdem Dergisi, **Aydın Sayılı Özel Sayısı II**, C. IX, S. 26, Yıl 1996, s. 90-94.

¹³⁵ Hüseyin Atay, "İslâm'da Öğretim", **A.Ü.İ.F.D.**, C. XXIII, S. 1, Yıl 1979, s. 25.

¹³⁶ Bedir, a.g.e. s. 629

¹³⁷ Bedir, a.g.e., a.y.

¹³⁸ İbnu'l-Adîm, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb)**, (Seçmeler) trc. Ali Sevim, T.T.K.Y., Ankara, 1982, s. 54; Koca, a.g.m., s. 33, 54.

¹³⁹ Makdisi, a.g.e., s. 285.

¹⁴⁰ Makdisi, a.g.e., s. 286.

Bağdât'ta Hanefî medreselerinin yanında, yine bu mezhebe mensup mescitler de vardı. Çünkü bu dönemde mezheb çatışmalarından dolayı mescitler bile tefrîk edilmişti. En önemli Hanefî mescitleri arasında, Ebû Abdullah Cürçânî'nin (v. 398/1008) mescitini sayabiliriz. Burada Selçuklu döneminde kadı olan Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî de ders vermişti.¹⁴¹ Ebû Sa'd es-Serahsî'nin mesciti de Bağdât'ın ünlü Kerh semtinde bulunmaktaydı.¹⁴² Yine bu dönemde bir diğer önemli Hanefî mesciti de Saymerî'nin fıkıh öğrettiği mescittir. Bu mescitte ayrıca Meşhed-i Ebî Hanîfe'nin ilk müderrisi olan İlyâs ed-Deylemî de fıkıh öğretmiştir.¹⁴³

Bağdât Hanefî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû Nasr el-Akta' (v. 474/1081),¹⁴⁴ Ebû Abdullah ed-Dameğânî (v. 478/1085),¹⁴⁵ Ebû'l-Kâsım eş-Şilhî (v. 515/1121)¹⁴⁶ gibi.

Selçukluların 30 yıl kadar payitahtlığını yapmış olan Rey şehrine gelecek olursak, burada mezhebi açıdan karışık bir yapı vardır. Biz her ne kadar Büyük Selçuklu devletinin Sünnî bir anlayışa sahip olduğunu bilsek de tahakkümü altında ki şehirlerin hepsinde Sünnî anlayışın hâkim olduğunu iddia edemeyiz. Çünkü Rey şehrinde ciddî oranda Şîî mezhebine mensup olanlar vardır.¹⁴⁷ Hattâ şehir, daha önceleri Büveyhîlere başkentlik dahi yapmıştır.¹⁴⁸ Rey şehrinde, Sünnî mezhepler bakımından, Hanefîlik ile Şafîîlik müntesipleri yoğun yaşamaktaydı. Hânedân Hanefî mezhebinde iken, müderris vezîr ve âlimlerin çoğu Şafîî mezhebini.¹⁴⁹ Hattâ şehrin ulu camisinde biri Hanefî, diğeri de Şafîî mezhebinden olmak üzere iki tane imâmları vardı ki; bir gün birisi, ertesi gün de diğeri namazları kıldırıyordu.¹⁵⁰ Mahalleler mezheplere göre tefrîk edilmişti.¹⁵¹ Câmilerin cemaatleri de mezheb çekişmelerinden dolayı tefrîk olunmuştu. Mescitler adeta

¹⁴¹ Makdîsi, a.g.e., s. 219..

¹⁴² Makdîsi, a.g.e., s. 219-220.

¹⁴³ Makdîsi, a.g.e., s. 220.

¹⁴⁴ Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdi'l-Hayy el-Leknevî, **el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye**, nşr. M. Bedreddin Ebû Firas, Kahire, 1398/1978, s. 40.

¹⁴⁵ Hayreddin Ziriklî, **el-A'lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ**, thk. Zübeyr Fethullah, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1984, C. VII, s. 163; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb**, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, "ts.", C. III, s. 362.

¹⁴⁶ Ömer Menekşe, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063/1092), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 106.

¹⁴⁷ Nurullah Turan, Selçuklu Başkenti Rey, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 128-131; Kara, a.g.e., s. 64.

¹⁴⁸ Turan, a.g.tz., s. 49.

¹⁴⁹ Turan, a.g.tz., s. 104-105

¹⁵⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", **D.İ.A.**, C. XXXV, Yıl 2008, s. 40.

¹⁵¹ Turan, a.g.tz., s. 107.

mezheplere göre şekillenmişti.¹⁵² Şâfiîlerin kendi mescitleri, Şîîlerin kendi mescitleri, Hanefîlerin de kendi mescitleri vardı. Sünnîlerin gittiği bir camiye Şîîler; Şîîlerin gittiği bir camiye de Sünnîler gidemezdi.¹⁵³ Tuğrul Bey Rey’de, Hanefîlere mahsus “Mescid-i Tuğrul” adında büyük bir mescit inşâ ettirmişti.¹⁵⁴

İsfahân’da ise Hanefîlik, Hüseyin b. Hafz (v. 212/827) ile birlikte tanınmaya başladı. Zira Hüseyin b. Hafz, Ebû Yûsuf’un talebesiydi. İbn Hafz’tan başka daha iki âlim vardır ki onlar da Hanefî mezhebinin burada yayılmasında büyük pay sahibidirler. Bunlar: Numân b. Abdüsselâm (v.183/799) ve Hakem b. Eyyûb idi. Bunlardan sonra ise Muhammed b. Muğîre (v. 231/ 845) ve Ahmed b. Rüste (v. 287/900) gibi isimler Hanefî mezhebini burada yaydılar. Ayrıca Ebû Gâlib Nadr b. Abdullah ile Muhammed b. Ebân b. Hakem’in de Hanefî mezhebinin burada yayılmasında büyük katkıları olmuştu.¹⁵⁵

Selçuklular zamanında ise İsfahân’da, önceleri İbn Mende ailesiyle birlikte Hanbelî mezhebi güçlüydü.¹⁵⁶ Daha sonraları Saidî ailesi ile birlikte Hanefîlik galip iken, Nizâmülmülk zamanında Şâfiîlik baskın gelmeye başlamıştır.¹⁵⁷ Ama şehirde en çok Hanefî ve Şâfiî taraftarları vardı. Hattâ şehrin iki büyük ailesinden olan Hucendîler Şâfiîlerin; Sa’idîler de Hanefîlerin liderliğini yapmaktaydı. Şehir bu iki büyük ailenin yönetimi altındaydı. İsfahân’da bu iki aile yüzünden zaman zaman kavgalar da çıkmaktaydı.¹⁵⁸

İsfahân’da nasıl ki Nizâmülmülk Şâfiîlere mahsûs bir medrese yaptırdıysa, Sultân Melikşâh da Hanefîlere mahsûs bir medrese yaptırmıştı.¹⁵⁹ Medrese-i Celâlî (Medrese-i Melikşâhî) adında bir medrese yaptıran ve buraya vakıflar bağlatan Sultân Melikşâh, vakfiyesinde hangi mezhebe tahsîs edildiği sorulunca, *"Ben her ne kadar Hanefî mezhebinden isem de, Allah rızası için inşâ ettirdiğim bu medresede din ehli eşitlik ve*

¹⁵² Sâlim Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Berikan Yay., Ankara, 2011, s. 459.

¹⁵³ Turan, a.g.tz., s. 105-106.

¹⁵⁴ Kara, a.g.e., s. 170.

¹⁵⁵ Tuba Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahân (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 153.

¹⁵⁶ Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, **D.İ.A.** C. XV, Yıl 1997, s. 527

¹⁵⁷ Yüksel, a.g.tz., s. 154.

¹⁵⁸ Yüksel, a.g.tz., s. 155; Özgüdenli, “İsfahân”, **D.İ.A.**, C. XXII, Yıl 2000, s. 500.

¹⁵⁹ Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, T.T.K.Y, Ankara, 1995., s. 399; Kara, a.g.e., s. 175.

adâlet içinde hizmet görmüş olsunlar", diye cevap vermiştir.¹⁶⁰ Vefât ettiğinde naaşı Bağdât'tan getirtilerek buradaki türbesine defnedilmiştir.¹⁶¹

Hanefiler İsfahân'da kadılık makamlarını da elinde bulundurmaktaydılar. Tuğrul Bey, İsfahân kadı'l-kudâtlığına Hanefî olan Ali b. Abdullah el-Hatîbî'yi (v. 467(1074-5), onun vefâtından sonra da oğlu Ubeydullah el-Hatîbî'yi (v. 502/1108) tayin etmiştir.¹⁶² Sultân Muhammed Tapar döneminde de İsfahan kadısı Hanefî mezhebinden olan Ebû'l-A'lâ Saîd b. Yahya idi.¹⁶³

İlim âlimerince "dâru'l-ilm"¹⁶⁴ ve "ummuhât-i bilâd-ı İslâm"¹⁶⁵ olarak anılan Nîşâbûr'a gelecek olursak, burada Sultân Tuğrul Bey, Hanefî mezhebine göre tedrîsatın yapılmasını istediği ve adı "Sultâniye" olan bir medrese inşâ ettirmiştir.¹⁶⁶ Burada sadece Hanefilere mahsûs medreseler yoktu. Ebû Bekir Ahmed b. İshâk es-Sıbgî tarafından kurulan dârü's-sünne, ibn Fûrek (v. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (v. 418/1027) için yaptırılan medreseler ve Nizâmülmülk tarafından İmâm Cüveynî (v. 478/1085) adına inşâ edilen Nîşâbûr Nizâmiye medresesi de buradaki diğer önemli medreselerdir.¹⁶⁷ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (v. 458/1066) inşâ ettirdiği Beyhakiyye medresesi, Gazneli Mahmud'un (v. 421/1030) kardeşi Emîr Nasr b. Sebuk Tegin'in (v. 387/997) yaptırdığı Saidiyye medresesi de buradaydı.¹⁶⁸

İslâmî fetihlerden sonraki ilk zamanlarda burada Hanefî mezhebinin ağırlığını hissetmekteyiz. Zira Gazneliler Hanefileri destekliyorlardı.¹⁶⁹ Daha sonra Nîşâbûr'un Büyük Selçuklu devletine başkentlik yapmış olması, hânedânın da Hanefî olması, dolaylı olarak da şehirdeki toplumun bu mezhepte olmasını etkilemiştir. Nîşâbur'da özellikle Saidî ailesi burada Hanefîliğin bayraktarlığını yapmıştır. Bu aileden olan Hanefî fakîhi Kadı Said

¹⁶⁰ Kara, a.g.m., s. 387.

¹⁶¹ Özgüdenli, a.g.md., s. 499.

¹⁶² Menekşe, a.g.tz., s. 103; Koca, a.g.m., s. 33-34.

¹⁶³ Yazar, a.g.m., s. 37.

¹⁶⁴ Öztürk, "Hacı Bektaş Zamanında Nîşâbûr'daki Kültürel Hayat", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, S. 45, Yıl 2008, s. 146.

¹⁶⁵ Öztürk, a.g.m., s. 148.

¹⁶⁶ Nâsir-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (nşr. Schefer), Paris, 1881, trc. Abdülvehhab Tarzı, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 5; Hüseyin Zerrinkûb, **Medreseden kaçış İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri**, trc. Hikmet Soylu, Anka Yay. İstanbul, 2001, s. 40.

¹⁶⁷ Özgüdenli, "Nîşâbûr" **D.İ.A. C. XXXIII**, Yıl 2007, s. 150.

¹⁶⁸ Hıfzırrahman Raşit Öymen, "İslâmiyette Eğitim ve Öğretim Hareketleri II, s. 41; Özgüdenli, a.g.md., a.y.

¹⁶⁹ Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horâsân**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 197

(v. 431/1040)¹⁷⁰ Nişâbur'da 40 yıl kadar kadılık yapmıştır.¹⁷¹ Fakat Nizâmülmülk'ün vezîr olmasıyla birlikte Şâfiî mezhebi ağırlığını hissettirmeye başlamıştır.¹⁷²

Her mezheb kendi inanç ve itikadını korumak ve yaymak için medreseler inşâ etmişlerdir. Meselâ burada da Bağdât'ta olduğu gibi Hanefîlerin ayrı, Şâfiîlerin ayrı, Şîîlerin ayrı medreseleri vardı.¹⁷³ Bağdât Nizâmiyesi kurulmadan önce Doğu İslâm dünyasındaki otuzun üzerindeki medreselerin çoğu Nişâbûr'daydı.¹⁷⁴ Hanefîlerin Nişâbûr'daki medreseleri özellikle tüccâr, devlet memurları ve ulemâ tarafından inşâ ettirilmiş olup, vakıflarla desteklenmiştir.¹⁷⁵

Nişâbûr Hanefî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû Nasr ez-Zeynebî (v. 482/1089),¹⁷⁶ Kadı'l-Kudât Ebûbekir en-Nâsîhî (v. 484/1091),¹⁷⁷ Es'ad Cemaluddîn el-Kerâbîsî (v. 570/1174),¹⁷⁸ Ebû'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed (v. ?),¹⁷⁹ gibi.

Belh şehri, yetiştirdiği âlimleri ile tarihte “kubbetü'l-İslâm” ve “dâru'l- fikh“ olarak anılan mümtâz şehirlerden birisidir.¹⁸⁰ Belh şehri Hanefîlerin Orta Asya'da yayılmasında etkili olan en mühim merkezlerinden birisiydi.¹⁸¹ Diğer mezhepler hiç yok denecek kadar azdı. Hattâ Belh Nizâmiye medresesinde Şâfiî mezhebinden olup da ders verecek hiçbir Belh'linin bulunamaması Hanefîliğin burada ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.¹⁸² Burada Tekiş b. Alparslan'ın inşâ ettirdiği “Medrese-i Kûze” adından bir medreseden bahsedilmektedir ki muhtemelen bu medresede Hanefî mezhebine göre eğitim

¹⁷⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, **el-İber fi Haber Men Ğaber**, thk Muhammed Said b. Besyuni Zeğlul Ebû Hâcer, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1985, C. II, s. 264.

¹⁷¹ Öztürk, a.g.e., a.y.

¹⁷² Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 116.

¹⁷³ Muhammed Hasan Abdülkerim el-Ammadi, “Nizamiyyetu'n-Nişâbûr”, Mecelletü Merkezi'l- Vesaiki ve'l- Dirasât'il- İnsaniyye, (Katar Üniversitesi İnsani Dersler ve Belgeler Merkezi Dergisi), Katar, S. 15, Yıl 2003, , s. 62.

¹⁷⁴ Özgüdenli, a. g. md., a.y.

¹⁷⁵ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 200.

¹⁷⁶ Leknevî, a.g.e., s. 34-35; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 366.

¹⁷⁷ Leknevî, a.g.e., s. 179-180; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 372; Zirikî, a.g.e., C. VII, s. 103.

¹⁷⁸ Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye**, Matbaatü't-Terakki, Dimaşk, 1376-1381/1957-1961, C. II, s. 247; Leknevî, a.g.e., s. 45

¹⁷⁹ Takiyyuddin Ebu İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî, **el- Müntehab min Kitabi's-Siyâk li Târîhi Nîsâbûr**, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz, Dârü'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409-/1989, s. 300.

¹⁸⁰ Yazıcı, “Belh”, **D.İ.A.**, C. V, Yıl 1992, s. 411; Cihan Piyadeoğlu, “Horâsân'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi), Tarih Dergisi, S. 49, (2009/1), İstanbul, Yıl 2010, s. 16.

¹⁸¹ Bernd Radtke, a.g.m., s. 367.

¹⁸² Ocak, a.g.e., s. 67; Kara, a.g.e., s. 67

verilmekteydi.¹⁸³ Ayrıca “Belhiyye” medresesinde de Hanefî mezhebine göre eğitim veriliyordu.¹⁸⁴

Merv şehrine gelecek olursak, Selçuklu sultânı Sencer’in burayı payitaht yapması sonucu, ilmî ve kültürel açıdan gelişmeye başlamıştır. Merv’de birçok kütüphane ve medreseler Sencer’in döneminde kurulmuştur.¹⁸⁵ Selçukluların payitahtlığını yapmış olan Merv’de, Şâfiî Nizâmiye medreselerinin yanında Müstevfi Şerefulmülk Ebû Sa’d Muhammed b. Mansûr el- Hârizmî tarafından 494/1100-1101 yılında, Hanefîler için özel bir medrese inşâ ettirilmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca Sultân Çağrı Bey ve vezîr Kundurî de burada birer medrese inşâ ettirmişlerdir.¹⁸⁷ Merv’de “Hanefîlerin Reîsi” olarak nâm salan Fahru’l-Kudât el-Esâbendî’nin (v. 512/1118) de burada ikâme etmesi Hanefîlerin etkisini göstermektedir.¹⁸⁸ Merv’e bağlı Serahs’ta ise, Hanefîler ile Şâfiîlerin birlikte yaşıyorlardı.¹⁸⁹

Tarihçiler, 1098 yılında Dımaşk’ın Babu’l-Berîd semtinde, Şucâeddîn Sâdır b. Abdullah tarafından Hanefî mezhebine göre ders verilen “Sâdiriyye”¹⁹⁰ adında bir medreseden bahsetmektedirler. Sâdiriyye medresesinde, Hanefî âlim Hüsâmeddîn Alî b. Mekkî er-Râzî (v. 597/1201)¹⁹¹ ders okutmuştur. Yine Şâm’da Emîr Nûreddîn Mahmûd ez-Zengî (v. 569/1174) tarafından inşâ edilen “Nûriyye” medresesinde, Hanefî fikhına göre ders veriliyordu.¹⁹² Bir başka Nuriyye medresesi de yine Nureddin tarafından Halep’te kurulduğu rivâyet edilmektedir.¹⁹³ Nureddin Mahmud ez-Zengî tarafından 543/1148 yılında inşâ ettirilen Halâviyye medresesinde devrin ünlü Hanefî fikhîçilerinden olan ve “el-Muhîtu’l-Burhânî” adlı eserin sâhibi olan Radiyyüddîn Muhammed es-Serahsî (v. 571/1175) ders vermiştir.¹⁹⁴ Halâviyye medresesinde ünlü Hanefî fakîh Alâuddîn el-

¹⁸³ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 205-206.

¹⁸⁴ Ali Öngül, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, **C.B.Ü.S.B.D.**, C. I, S. 7, Yıl 2003, s. 71.

¹⁸⁵ Özgüdenli, “Merv”, **D.İ.A.**, C. XXIX, s. 222.

¹⁸⁶ Dündar, a.g.tz., s. 40-41; Piyadeoğlu a.g.tz., s. 204.

¹⁸⁷ Erkmen, a.g.tz., s. 20.

¹⁸⁸ Çeker, a.g.m., s. 180-181.

¹⁸⁹ Piyadoğlu, a.g.tz., s. 115.

¹⁹⁰ Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnet’in Kurumlaşmasında Nizâmiye Medreselerinin Etkisi”, Marife, Y. 8, S. 1, Yıl 2008, s. 146; Öngül, a.g.m., s. 71.

¹⁹¹ Hayatı hakkında bkz. Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 30; Leknevî, a.g.e., s. 118.

¹⁹² Chikh Bouamrane, “İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları”, trc. Nesimi Yazıcı, A.Ü.İ.F.D., C. XXX, S. 1, Yıl 1988, s. 283; Öymen, a.g.m., s. 39, 41.

¹⁹³ Öymen, a.g.m., s. 41.

¹⁹⁴ Hayatı hakkında bkz. Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 278; Leknevî, a.g.e., s. 189-189; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 24.

Kâsânî'de ders vermiş ve kendisi Halep'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştu.¹⁹⁵ Ayrıca bu bölgede Hanefî fakîh Ebû'l-Mefâhir el-Kerderî (v. 562/1167) de kadılık görevinde bulunmuştu.¹⁹⁶ Demek ki Selçuklu Dımaşk'ında Hanefilik çok etkili bir konumdaydı.

Dımaşk Hanefî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed (v. 548/1153),¹⁹⁷ Radiyyüddîn Muhammed Serahsî (v. 571/1175)¹⁹⁸ gibi.

Kûfe'de ise, Sultân Melikşâh döneminde 12 yıl hac emîrliği yapan Kutluğ b. Beytekin (v. 478/1086) buradaki iktâ olan arazisinde, Hanefî âlimlerin ders vermesi için bir medrese inşâ ettirmiştir.¹⁹⁹ Ayrıca Hanefî fakîhlerinden olan Ahmed b. Ahmed es-Sakafî'nin (v. 497/1104) 461 yılında Kufe kadılığında bulunması mezhebin burada ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.²⁰⁰ Ayrıca burada Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî'nin (v. 478/1085) talebelerinden olan Yunus b. Mettâ adına bir medrese kurulmuş (Meşhedu Yunus b. Mettâ)²⁰¹ ve muhtemel bu medresede Hanefî fikhî öğretiliyordu.

Kirmân Selçukluları meliklerinden Melik I. Turhan Şâh (1084-1096), takipçisi Melik I. Aslan Şâh (1101-1142) ve hanımı Zeytun Hatun, Selçuklu ileri gelenlerinden Müeyyiduddîn Reyhan gibi zevât da Kirmân'da medreseler inşâ ettirmişlerdir.²⁰² Kirmân'da Hanefilere ait bu kadar medresenin mevcut olması Hanefiliğin buradaki etkisini göstermektedir.

1.2. ŞÂFİÎ MEZHEBİ

Şâfiî mezhebi, İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin (v. 204/809) görüşleri etrafında teşekkül eden bir mezheptir. Irâk'ta kurulmuştur. Fakat İmâm Şâfiî Mısır'a gidince birçok görüşünden vazgeçmiştir. Bu yüzden Irak'taki görüşlerine “mezhebi kadîm” Mısır'daki görüşlerine ise “mezhebi cedîd” denilmiştir.²⁰³ Şâfiî mezhebinin kuruluşundan

¹⁹⁵ Hayatı hakkında bkz. Leknevî, a.g.e., s. 53.

¹⁹⁶ Hayatı için bkz. Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 269-270; Leknevî, a.g.e., s. 98; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 32.

¹⁹⁷ Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir el-Kureşî, **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, thk. Abdulfettah Muhammed Hulv, Kahire, 1398/1978, C. II, s. 360-362.

¹⁹⁸ Hayatı hakkında Bkz. Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 278; Leknevî, a.g.e., s. 189-189; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 24

¹⁹⁹ Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, **D.İ.D.**, C. XXXIX, S. 1, Yıl 2003, s. 75.

²⁰⁰ Menekşe, a.g.tz., s. 101.

²⁰¹ Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, s. 75.

²⁰² Altan Çetin, “İrfân Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, **D.A.D.**, C. II, S. 5, Yıl 1999, s. 190.

²⁰³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Aybakan, a.g.md., s. 223-233.

itibaren en etkili olduğu bölgeler Irak ve Mısır'dı. Çünkü İmâm Şâfî hayatının çoğunu Irak'ta yaşamıştır. Ancak hicrî 200'de Mısır'a gitmiş ve nitekim de orada vefat etmiştir. Dolayısıyla hem Irak'ta hem de Mısır'da talebeleri vardı.²⁰⁴

1.2.1. Şâfî Mezhebinin Orta Asya'ya Yayılışı

Şâfî mezhebi özellikle Selçuklular dönemiyle birlikte Orta Asya'ya da yayılma fırsatı bulmuştur. Bu yayılmada hiç şüphesiz ki Nizâmülmülk'ün etkisi çok büyüktür. Çünkü Horâsân ve çevresinde kurduğu medreselerde tadrîsat Şâfî mezhebine göreydi. Bunun bir sonucu olsa gerek, Şâfî mezhebinde “İrâk Meşâyîhi” ve “Horâsân Meşâyîhi” ayrımı ortaya çıkmıştır. İbnu's-Subkî Ebû Hâmid el-İsferâyînî'yi (v. 408/1017) İrâk meşâyîhinin lideri, Kaffâl-i Sağîr'i (v. 417/1026) de Horâsân meşâyîhinin lideri olarak zikretmektedir.²⁰⁵

Şâfî mezhebinin Orta Asya'ya intişârı ise şöyle gerçekleşmiştir. Merv'e Ebû Muhâmmed Abdullah b. Muhammed b. İsâ el-Mervezî (v. 293/906) ve Ahmed b. Seyyâr (v. 268/881) tarafından yayılmıştır. İsfahân'a ise Sehl b. Abdullah (v. 270/890) veya Hasan b. Muhammed b. Mezyed (v. 280/894) tarafından, İsferyân'e “Müsned” sahibi Hâfız Ebû Avâne Yakûb b. İshâk (v. 316/928) tarafından yayılmıştır. Nîşâbûr'a ise Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yakûb el-Asamm en-Nîşâbûrî (v. 346/957) tarafından, Şâş'a ise Ebû Bekir Muhammed el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî (v. 365/976) tarafından yayılmıştır.²⁰⁶ Ayrıca Ebû Sehl Ahmed Ebyurdî (v. 5. Asrın sonu) de Şâfî mezhebinin Merv ve Mâverâünnehir bölgelerinde etkili olmasında pay sahibi olmuştur.²⁰⁷

1.2.2. Büyük Selçuklu Döneminde Şâfî Mezhebinin Etkisi

Şâfî mezhebi, Büyük Selçuklu devletinde Hanefî mezhebi ile birlikte büyük bir güce sahipti. Selçuklu devletinin kuruluş arifesinde, İrâk ve Horâsân'daki halkın çoğu itikâta Eş'ârî amelde ise Şâfî mezhebindendiler.²⁰⁸ Şâfîliğin Selçuklu devrinde etkili olmasında Cüveynî ve Gazzâlî gibi fakihlerin yanında Nizâmülmülk ve onun kurduğu

²⁰⁴ Karaman, **İslam Hukuk Tarihi**”, s. 203-204.

²⁰⁵ Ebû Nasr Tacuddin ibnu's- Subkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1983, C. I, s. 208

²⁰⁶ Muhittin Özdemir, “Müzenî'den Nevevî'ye Şâfiye Mezhebi'nin Panoraması”, **İ.H.A.D.**, S. 18, Yıl - Ekim 2011, s. 189.

²⁰⁷ Hayatı hakkında bkz. Subkî, a.g.e., C. IV, s. 43.

²⁰⁸ Bayram, a.g.m., s. 134.

medreselerinin de etkisi vardır. Nizâmülmülk bu medreselere zengin gelirli vakıflar tahsîs etmiş ve Şâfiî fikhî öğretilmeyi şart koşmuştu.²⁰⁹ Şâfiî mezhebini bensimseyen müderrisler ve vâizler bu medreselere atanıyor ve talebeler de bu mezhebe göre yetiştiriliyorlardı. Hattâ ferrâş (temizlikçi) ve bevvâpların (kapıcı) dahi Şâfiî mezhebinden olma şartı aranıyordu.²¹⁰ Gerçi daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hanefî medreselerinde de Hanefî olma şartı aranıyordu.²¹¹

Kadı'l-Asker Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. el-Hıdır el-Hanefî: Nizâmülmülk'ün mutaassıp bir Şâfiî olduğu, Hanefîlerin fıkıh ile ilgilerinin azalması ve geri kalmaları için onları kadı olarak atadığını, Şâfiîleri ise, medreselere atamak suretiyle, onları fıkıh ile meşgul etmek ve bu sayede de Şâfiî fakihlerinin çoğalmalarını amaçladığını²¹² söylemektedir. Demek ki Nizâmülmülk diğer mezheb mensuplarını dışlamamış, fakat aynı zamanda âdil de olmayarak Şâfiîliğe özel ihtimâm göstermiştir.

Nizâmülmülk ile birlikte Şâfiîliğin nasıl etkin olmaya başladığını göstermek açısından şu vâkıa önemlidir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî (v. 476/1083) Nişâbûr'a elçi olarak gittiğinde yol boyunca tüm beldelerde kadı, müftü ve imâmların çoğununun kendi talebesi olduğunu söylemektedir.²¹³

Amîdülmülk Kunderî zamanında Hanefîlere verilmiş olan vazîfeler, Nizâmülmülk ile birlikte Şâfiîlere verilmeye başlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Şâfiîler güçlenmeye başlamış, Hanefîler ise zayıflamaya başlamışlardır. Bunun bir netîcesi olarak da tekrar Hanefî-Şâfiî mücâdelesini baş göstermeye başlamış, fakat Nizâmülmülk'ün siyâsî dehası ile bu mücâdele pasif bir şekilde devam etmiştir.²¹⁴

Nizâmiye medreselerinin, Türkler arasında sanıldığı kadar fazla etkisi yoktu. Çünkü Nizâmiye Medreselerinin yanısıra Hanefî/Mâturîdîler de kendi medreselerinde, Hanefî/Mâturîdî kültürü okutmaya devam etmişlerdir.²¹⁵

Fakat şuda unutulmamalıdır ki Nizâmülmülk her ne kadar mutaassıp bir Şâfiî olsa da Hanefî olanlara hiçbir yerde görev vermediği anlaşılmalıdır. O, her zaman Sünnî

²⁰⁹ Makdisi, a.g.e., s. 430; Makdisi, **Din Hukuk Eğitim**, s. 236-237.

²¹⁰ Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", **D.İ.A.**, C. XXXIII, s. 190; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. IX, s. 66; Ocak, a.g.e., s. 75; Bayram, a.g.m., s. 137; Koca, a.g.m., s. 32.

²¹¹ Hanefîlik ve Orta Asya başlığına Bkz.

²¹² İbnu'l-Adîm, a.g.e., s. 54; Koca, a.g.m., s. 33, 54.

²¹³ Başoğlu a.g.m., s. 133

²¹⁴ Pırlanta, a.g.m., s. 708-709.

²¹⁵ Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmâm Mâturidî", s. 26.

akideyi savunmuş, Hanefilerin devlet kademelerinde vazife alabileceğini kendi eserinde belirterek şunları söylemiştir.

“Bendeniz divânın Horâsânlı olmayan katip ve mutasarrıflardan temizlenmesini tekrar ediyorum. Bundan sonra bir kişi kâhyalık, ferrâşlık, rikâbdarlık isteyerek bir Türk'ün hizmetine girmek isteyince, ondan hangi vilayetin hangi şehriden, hangi mezhepten olduğunu soracaklardır. Eğer Hanefî, Şâfi'i, Horâsânlı ve Mâverâünnehirli olduğunu söylerse onu kabul edecekler. Fakat Kum, Save, ve Rey' den Şii'yim derse, git biz yılan besleyen değil, yılan öldüreniz diyeceklerdir.”²¹⁶

1.2.3. Büyük Selçuklu Döneminde Şâfiî Mezhebinin Konumu

Şâfiî mezhebinin en etkili olduğu bölgelerin başında Mısır gelmekteydi. Fakat Şî-Fâtımî'lerin orayı istilâ etmesinden sonra mezheb Irâk bölgesine kaymaya başlamıştı. III./IX. asrın sonu ile IV/X. asrın başlarında, Irâk'ta, Ebû'Kâsım el-Enmatî (v. 288/901) ve talebesi Ebû'l-Abbas ibn Sureyc'in (v. 306/918) faaliyetleri sayesinde Şâfiîlik burada etkili olmaya başlamıştı.²¹⁷

Daha sonra ibn Sureyc'in talebesi Ebû İshâk el-Mervezî'nin (v. 340/951) öğrencileri bu mezhebi Irâk ve Horâsân'da yaydılar. Irâk Şâfiîlerin'in lideri Ebû Hâmid el-İsferâyînî (v. 406/1016); Horâsân Şâfiîlerin'in lideri ise el-Kaffâl el-Mervezî (v. 417/1026) idi.²¹⁸

Selçuklularda Şâfiîlik, Nîşâbûr medresesinde ders veren İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile Bağdât Nizâmiye medresesinde ders veren Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Gazzâlî (v. 505/1111) tarafından temsil edilmekteydi.²¹⁹

Büyük Selçuklu döneminde, Şâfiî mezhebinin en etkili olduğu bölgelerin başında Bağdât gelmektedir.²²⁰ Şâfiîliğin Bağdât'ta ne kadar etkili olduğu, iki Şâfiî olan Nizâmülmülk ile Tâculmülk arasında yaşanan rekabetten anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Nizâmülmülk'ün Bağdât'ta inşâ ettiği “Nizâmiye” medresesine karşılık Tâculmülk de 482/1089 yılında Bağdât'ta Şâfiîler için “Tâciyye” medresesini inşâ ettirmiştir.²²¹ Bu

²¹⁶ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 225.

²¹⁷ Aybakan, “Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, “II. U.S.K.M.S., C. I, Konya, 2013, s. 228.

²¹⁸ Aybakan, a.g.m., a.y.

²¹⁹ Aybakan, a.g.m., s. 228, 235-237.

²²⁰ Aybakan, “Bağdât Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476/1083), İ.M.B.U.S., İstanbul, 2008, s. 703.

²²¹ Kenan Çetin, **Selçuklu Medeniyeti Tarihi, Yitik Hazine Yay.**, İzmir, 2011, s. 241; Makdisi, a.g.e., s. 226-227; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 281; Kara, a.g.m., s. 387.

medresede Ebûbekr Kaffal eş-Şâşî (v. 507/1113) de ders vermişti.²²² Demek ki Şâfiîler burada o kadar etkili imişlerki birbirleriyle bile medrese inşâ etmede yarışır hale gelmişler.

Bağdât Nizâmiyesinin açılış dersini ibn Sebbâğ (v. 477/1084) vermişti. 20 gün sonra ise Ebû İshâk eş-Şîrâzî buraya müderris olarak atanmış ve Bağdât Nizâmiye'sinin ilk müderrisi olmuştu.²²³

Şîrâzî zamanında Bağdât'ta en etkili kitle Şâfiîler ile Hanbelîlerdi.²²⁴ Burada ders veren Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (v. 514/1120) mutaassıp bir Şâfiî olduğu için, Hanbelîler aleyhinde sözler sarf etmeye başlamıştı. Bunun bir neticesi olarak da şehirde fitne ve fesad zuhûr etmiş, pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Kuşeyrî Horâsân'a çağırılarak Bağdât'tan uzaklaştırılmıştı.²²⁵

Bağdât'ta sadece Şâfiî medreseleri yoktu. Aynı zamanda Şâfiîlere mahsûs mescitler de vardı. Bunlardan birisi Abdullah b. Mübârek mescitidir. Burada Ebû Hâmid el-İsferâyînî ders vermişti.²²⁶ İbnu'l-Benna mesciti, Ebû İshâk eş-Şîrâzî mesciti, Ebû Bekr eş-Şâmî mesciti, Ebû Bekir eş-Şâşî mesciti de Bağdât'ta bulunmaktaydı. Mezkûr mescitlerde Şâfiî fıkhi öğretiliyordu.²²⁷

Bağdât Şâfiî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû İshâk eş-Şîrâzî (v. 476/1083),²²⁸ Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071),²²⁹ Ebû Nasr b. Sebbâğ (v. 477/1084),²³⁰ Ebû Sa'd el-Mütevellî (v. 478/1085),²³¹ Ebû Yûsuf el-İsferâyînî (v. 488/1095),²³² Ebû Bekir Şâmî el-Hamevî (v. 488/1095),²³³ Ebû'l-Hasen Abderî (v. 493/1100),²³⁴ İlkiyâ el-Herrâsî (v. 504/1110),²³⁵ Ebû'l-Kâsım Mansûr el-Kerhî (v. 447/1055),²³⁶ Ebû Tayyib Tâhir et-Taberî

²²² Menekşe, a.g.tz., s. 83.

²²³ Aybakan, a.g.m., s. 704.

²²⁴ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 181-183; Aybakan, a.g.m., s. 705.

²²⁵ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 181-183; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 191; Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyât ve Mûsikîsi Dergisi, Y. 1, S. 2, Yıl 2003, s. 101; Kara, a.g.m., s. 388; Bağlıoğlu, a.g.m., s. 217.

²²⁶ Makdisi, a.g.e., s. 224.

²²⁷ Makdisi, a.g.e., s. 225-226.

²²⁸ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 349-351; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 44; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 215 vd.

²²⁹ Havva Kurt Selçuk, "İbn-i Hallikân'ın Vefayatü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları", **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 8, Yıl 1999, s. 111-112.

²³⁰ Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kadi Şühbe, **Tabakâtu's-Şâfiyye**, I-IV, tsh. Hafız Abdulhâlim Han, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1987, C. I, s. 252; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 355.

²³¹ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 358; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 98; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 166; Subkî, a.g.e., C. V, s. 106.

²³² İbn Kadi Şühbe, a.g.e., C. I, s. 276.

²³³ İbn Kadi Şühbe, C. I, s. 272.

²³⁴ Subkî, a.g.e., C. V, s. 257-258; İbn Kadi Şühbe, a.g.e., C. I, s. 270.

²³⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s.231-234 vd; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 220; Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 149.

(v. 450/1058),²³⁷ Ebû'l-Feth b. Berhân (v. 520/1126),²³⁸ Ebû'l-Feth Şehristânî (v. 550/1155),²³⁹ ibn Ebî'l Bekâ Muhammed b. Mübârek (v. 552/1157)²⁴⁰ gibi.

İsfahân'da, ilk başlarda Şâfîlik pek etkili değildir. Şâfîliğin III./IX. asırda Mısır'dan İsfahân'a doğru yayıldığını görüyoruz. Bu dönemde gâlip mezheb Hanefîlik ile Hanbelîlikti. Ancak X. asırda Şâfîlik neredeyse cumhurun mezhebi haline gelmiştir.²⁴¹

Selçuklular devrinde ise Şâfîliğin İsfahân'da etkili olmasının en önemli sebebi vezîr Nizâmülmülk'ün Şâfîleri desteklemesidir. Şâfîlerin İsfahân'daki en önemli güç merkezi Derdeşt mahallesi idi. Hattâ bu mahallede Şâfî İsfahân Nizâmiyesi de kurulmuştu.²⁴² Nasıl ki Nişâbü'r'daki Hanefî mezhebine mensup Saidîler ailesi, İsfahân'a getirildilerse; Nizâmülmülk de Hucend şehrindeki Şâfîleri İsfahân'a göç ettirmişti. Nizâmülmülk, bu âilenin lideri olan Ebûbekir Muhammed b. Sâbit el-Hucendî'nin Merv'deki vaazlarını çok beğenmiş, daha sonra İsfahân'a getirtip İsfahân Nizamamiye'sinin yöneticisi ve ilk müderrisi yapmıştı.²⁴³ Bundan sonra da bu şahsın âilesi olan Hucend âilesi İsfahân'da Şâfîlerin liderliğini üstlenmiştir.²⁴⁴ Nizâmülmülk'ün böyle bir göç yaptırmasındaki neden, belki de o dönemde İsfahân'da yeteri kadar Şâfî ulemânın bulunmamasıdır. Zira Nizamumülk İsfahân Nizâmiyesini kurduğu zaman Şâfî hoca bulmakta zorlanmıştı.²⁴⁵

İsfahân Şâfî fukahâsından şunları sayabiliriz: Muhammed b. Abdülatîf Ebû Bekr el-Hocendî (v. 552/1157),²⁴⁶ Ebû Abdullah b. Fetâ (v. 493/1110),²⁴⁷ Ebû'l-Muzaffer el-Ebyurdî (v. 507/1113),²⁴⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Abdulvâhid (v. 571/1175),²⁴⁹ Ebû Tâlîb Mahmud el-İsfahânî (v. 585/1189)²⁵⁰ gibi.

²³⁶ Ebû Bekr Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm**, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1931/1349, C. XIII, s. 87; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 18+

²³⁷ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Muri Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât**, Mısır, "ts." C. II, s. 247; Subkî, a.g.e., C. V, s. 12.

²³⁸ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 30 vd; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 61-62; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 22.

²³⁹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 128; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 149; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 187.

²⁴⁰ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 176; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 170; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, 164-165.

²⁴¹ Yüksel, a.g.tz., s. 151-152.

²⁴² Yüksel, a.g.tz., s. 152.

²⁴³ İbrahim Kafesoğlu, **Sultân Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1953, s. 180; Özeydin, a. g. md., s. 190; Koca, a.g.m., s. 38 dipnot.

²⁴⁴ Kafesoğlu, a.g.e., a.y.

²⁴⁵ Yüksel, a.g.tz., s. 133.

²⁴⁶ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 133; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 163; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 217.

²⁴⁷ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 239; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 399.

²⁴⁸ Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 314; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 81; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 18.

²⁴⁹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 292; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 197.

Büyük Selçuklu devletine başkentlik etmiş olan Nîşâbûr'da ise dönemin ilk devirlerinde Hanefîlik baskındı.²⁵¹ Şâfiîlik ancak IV./X. asrın başlarında yayılmaya başladı. Şâfiî mezhebinin varlığını o bölgede Hanefîlerle yapılan çekişmelerden de anlıyoruz.²⁵²

Nizâmülmülk, İmâm el-Cüveynî için Nîşâbûr Nizâmiye medresesini inşa ettirmişti.²⁵³ Cüveynî burada 22 yıl müderrislik yapmıştır.²⁵⁴ Ve bunun sayesinde de Şâfiîlik burada hızla yayılmaya başlamıştır. Ayrıca şehrin kadısı olan Hibetullah b. Muhammed (v. 440/1048) de Şâfiî mezhebindedi. Kadı Hibetullah b. Muhammed'in vefatından sonra Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a Şâfiî mezhebinin büyüklerinden olan Ebû Sehl Muhammed b. el-Muvaffak'ı (v. 456/1064) başkan olarak getirdi. Bir diğer önemli fakîh olan Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458/1065) burada Şâfiîliğin yayılmasında etkili olmuştu.²⁵⁵

Nîşâbûr'da sadece Nizâmiye medreseleri değil müstakil medreseler de vardı. Meselâ "Sandaliyye" medresesi bunlardan birisidir. Bu medresede Şâfiî mezhebine göre eğitim veriliyordu.²⁵⁶ Şâfiî fakîhlerden Ebû Osman es-Sâbûnî'nin (v. 449/1057)²⁵⁷ de Ramcâr mahallesinde bir medresesi vardı.²⁵⁸ Ayrıca Ebû Abdullah Muhammed el-Fürâvî'nin (v. 530/1136)²⁵⁹ ders verdiği ve Şâfiîlere ait olan Nâsihiyye/Nâsriyye medresesi de buradaydı.²⁶⁰

Nîşâbûr Şâfiî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (v. 465/1072),²⁶¹ İmâmu'l-Haramaeyn el-Cüveynî (v. 478/1085),²⁶² İmâm el-Gazzâlî (v. 505/1111),²⁶³ Ebû Osman es-Sâbûnî (v. 449/1057),²⁶⁴ Ebû'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Cüveynî (v. 462/1070),²⁶⁵ gibi.

²⁵⁰ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 284; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 182; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 286.

²⁵¹ Öztürk, a.g.e., s. 197.

²⁵² Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 116-117.

²⁵³ Piyadeoğlu, a.g.m., s. 103; Koca, a.g.m., a.y.

²⁵⁴ el-Ammâdî, a.g.m. s. 65.

²⁵⁵ Kara, a.g.e., s. 67-68.

²⁵⁶ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 201.

²⁵⁷ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 271; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 282; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 275-276; Zirikî, a.g.e., C. I, s. 317.

²⁵⁸ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 200.

²⁵⁹ Nurullah Kisâî, **Medârisu Nizâmiye ve Tesîrât-i İlmî ve İctimâ'î**, 3. b., Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374, s. 105; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 166-170; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 127.

²⁶⁰ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 201; Diğer medreseler için bkz. a. mlf. a.g.e., s. 201 vd.

²⁶¹ Subkî, a.g.e., C. V, s. 153; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 6.

²⁶² Subkî, a.g.e., C. V, s. 168 vd.

²⁶³ Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 266; İbn Kâdî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 293; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 10-13.

Rey şehrine gelecek olursak, Büyük Selçuklu döneminden evvel bu şehirde Büveyhîler hüküm sürdüklerinden dolayı ciddî oranda Şîiler yaşamaktaydı. Fakat şehir Selçuklu hânedânına geçtikten ve başşehir ilan edildikten sonra Sünnî nüfus, Şîilere nispeten tabîi olarak daha fazla olmuştur. Zira Selçuklu hânedânı hem Sünnî hem de Hanefî mezhebine mensuptu.

Rey şehrinde daha önce Hanefî mezhebinin konumunu anlatırken, orada mescitlerin mezheplere göre tefrîk edildiğini “Mescid-i Tuğrul” mescitinin Hanefîlere mahsûs bir mescit olduğunu belirtmiştik.²⁶⁶ Aynı durum Şâfiîler için de söz konusudur. Bu şehirde “Mescid-i Rude” adında bir mescit vardı. Cemaatini de Şâfiîler oluşturuyorlardı.²⁶⁷ Ayrıca şehirde “Şâfiîyye” mahallesinde olması buradaki Şâfiîlerin ağırlığını göstermektedir.²⁶⁸

Rey Şâfiî fukahâsından şunları sayabiliriz: Süleym er-Râzî (v. 447/1055),²⁶⁹ Mansûr el-Mervabâdî²⁷⁰ gibi.

Merv’de, Şâfiî mezhebinin var olduğunu Sultân Melikşâh devrinde inşâ edilen Nizâmiye medresesinden anlıyoruz. Özellikle Sultân Sencer zamanında büyük gelişim gösteren bu medresenin, büyük bir kütüphanesi de vardır.²⁷¹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Nizâmiye medreselerinde ders verebilmek için Şâfiî mezhebinden olma şartı aranıyordu.²⁷² Hattâ bu yüzden mezheb değiştirenler de vardı.²⁷³ İşte mezheb değiştirenlerden birisi de aslen Merv’li olan Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî’dir (v. 489/1096). es-Sem’ânî mensubu bulunduğu Hanefî mezhebini bırakarak Şâfiî mezhebine geçtikten sonra Merv Şâfiî Nizâmiye medresesinde dersler vermeye başlayabilmişti.²⁷⁴ Çünkü vezîr Nizâmülmülk Şâfiî mezhebine mensuptu ve yaptırdığı medreseleri Şâfiî ilim adamları adına yaptırmaktaydı.²⁷⁵

²⁶⁴ Subkî, a.g.e., C. UV, s. 271; İbnu’l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 282; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 275-276; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 317.

²⁶⁵ Subkî, a.g.e., C. V, s. 298-299; İbnu’l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 261-262; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 266.

²⁶⁶ Kara, a.g.e., s. 170.

²⁶⁷ Turan, a.g.tz., s. 106.

²⁶⁸ Turan, a.g.tz., s. 107.

²⁶⁹ Nuri Toplaoğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, D.İ.B.Y., Ankara, 1988, s. 74; Turan, a.g.tz., s. 159.

²⁷⁰ Turan, a.g.tz., s. 126.

²⁷¹ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 175-176

²⁷² Yüksel, a.g.tz., s. 155.

²⁷³ Ocak, a.g.e., s. 111.

²⁷⁴ İbn Kadi Şühbe, a.g.e., C. I, s. 273; Subkî, a.g.e., C. V, s. 33; Özeydın, a.g.md., s.190.

²⁷⁵ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 177.

Mezheb kavgalarından dolayı Merv şehrinde, Hanefiler ile Şâfiîler arasında çıkan tartışmaların ileri boyutlara gitmemesi için devlet, şehrin ortasına bir sûr yaptırarak Merv şehrini ikiye ayırmıştı.²⁷⁶ Burada sadece Hanefiler ile Şâfiîler arasında kavgalar yaşanmıyor; Hanbelîler ile Şâfiîler arasında da kavgalar yaşanıyordu. Hattâ Şâfiîlerin ayrı Hanbelîlerin de ayrı mahalleleri vardı.²⁷⁷

Merv Şâfiî fukahâsından şunları sayabiliriz: el-Fûrânî (v. 461/1059),²⁷⁸ Ebû Ali Hüseyin el-Merverrûzî (v. 462/1069),²⁷⁹ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (v. 489/1096),²⁸⁰ Ebû'l-Ferec Abdurrahman ez-Zâz (v. 494/1101),²⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed ez-Zâgûlî (v. 559/1164)²⁸² gibi.

Herat'ta ise Şâfiîliğin etkili olduğunu orada kurulan Nizâmiye'den anlıyoruz. Daha sonra Nişâbûr'da Şâfiîlerin liderliğini üstlenecek olan Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nişâbûrî (v. 548/1153)²⁸³ de Herat Nizâmiye medresesinde ders vermiştir. Sultân Sencer onun ilmine hayran kalmış ve onu Nişâbûr'daki Nizâmiye'ye tayin etmiştir.²⁸⁴ Nizâmülmülk de Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid es-Şâsî'yi (v. 485/1092)²⁸⁵ mezkûr medresede ders vermesi için görevlendirmişti. Kezâ Muhammed b. Ali b. Hâmid'de (v. 595/1101) Herat Nizâmiye müderrislerindendi.²⁸⁶

Herat Şâfiî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû'l-Âsım el-Abbâdî (v. 458/1066),²⁸⁷ Fâhru'l-İslâm Muhammed b. Ahmed eş-Şâsî (v. 485/1092),²⁸⁸ İsmâil el-Bûşencî (v. 537/1142),²⁸⁹ Ebû'l-Kâsım Cüneyd Müteahhir el-Kâyinî (v. 547/1152)²⁹⁰ gibi.

²⁷⁶ Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut, 1957, C. V, s. 114.

²⁷⁷ Koca, a.g.m., s. 44.

²⁷⁸ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 309; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 102.

²⁷⁹ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 310; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 278, Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 45

²⁸⁰ Subkî, a.g.e., C. V, s. 335; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 20.

²⁸¹ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 121; Subkî, a.g.e., C. V, s. 101; Nevevî, a.g.e., C. II, s. 263; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 400-401; İbn Kadi Şühbe, a.g.e., C. I, s. 266.

²⁸² Subkî, a.g.e., C. VI, s. 99; İbnu'l-İmâd, C. IV, s. 187-188; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 254.

²⁸³ Hayatı hakkında bkz. Subkî, a.g.e., C. VII, s. 25-26; Nevevî, a.g.e., C. I, s. 95; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 151; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 111-112; Kisâî, a.g.e., s. 99-100.

²⁸⁴ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 187

²⁸⁵ İbn Şühbe, a.g.e., C. I, s. 254-255; Subkî, C. IV, s. 190.

²⁸⁶ Koca, a.g.m., s. 38 dipnot.

²⁸⁷ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 306; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 10; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 206.

²⁸⁸ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 16-17; İbn Kâdî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 270; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 375; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 314.

²⁸⁹ Subkî, a.g.e., C. II, s. 48; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 278-279; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 112-113; Nevevî, a.g.e., C. I, s. 121.

²⁹⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 54.

Belh şehrinde de Şâfîlik etkiliydi. Burada kurulan Nizâmiye medresesine Nizâmülmülk tarafından, kadı'l-kudâtlik görevinde de bulunmuş olan Hasan b. Ali b. Muhammed el-Vahşî (v. 571/1079) atanmış ve burada hadîs dersleri vermiştir.²⁹¹ Yine Belh Nizâmiye medresesinde, Şâfî olmayan âlimlerin ders vermeleri yasak olduğundan dolayı başka şehirlerden âlimler getirilmiştir. Meselâ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed b. Sehfûr et-Temîmî (v. 488/1095) aslen İsferyânî'li olup daha sonra Belh'e yerleşmiştir.²⁹² Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî (v. 536/1142) de aslen Herat'lı olup daha sonra Belh'e yerleşmiştir. Ebû'l-Feth Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dovînî (v. 546/1152) de Bağdât'ta İmâm Gazzâli'den ders görüp daha sonra Belh'e yerleşmiştir.²⁹³ Bütün bu âlimlerin ortak özelliği aslen Belh'li olmamasıdır. Zira daha önce Belh Nizâmiye medresesi kurulurken şehirde Hanefilik hâkimdi.

Belh Şâfî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû Şuca' Ömer b. Muhammed el-Bistâmî (v. 562/1167),²⁹⁴ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (v. 502/1108-09),²⁹⁵ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed b. Sehfûr et-Temîmî (v. 488/1095)²⁹⁶ gibi.

Şâfîlik Dımaşk'ta da etkiliydi. Şâfî fakîhlerinden Kemaleddîn eş-Şehrezûrî (v. 572/1176) burada kadı'l-kudâtlik yapmaktaydı.²⁹⁷ Şehrezûrî'nin oğlu olan Muhyiddîn Muhammed (v. 586/1190) de 579/1183-84 Halep'te, 588/1192'de Dımaşk'ta kadılık görevinde bulunmuştu.²⁹⁸ Halep'te ayrıca Şâfî Tâceddîn Abdulğaffar b. Lokman'da kadılık yapmıştı.²⁹⁹ Şâfîîlerden olan Ebû'l-Feth el-Makdisî (v. 490/1097) de Dımaşk'a ilim için uğramış ve orada vefat etmiştir.³⁰⁰ Kezâ Şâfîî âlimlerinden Ebû'l-Ferec Muhammed b. Abdulvâhid de buraya yerleşmişti.³⁰¹ Büyük Şâfîî âlimi Cemâlu'l-İslâm Ali es-Sühreverdî ed-Dımeşkî (v. 533/1139) de burada yetişmiştir.³⁰² Meliku'n-Nuhât Ebû'n-Nezzâr Hasen

²⁹¹ Bernd Radtke, a.g.m., s. 365.

²⁹² Kisâî, a.g.e., s. 235; Koca, a.g.m., a.y.

²⁹³ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 195 vd.

²⁹⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 248; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 313; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 206.

²⁹⁵ Kisâî, a.g.e., s. 235.

²⁹⁶ Kisâî, a.g.e., a.y.

²⁹⁷ Kök, a.g.e., s. 110.

²⁹⁸ Kök, a.g.e., s. 112.

²⁹⁹ Kök, a.g.e., s. 111.

³⁰⁰ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 395-396; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 87; Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 336.

³⁰¹ Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 266; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 254; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., C. II, s. 362; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 183.

³⁰² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 235; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 241; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 102.

el-Bağdâdî (v. 569/1173),³⁰³ ibn Asâkir (v. 571/1175),³⁰⁴ Kadı'l-Kudât ibn Ebî Asrûn (v. 585/1189),³⁰⁵ Fahrüddîn Ebû Şüca' el-Faradî (v. 590/1194)³⁰⁶ gibi Şâfiî otoriteler Dimaşk'ta ilmi faaliyette bulunmaları Şâfiîliğin buradaki etkisini göstermektedir.

Tuster ve Asker-i Mükerrer beldelerinde de Şâfiî mezhebinin etkili olduğu oradaki kadıdan anlaşılmaktadır. Zira oranın kadısı olan Ebû Bekr ibnu's-Salihaddîn (v. 544/1149) Şâfiî mezhebiniydi. Ayrıca kendisi, İsfahân Nizâmiye medresesinde de bulunmuştu.³⁰⁷

Musul'a yakın olan Selâmiye beldesinde Şâfiîlerin var olduğu, oradaki "Kâdiu's-Selâmiye" lakaplı Ebû İshâk İbrâhîm b. Nasr'ın kadı olmasından anlıyoruz. Demek ki Şâfiîler burada varmış ki, Şâfiî mezhebine müntesip birisi buraya kadı atanmıştır. Ebû İshâk Bağdât Nizâmiye medresesinde ilim tahsil ettikten sonra Musul'dan Selâmiye'ye gidip kadı olmuştu.³⁰⁸ Ayrıca Şâfiî Hüseyin ibn Hamîs el-Ka'bî (v. 552/1157) de Musul'da birçok talebe yetiştirmişti.³⁰⁹

Amul'de de bir Nizâmiye vardır. Oradaki müderris ise "ikinci Şâfiî" lakaplı fahru'l-İslâm Abdülvâhid b. İsmail er-Rûyanî (v. 502/1108) idi.³¹⁰ Ayrıca Şâfiî mezhebini olan Ebû Nasr er-Rûyanî (v. 505/1111) de uzun yıllar Amul'de kadılık yapmıştı.³¹¹ Tus'ta da Şâfiîlik etkiliydi. Tus Nizâmiyesin'de Şâfiîlerin büyük âlimlerinden Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (v. 471/1007) ders vermişti.³¹² Dandakan şehrine gelecek olursak burada Şâfiîlik, Hanefîliğe nispeten daha etkiliydi diyebiliriz.

Basra'da ise Şâfiîlerin önemli temsilcilerinden olan Ebû'l-Abbas el-Cürcanî (v. 482/1089) kadılık yapmıştı.³¹³ Ayrıca Basra'daki "Mesdresetu'l-Nâciyye"de muhtemelen Şâfiî mezhebine göre tedrisat yapılıyordu. Zira orada ders veren Şebîb b. Osman er-Rahbî

³⁰³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 63; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 230-231; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 227-228.

³⁰⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 215; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 239-240; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 69-70; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 273.

³⁰⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 132; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 143-144; İbn'ul-İmad, C. IV, s. 283-284; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 124.

³⁰⁶ Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 15; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 304; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 279.

³⁰⁷ Selçuk, a.g.m., s. 112.

³⁰⁸ Selçuk, a.g.m., s. 114.

³⁰⁹ Hayatı hakkında bkz. Subkî, a.g.e., C. VII, s. 81; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 66.

³¹⁰ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 4; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 206; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 324; Koca, a.g.m., a.y.

³¹¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 102; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 298.

³¹² Nesrullah Kaplan, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî Ve Et-Tabsîr Fi'd-Dîn Adlı Eserinde İslâm Mezheplerini Tasnif Sistemi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2013, s. 10, 14; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 395, C. V, s. 11; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 310, C. V, s. 38.

³¹³ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 74-75; İbn Kâdî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 260; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 207.

(v. 486/1093) Şâfiî mezhebini. ³¹⁴ Kezâ Basra'da 40 yıl kadar Şâfiî fikhını öğreten Ebû Sücâ el-İsfahanî (v. 500/1107) de burada ikâmet etmekteydi. ³¹⁵

1.3. HANBELÎ MEZHEBİ

Hanbelî mezhebi, İmâm Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) görüşleri etrafında teşekkül eden bir mezheptir. ³¹⁶ Özellikle Irâk'ta etkili olan bu mezheb Selçuklular ile birlikte İsfâhan ve Nîşâbûr'da taraftarlar bulmuştur.

1.3.1. Büyük Selçuklu Döneminde Hanbelî Mezhebinin Etkisi ve Özellikleri

Hanbelî mezhebi Selçuklular dönemine kadar fıkıh mezhebini ziyâde, hadis mektebi olarak kabul edilmekteydi. Hanbelî mezhebi, Kadı Ebû Ya'lâ'nın (v. 458/1066) başını çektiği Bağdât Hanbelî geleneğinin ³¹⁷ kurulmasıyla birlikte fıkıh mezhebi olma hüviyetine hâiz olmuştur.

Bu dönemde Hanbelîlik bir yandan fikhî olarak Şîîlerle mücâdele ederken diğer bir yandanda kendisini siyâsî mücâdele içerisinde bulmuş ³¹⁸ ve Şîî Büveyhi-Fâtımî tehlikesine karşı Sünnî doktrini savunmuştur. ³¹⁹ Hanbelîler sadece Şîî-Büveyhîlere karşı değil aynı zamanda Mu'tezile'ye karşı da Şerîf Ebû Cafer Abdulhâlık b. İsâ (v. 465/1072) liderliğinde ehl-i Sünnet'i savunmuştur. ³²⁰

Hanbelî mezhebindeki mütekaddimîn ve mütavassafîn ayrımı da Selçuklular daha kurulmdan oluşmuştur. Hasan b. Hâmid'den (v. 403/1012) önceki Hanbelî fukahâyâ mütekaddimîn; sonraki fukahâyâ ise müteahhirîn denilmiştir. ³²¹

İbn Ebi Ya'lâ (v. 526/1131) "Tabakatu'l Hanâbile" adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in vefatından 513/1119 yılına kadar 706 Hanbelî âliminden bahsetmektedir. İbn Receb el-Hanbelî (v. 634/1236) ise mezkûr tabakâtın zeyli olan "ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-

³¹⁴ Menekşe, a.g.tz., s. 61-62.

³¹⁵ Muhsin Koçak, "Ebû Sücâ' el-İsfahanî", **D.İ.A.**, C. X, Yıl 1994, s. 235.

³¹⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, Ahmed b. Hanbel, **D.İ.A.**, C. II, Yıl 1989, s. 75-80; Karaman, Ahmed b. Hanbel" **D.İ.A.**, C. II, Yıl 1989, s. 80-82.

³¹⁷ İbrâhîm Aslan, "el-Usûl'ul Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği", **A.Ü.İ.F.D.**, C. LIII, S. 1, Yıl 2012, s. 56-57.

³¹⁸ Menekşe, a.g.m., s. 121.

³¹⁹ Koca, a.g.md., s. 527.

³²⁰ Aybakan, a.g.m., s. 705-706.

³²¹ Eyüp Said Kaya, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", **D.İ.A.**, C. XXXII, Yıl 2006, s. 189; Müteahharîn ayrımı ise daha sonraları olmuştur. Bkz. a.mlf., a. g. md., a.y.

Hanâbile” adlı eserinde V./XI. asrın ortalarından VIII./XIV. asrın ortalarına kadar yaklaşık 532 Hanbelî âlimi zikretmektedir.³²² Bu âlimlerin çoğu, Selçuklu’nun egemenliği altında olan Bağdât, Kûfe, Nişâbûr, Horâsân, Hamedân, İsfahân, Samerrâ, Semerkand, Şîrâz, Taberistan, Musul, Erbil, Âmid, Harran, Haleb ve Şâm gibi bölgelerde yetişmişlerdir. Demek ki Hanbelîliğin sadece Irak’ta değil İslâm coğrafyasının hemen hemen her yerinde müntesipleri vardı. Fakat en ağırlıklı olduğu bölge hiç şüphesiz ki Bağdât ve çevresiydi.

1.3.2. Büyük Selçuklu Döneminde Hanbelî Mezhebinin Konumu

Hanbelîler, Büyük Selçuklu devleti zuhûr edinceye kadar özellikle Bağdât’ta³²³ Abbâsî halifesinin de desteğini alarak en büyük kitleyi temsil etmekteydiler.³²⁴ Hattâ 421/1030 yılında İbnu’l-Hâcib en-Nu’man vezîr olunca, hilâfet dîvânında yaptığı bir konuşmasında, “*Hilâfet makamı bir çadır gibidir ve Hanbelîler de o çadırın ipleridir; şayet o çadırın ipleri koparsa, mutlaka çadır da çökecektir*”³²⁵ diyecek kadar Bağdât’ta Hanbelîler güçlü bir konumdaydı. Fakat Selçuklular döneminde ibni Hübeyre’nin görev süresi (545-560/1150-1165) hariç tutulursa, Hanbelîler, Hanefî ve Şâfiîler kadar resmi himâyeye mazhar olamamışlardır.³²⁶

Bağdât’ta Hanbelîliğin öğretildiği ve sadece bu mezhebe mahsûs birçok mescit vardı. Bu mescitler arasından şunları sayabiliriz: İbni Bakkâl’ın mesciti, Kadı Ebû Ya’lâ’nın mesciti, İbni Zibibyâ’nın mesciti, Sikketu’l-Hirâkî’nin mesciti, Ebû Ca’fer’in mesciti, Derbu’d-Dîvân mesciti, İbnu’l-Kavvâs mesciti, İbn Akîl ve İbn Ebî Ya’lâ’nın mescitlerinde Hanbelî fıkhi öğretiliyordu.³²⁷ Ayrıca Ebû Sa’d el-Muharrimî’nin (v. 513/1119) medresesi ile İbnu’l-Ebrâdî’nin medreselerinde de Hanbelî fıkhi öğretiliyordu.³²⁸ Bağdât’taki “bâbu’l-Basra” mahallesi Hanbelîler’in mahallesiydi ve bu mahallede bulunan Mansûr Câmii Hanbelîlerin kalesi konumundaydı.³²⁹

³²² Koca, a.g.m., s. 38.

³²³ Koca, a.g.m., s. 38-39.

³²⁴ Genç, a. g. m., s. 324; Aybakan, “Selçuklular Döneminde Fıkhnın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, s. 233.

³²⁵ Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya’lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, nşr. Muhammed Hamid el-Fîki, Matbaatu’s-Sünneti’l-Muhammediyye, Kahire, 1372/1952, C. II, s. 189-190.

³²⁶ Koca, a.g.m., s. 39.

³²⁷ Makdisi, a.g.e., s. 227-228.

³²⁸ Makdisi, a.g.e., s. 228-229.

³²⁹ Makdisi, **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim**, s. 50, 51.

Bağdât'ta Hanbelîler ile Eş'arîler/Şâfiîler arasında kavgalarda yaşanmaktaydı.³³⁰ İlginç olan ise bu iki muhâlif mezhebin bazı olaylarda ittifak etmeleridir. Meselâ Bağdât Hanbelî liderlerinden Şerîf Ebû Cafer ile Şâfiî liderlerinden Şîrâzî, meyhanelerin kapatılması, nebîzin yasaklanması gibi asayîşi bozan faaliyetlerin engellenmesi talebiyle dönemin yönetimine başvurarak isteklerinin yerine getirilmesini istemişlerdir.³³¹

Bağdât Hanbelî fukahâsından şunları sayabiliriz: Ebû'l-Muzaffer ibn Hübeyre (v. 556/1161),³³² Ebül-Ferec İbni Cevzî (v. 597/1201),³³³ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (v. 458/1066),³³⁴ Ebûl-Vefâ ibn Akîl (v. 513/1119),³³⁵ Kâdı Ebû'l-Huseyn İbnu'l-Ferrâ (v. 526/1132),³³⁶ Seyyid Abdülkâdir el-Geylânî (v. 561/1166)³³⁷ gibi.

İsfahân'a gelecek olursak, Hanbelî mezhebi daha Selçuklu kurulmadan önce bile burada etkili bir konumdaydı. Özellikle hicrî ilk dört asırda Hanbelîlik yegâne mezhepti diyebiliriz.³³⁸ İsfahân'ın âlimleri ve hadîs şeyhleri ile ünlü ibn Mende ailesinin ileri gelenlerinin birçoğu Hanbelî mezhebine mensuptu.³³⁹ Ayrıca İmâm Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih b. Ahmed'in (v. 266/880) burada bir süre kadılık yapması mezhebin burada ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.³⁴⁰

Alp Arslan zamanında yaşamış olan Abdurrahman b. Mende (v. 470/1078) Hanbelî mezhebin en büyük savunucularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hattâ İsfahân'da, ibn Mende'ye karşı olan bazı gruplar, ibn Mende'nin yanlış bazı fikirlere sahip olduğunu iddia etmelerine rağmen İsfahân ulemâsı ibn Mende'nin bu görüşlerden berî olduğunu iddia ederek ibn Mende'nin yanında durmuşlardır.³⁴¹

İsfahân şehrin en büyük mesciti olan Cuma Câmii Hanbelîlerin ellerindeydi. Fakat ileriki yıllarda Hanbelîler Cuma Câmii üzerinde var olan güçlerini yavaş yavaş

³³⁰ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 181-183.

³³¹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 138-139; Aybakan, "Bağdât Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476/1083)", s. 707; Genç, a.g.m., s. 325-326.

³³² İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 251; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 228-229; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 191.

³³³ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 399-433; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 157; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 329-331.

³³⁴ Hatîb Bağdâdî, a.g.e., C. II, s. 256; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 193; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 254; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 306.

³³⁵ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 142-143, 155; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 35-40.

³³⁶ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 79; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 23; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 176-177.

³³⁷ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 290; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 198-202; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 47; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 307-308.

³³⁸ Özgüdenli, "İsfahân", **D.İ.A.**, C. XXII, Yıl 2000, s. 498.

³³⁹ Koca, a.g.md., s. 527.

³⁴⁰ Koca, "Salih b. Ahmed b. Hanbel", **D.İ.A.** C. XXXVI, Yıl 2009, s. 36.

³⁴¹ Ocak, a.g.e., s. 97.

kaybetmeye başlamışlardır.³⁴² IV./X. asrın sonlarına doğru Hucendî ailesinin desteği ile İsfahân'da Şâfîlik ön plana çıkarken, XI. asrın ortalarına doğru ise Saîdî ailesi ile birlikte Hanefilik etkisini göstermeye başlamıştır.³⁴³

Herat'ta ise, Hâce Abdullah el-Ensârî'nin (v. 481/1089) bu mezhepte olması hasebiyle Hanbelîlik güçlü bir konumdaydı. Fakat daha sonraları İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile yaşadıkları fikir ayrılığı yüzünden şehirde fitnenin baş göstermesine sebep olmuştu.³⁴⁴ Hattâ bu yüzden Herevî, İsmâîl es-Sâbûnî (v. 449/1057) ve Abdülkerîm Kuşeyrî gibi âlimler ile Eş'ârî oldukları için ilişkisini kesmişti.³⁴⁵ Demek ki Herat'ta mezhepler arası bir güç mücadelesi vardı.

Kundurî zamanında, Eş'ârî/Şâfî mezhebinin baskı altında tutulması Hanbelî mezhebini biraz rahatlatmış diyebiliriz. Fakat Kundurî vefat ettikten sonra yerine gelen Nizâmülmülk, Eş'ârî âlimlerine kurulan bu baskıyı kaldırmıştı. Bundan sonra Hanbelîlik Herat'ta git gide zayıflamaya başlamıştı. Abdullah el-Ensârî'de birçok defa Herat'tan sürülmüştü.³⁴⁶

Şâm ve çevresinde Hanbelî mezhebinin yayılmasında Ebû'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî el-Makdisî (v. 486/1093)³⁴⁷ etkili olmuştur. Keza Hanbelî mezhebi burada Şerefu'l-İslâm Abdülvehhâb b. Hanbelî (v. 537/1142)³⁴⁸ tarafından da temsil edilmekteydi.

Harran'da ise, Ali b. Ömer el-Harrânî (v. 559/1164)³⁴⁹ ve bu şehirde kadılık yapan Abdülvehhâb el-Harrânî'nin (v. 476/1083) faaliyetleri sayesinde Hanbelîlik etkili bir konuma gelmiştir.³⁵⁰ Ayrıca Vâlî Nûreddîn Muhammed Harran'da, Hâmid b. el-Hacer (v. 571/1175) için bir medrese yaptırmış, Hâmid'de bu medresede dersler vermiştir.³⁵¹

³⁴² Yüksel, a.g. t., s. 151

³⁴³ Özgüdenli, a.g.md. a.y.

³⁴⁴ Pırlanta, a.g.m., s. 708; Zerrinkûb, a.g.e., s. 68.

³⁴⁵ Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", *D.İ.A.*, C. XVII, Yıl 1998, s. 222.

³⁴⁶ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 103; Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, a. g. md., s. 223-224.

³⁴⁷ Hayatı hakkına bkz. İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 68-69; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 249; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 378; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 212.

³⁴⁸ Hayatı hakkında bkz. İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 198-201; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 113-114; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 224.

³⁴⁹ Kenan Çetin, a.g.e., s. 278.

³⁵⁰ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 245; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 42-44; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 352.

³⁵¹ Hayatı hakkında bkz. İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 332; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 181.

Nîşâbûr'da ise Hanbelîlik Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsa (v. 470/1078) sayesinde varlığını sürdürmekteydi.³⁵² Basra'da ise Hanbelîlik vezîr ibni Hübeyre'nin (v. 556/1161) Hanbelîler için yaptırdığı medrese sayesinde varlığını devam ettirmişti. Bu medresede (Zeytûniyye) Ali bin Muhammed ez-Zeytûnî (v. 508/1114) birçok talebe yetiştirmişti.³⁵³

1.4. MÂLİKÎ MEZHEBİ

Mâlikî mezhebi, İmâm Mâlik b. Enes'in (v. 179/795) görüşleri etrafında teşekkül eden bir mezhep'tir.³⁵⁴ İmâm Mâlik'in öğrencileri genelde Mağrip ve Endülüs'ten olduğu için bu mezheb o taraflarda yayılmıştır.

Mâlikî mezhebi Selçuklu topraklarında yok denecek kadar azdır.³⁵⁵ Bu mezheb Selçuklu'da cemaat olarak değil de belki münferit olarak birkaç kişi tarafından temsil edilmekteydi. Meselâ Rey'in meşhur âlimlerinden birisi Rey'de hiçbir Mâlikî âlimin bulunmamasına içerlemiş ve bu sebeple Mâlikî mezhebine geçmiştir.³⁵⁶ Kezâ Bağdât'taki en son meşhur Mâlikî temsilcisi olan Kadı Abdulvehhâb (v. 422/1031) da Mısır'a dönmüştü.³⁵⁷ Basra'da ise bu mezheb Ebû Ya'lâ el-Abdî (v. 489/1096) tarafından,³⁵⁸ İsfahân'da Ebû Abdillah el-Mazerî (v. 516/1122)³⁵⁹ tarafından temsil edilmekteydi. Hama'da Muhammed ibni Zafer es-Saklî (v. 566/1170),³⁶⁰ Musul'da ise Ziyâuddîn Yahyâ Bin Sa'dûn el-Ezdî (v. 568/1172)³⁶¹ tarafından temsil edilmekteydi.

Mâlikî mezhebinin bu bölgelerde neden yayılmadığını anlatan Koca, şu bilgileri vermektedir:

³⁵² İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 336-337; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 15-16; Eİbn Receb, a.g.e., C. I, s. 15-16.

³⁵³ Hayatı hakkına Bkz. İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 366; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 286.

³⁵⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Özel, "Mâlik b. Enes", **D.İ.A.**, C. XXVII, İstanbul, Yıl 2003, s. 506-513.

³⁵⁵ Aybakan, "Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde", s. 233; Erkmen, a.g.tz., s. 21.

³⁵⁶ Kara, a.g.e., s. 60.

³⁵⁷ Aybakan, "Bağdât Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476/1083)", s. 703; a. mlf., "Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde", s. 233.

³⁵⁸ Kâdî İyad Ebû'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî, **Tertîbu'l-Medârik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti'l-A'lâmi Mezhebi'l-İmâm Mâlik**, nşr. Ahmed Bekir Mahmud, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1387-88/1967-68, C. II, s. 791.

³⁵⁹ Kâdî İyad, a.g.e., C. II, s. 792.

³⁶⁰ Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 241.

³⁶¹ Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 216; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 225.

*“Fıkıh tarihinde “eserci” bir karaktere sahip olan bu mezhebin, Irâk ve daha doğu ve kuzeydeki bölgelerde yayılamamasının en önemli sebebi, bu bölgelerin İmâm Mâlik’in yaşadığı, dînî ve hukukî sorunlarına çözüm aradığı Medîne’ye çok uzak ve onların tam aksi istikamette, hukukî yönelişlere sahip olan, “re’yci” Hanefî ekolünün doğup geliştiği alanlar olmasıdır. Kaldı ki “eserci” olmakta Mâlikilerden daha aşırı bir noktada bulunan Hanbelî mezhebi, bu bölgede bulunan muhafazakâr eğilimleri fazlasıyla tatmin ve temsil ettiği için, onlardan “biraz daha yumuşak eserci” olan Mâlikiler toplumda ihtiyaç hissedilmemiş de olabilir. Dolayısıyla Mâlikiler, Selçukluların egemen olduğu bölgelerde ne Selçuklulardan önce, ne de onların döneminde hâkim bir konuma gelebilmişlerdir. Ancak, başta hilâfet merkezi Bağdât olmak üzere, Sûriye ve daha güney bölgelerde, eğitim-öğretim ya da muhâceret gibi çeşitli sebeplerle gelmiş ve ya yerleşmiş bir takım Mâlikilere rastanmakta ise de sayısı Şâfîiler lehine, gittikçe azalmıştır”.*³⁶²

Bir mezhebin herhangi bir yerde intişâr etmesi talebe faaliyetlerinin yanısıra o mezhebi benimseyen medreselere de bağlıdır. Bir mezhebin herhangi bir yerde medreseleri yok ise tabiî olarak talebeleri de olamayacaktır. Özellikle Büyük Selçuklu döneminde mezheplerin varlığı belki de tamamen medreselere bağlıydı. Medreselerin çoğu da vakıf müessesesi ile ayakta durmaktaydı. Makdisi’ye göre Mâlikî mezhebi, vâkıfın (vakıf kurucusu) kendisini vakıf idârecisi olarak tayin etmesini caiz görmediğinden dolayı Bağdât ve Doğu İslâm dünyasında medreseler kuramamışlardır.³⁶³ Hâlbuki diğer medreselerde böyle bir kural yoktu. Mâlikîlik bu yüzden Bağdât ve Doğu İslâm dünyasında tutunamadı diyebiliriz.

1.5. DİĞER MEZHEPLER

Büyük Selçuklular döneminde gayr-i sünnî fikhî mezhepler de vardı. Fakat bunların toplumda etkisi sınırlıydı. Meselâ Horâsân’da Zeydiyye mezhebine müntesip olanlar vardı. Fakat bunların Horâsân’da gözle görülür bir ağırlığı yok denecek kadar azdır. Liderliğini de Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî sürdürmekteydi.³⁶⁴ Rey’de de Zeydîler bulunmakta, hattâ burada kendilerine ait “Zeydî medreseleri” de mevcuttu.³⁶⁵ Fakat hiç şüphesiz Zeydîlerin en etkili oldukları bölge Yemen’di.³⁶⁶

Zâhirîyye mezhebi ise daha çok Endülüs ve Mağrip’te yaygındı. Selçuklular’dan önce Irâk ve İran’da çeşitli fakihler ve kadılar tarafından temsil edilmişti. Her ne kadar

³⁶² Koca, a.g.m., s. 38.

³⁶³ Makdisi, a.g.e., s. 80, 346-347.

³⁶⁴ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 118.

³⁶⁵ Turan, a.g.tz., s. 131.

³⁶⁶ Karadaş, a.g.m., s. 98.

Zâhirî mezhebini temsil eden en son fakîhin 475/1082 yılında Bağdât'ta vefat ettiği rivâyet edilse de³⁶⁷ ileri tarihlerde de Irâk'ta Zâhirîler görülmektedir. Meselâ Selçuklu döneminde yaşayan Zâhirî fakîhler şunlardır: İsfahân valisi Alâuddeve Muhammed b. Rüstem (v. 433/1041), Ebû Abdullah Muhammed b. Futuh (v. 488/1095), Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (v. 507/1113), Endülüs asıllı Ebû Âmir el-Abderî el-Endulûsî (v. 524/1129-30),³⁶⁸ Ebû Abdullah el-Ahdar (v. 473/1081)³⁶⁹ gibi.

1.6. MEZHEP DEĞİŞTİRENLER

Büyük Selçuklu döneminde mezheb değiştirme vâkiasına da rastlamaktayız. Mezeb değiştirmenin çeşitli sebepleri vardır. Bu dönemde bazıları makam uğruna mezhebini değiştirmişlerdir. Nizâmülmülk ile birlikte kurulan Nizâmiye medrselerinde müderris olmanın şartı daha önce de ifade ettiğimiz gibi Şâfiî mezhebinden olmaktadır.³⁷⁰ İşte bu yüzden mezhebini değiştirenler vardı.³⁷¹ Makdisi, İbn Akîl'in (v. 513/1119) mâlî kazançlar için mezheplerini değiştirenleri “dönekler” olarak nitelediğini ve onların aleyhinde şiddetli bir şekilde konuştuğunu belirtir.³⁷²

Bu dönemde mezheb değiştirenlerden birisi Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî el-Mervezî'dir. es-Sem'ânî mensubu bulunduğu Hanefî mezhebini bırakarak Şâfiî mezhebine geçtikten sonra Merv Şâfiî medresesinde dersler vermeye başlayabilmişti.³⁷³ Çünkü vezîr Nizâmülmülk'ün yaptırdığı medreseleri Şâfiî ilim adamları adına yaptırmaktaydı.³⁷⁴

Nizâmiyeler'de Şâfiî müderris şartı, Nizâmülmülk'ün çocukları zamanında da devam etmişti. Âlim Ebû Bekr Mübarek b. Ebû Talib Vecih ed-Dahhân (v. 611/1215) Hanbelî mezhebini bırakmaya ve gramer kürsüsünü işgal edebilmek için Şâfiîliği kabul etmeye mecbur olmuştu.³⁷⁵ Edebiyat hocası Ali Fasih Ebû Hasan Esterabadî'nin (v. 515/1122) de Şiîliği keşfedildiği için kovulduğu bilinmektedir.³⁷⁶

³⁶⁷ Başoğlu, “Hicri Beşinci Asırda Fıkıh”, s. 122.

³⁶⁸ Koca, a.g.m., s. 40. dipnot.

³⁶⁹ Menekşe, a.g.tz., s. 143.

³⁷⁰ Yüksel, a.g.tz., s. 155.

³⁷¹ Ocak, a.g.e., s. 111.

³⁷² Makdisi, **Din Hukuk Eğitimi**, s. 253.

³⁷³ Koca, a.g.m., s. 46; Erkmen, a.g.tz., s. 27.

³⁷⁴ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 177; Çeker, a.g.m., s. 180.

³⁷⁵ Güray Kırpık, “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı Ve İşleyişi”, C. II, **İ.M.B.U.S.**, İstanbul, 2008, s. 693; Karaman, **İctihâd**, s. 217 (237. Dipnot); Makdisi, a.g.e., s. 127 (72. dipnot).

³⁷⁶ Kırpık, a.g.m., a.y.

Fakat Nizâmiye medreseleri gibi devrin en ünlü üniversitelerinde ders verme ve sosyal imkânlarından yararlanma gibi cazip teklîfler karşısında mezhebini değiştirmeyenler de yok değildi. Mesela âmâ ve Hanbelî mezhebinden olan Ebû'l-Bekâ'ya (v. 616/1219), mezhebini değiştirip Şâfiî mezhebine geçmesi halinde Nizâmiye medresesinde ders vermesi gibi büyük bir imkân sunulmuştur. Buna rağmen Ebû'l-Bekâ "*beni altına gark idüb vucudum nihan oluncaya dek serime altun nişan eyleseniz yine mezhebimi terk etmem*" diyerek mezhebini değiştirmemiştir.³⁷⁷

Fakat bu dönemde kimisi de hiçbir baskıya maruz bırakılmadan kendi ihtiyârı ile mezhebini değiştirebiliyordu. Meselâ Rey'in meşhur âlimlerinden birisi Rey'de hiçbir Mâlikî âlimin bulunmamasına içerlemiş ve bu sebeple de Mâlikî mezhebine geçmiştir.³⁷⁸

Bu devirde Şâfiî mezhebinden olup da Hanefî mezhebine geçenler de vardı. Meselâ Irâk Selçuklu Sultânı Mahmûd zamanında vâiz ve kadı olan Şâfiî Ebû'l-Menâkıb Muhammed b. Abdurrezzâk (v. 561/1121)³⁷⁹ Şâfiî mezhebenden Hanefî mezhebine geçmişti.

Yine Irâk Selçuklu Sultânı Me'sûd zamanında, Sâveli Kadı Umdetuddîn (v. 561/1166) de Şâfiî mezhebenden Hanefî mezhebine geçmişti.³⁸⁰ Ayrıca İbn Akîl (v. 513/1119) onaltı yaşına kadar Hanefî idi. Daha sonra Hanbelî mezhebine geçmişti.³⁸¹

Sıbt İbnu'l-Cevzî (v. 654/1256) dedesinden aldığı dersler vesîlesi ile önce Hanbelî olmuş, daha sonra ise Hanefîliğe geçmiştir.³⁸² Ebû'l-Feth ibni Berhân (v. 520/1126) da önce Hanbelîliğe daha sonra Şâfiîliğe geçmişti.³⁸³

Hanbelî âlimlerinden Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071),³⁸⁴ Ebû Nasr b. Rûma (v. 543/1148) ve Ebû'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Berhân (v. 518/1124) Şâfiî mezhebine geçmişti. Dönemin kıraat âlimlerinden Şâfiî olan Ebû'l-Hattâb el-Bağdâdî (v.

³⁷⁷ Selçuk, a.g.m., s. 113.

³⁷⁸ Kara, a.g.e., s. 60.

³⁷⁹ Kureşî, a.g.e., C. III, s. 226.

³⁸⁰ Arıkan, a.g.m., s. 163.

³⁸¹ Makdîsi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim.**, s. 374.

³⁸² İshâk Özgel, "Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'an Tefsîrine Hizmetleri", **B.G.T.K.T.H.S.**, İstanbul 2012, s. 69.

³⁸³ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 22.

³⁸⁴ Makdîsi, a.g.e., s. 50; Menekşe, a.g.tz., s. 35.

476/1083) Hanbelî mezhebine, Hanbelî âlim Ebû'l-Kâsım el-Ukberî (v. 456/1064) de Hanefî mezhebine geçmiştir.³⁸⁵

1.7. MEZHEPLER ARASI MÜCÂDELELER

Selçukluların kuruluş arifesine kadar özellikle Hicri V./XI. asırda İslâm coğrafyasında devletler mücâdelesinin yanında mezhepler mücâdelesini de yaşamaktaydı.³⁸⁶ Fakat bu mezhebî çekişmeleri ve kavgaları Selçuklular çıkarmamış, bilâkis bu mücâdeleleri mîrâs almışlardır.³⁸⁷

Esasen şunu da ifade etmede fayda mülâhaza ediyoruz. Fikhî mezhepler arasında yaşanan kavgaların sebebi, farklı fikhî mezheplere mensup olmaktan ziyâde, farklı kelâmî mezheplere mensup olmakta aramak gerekir.³⁸⁸ Çünkü her fikhî mezhebin bağlı olduğu bir kelâmî mezheb vardı. Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (v. 493/1099) Şâfiîlerin Eş'arî olduklarını söylemektedir.³⁸⁹ Hanefîler ise Mâtürîdî mezhebi üzeredirler.³⁹⁰

Buradaki mezhep kavgalarının en temel aktörlerinden birisi Mu'tezile ise diğeri de hiç şüphesiz Şîa'dır. Zira Şîiler tarih boyunca, Sünnîler tarafından hep haklarının yedildiğini³⁹¹ düşünmekteydiler. Bunun acısını da güçlü oldukları dönemlerde çıkarmaya çalışmışlardır. Meselâ güçlü oldukları dönemlerde Sünnîleri tahrîk etmek için, Bağdât'ta Muharrem matemini tutma, Gadir-i Hum kutlamaları, Sünnî kadınlara zorla ağıt yaktırma uygulamalarını ihdâs etmişlerdir. Hâlbuki Selçuklular, mezhep kavgalarını sonlandırmak için, Şîilere özel medreseler yaptırmışlar, saygı duydukları imâmlarının türbelerini tamir etmişlerdi. Fakat Şîiler bütün bu pozitif yaklaşımlara rağmen, fırsatını buldukları zaman Sünnîlere saldırmışlardır.

Selçuklu devrindeki en kanlı mezhep kavgaları Şîa ile girişilen mücâdelelerde olmuştur. Mu'tezile ile mücâdele daha çok teorik olarak devam ederken, Şîa ile mücâdele fiiliyata dökülmüş, bunun bir sonucu olarak da binlerce kişi ölmüştür.

³⁸⁵ Koca, a.g.m., s. 441.

³⁸⁶ İbrâhîm Agah Çubukçu, "Hicri 5./Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyasî ve Dinî Durum, A.Ü.İ.F.D., C. XIII, 1965, s. 41.

³⁸⁷ Kara, a.g.m., s. 380.

³⁸⁸ Başoğlu, "Usûl Tartışmaları", s. 252; Kara a.g.m., s. 387.

³⁸⁹ Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1989, s. 349.

³⁹⁰ Kutlu, a.g.m., s. 27.

³⁹¹ Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) halîfelikleri konusunda.

Hanefîler ile Hanbelîler arasında diğerk mezhepler kadar yıkıcı kavgalar ve tartışmalar yaşanmamıştır. Bunun sebebi ise, Hanbelîler o dönemde daha çok Eş'arîler/Şâfiîler ile uğraşmışlardır.³⁹² Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki mücadelenin esâs sebebi ise, İmâm Eş'arî'nin Mu'tezîlik'ten dönme ve kelâmî metodu kullanmasından ötürüdür. Yani buradaki mücâdele bir fıkıh mezhepleri mücâdelesi değil belki de itikadî mezhepler mücâdelesidir.

Şu da bir gerçek ki, gerek itikadî gerekse Sünnî fıkıh mezhepleri, ehl-i bid'at ve delâlet mezheplerine karşı daima ittifâk edip mücâdele etmişlerdir.³⁹³ Meselâ Rey şehrinin yarısının Şiî olduğunu söyleyen Hamevî, Hanefîler ile Şâfiîlerin birleşerek Şiîlerle savaştıklarını ve onları mağlup ettiklerini haber verir.³⁹⁴

Şimdi bu dönemde yaşanan mezhep kavgalarının örneklerine bir göz atalım.³⁹⁵

Eş'arî mezhebine mensup Şerîf Ebû'l-Kâsım el-Bekrî'nin Bağdât Nizâmiye medresesinde ders verirken Kadı Ebû Ya'lâ'nın "Kitâbu's-Sıfat" adlı eserini sürekli eleştirip Hanbelîleri tahkîr ettiği rivâyet edilmektedir. Hattâ bir seferinde "*Süleymân inkâr etmedi, ama şeyâtîn inkâr ettiler*"³⁹⁶ âyetini tefsîr ederken, orada Süleyman ile Ahmed b. Hanbel, şeyâtîn ile Hanbelî mezhebi taraftarları arasında paralellik kurunca, Hanbelîler ile Eş'arîler birbirine girmiştiler.³⁹⁷ Buradan şu da anlaşılmalıdır ki Eş'arîler/Şâfiîler, devlet desteğini de arkalarına aldıkları için özellikle Nizâmiye medreselerinde kendi mezhep propagandalarını rahatça yapabilmekte, diğerk mezhep mensuplarını ise kolayca tahkîr ve tezyîf etmekteydiler. Bunun içindir ki, mezhepler arası mevcut olan bu kavgaları önlemek için Nizâmülmülk Nizâmiye medreselerinin, herhangi bir mezhebi savunmak amacıyla tesîs edilmediğini; bilâkis ehl-i sünnet'i savunmak amacını gütmesi gerektiğini belirtmek zorunda kalmış fakat uygulama hiç de Nizâmülmülk'ün dediği gibi olmamıştır.

Mezhep kavgaları bütün bölgeyi o kadar sarmış ki, vâizler kürsülerde diğerk mezhep mensuplarını kötölemeye başlayınca, buna çare olarak da vaaz vermeleri 4 yıl yasaklanmış, ardından da vaaz verme bir takım kurallara bağlanmak suretiyle ancak düzene

³⁹² Koca, a.g.m., s. 48.

³⁹³ Güner, a.g.m., s. 203-204

³⁹⁴ Hamevî, a.g.e., C. III, s.117.

³⁹⁵ Selçuklu Devri mezhep kavgaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, 2 b., İz Yay. İstanbul, 2009.

³⁹⁶ Bakara, 102.

³⁹⁷ Aybakan, a.g.m., s. 709; Yaltkaya, a.g.m., s. 189-190.

sokulabilmiştir.³⁹⁸ Ayrıca mezhep kavgalarının önüne geçebilmek için bazı şehirlerin ortasına surların yapıldığı da görülmüştür. Nitekim Merv şehri böyle bir sûr ile ikiye ayrılmıştı.³⁹⁹

Mezhep kavgalarıyla alâkalı başka bir örnek de Kum şehrinde vukû' bulmuştur. Şöyle ki, Kûm şehrine mutaassıp bir Sünnî vâlî tayin edilmişti. Bu vâlîye, Kum halkının Sünnîlere olan nefretlerinden dolayı hiçbir kimseye Ebûbekir ve Ömer adının verilmediği söylenmiştir. Vâlî, hiddetlenerek Şîî ileri gelenlerini toplamış, eğer üç gün içinde adı Ebûbekir veya Ömer olan bir kimse getirmezlerse çok kötü şeyler yapacağını söylemiştir. Kum halkı da, üç gün sonra, adı Ebûbekir olan, fakîr, şaşî, çıplak, yalın ayak bir adamı bulmuşlar ve onu vâlî'ye götürmüşlerdir.⁴⁰⁰

Bir diğer örnek de Haleb emîri Mahmûd b. Sâlih b. Mirdâs (v. 467/1074) ile alakalıdır. Mahmud, Sultân Alp Arslan'dan korkarak, Halep'te hutbeyi Abbâsî halîfesi Kâim bi-Emrillah ve Sultân Alp Arslan adına okutunca halkın tepkisiyle karşılaşmış. Müezzinler bu olay sebebiyle siyah elbiselere bürünmüşlerdi. Şîîler ise câmilerdeki hasırları kaldırarak, bu hasırların Hz. Ali'nin (r.a.) hasırı olduğunu, Sünnîlere de: "Ebûbekir (r.a.) bir hasır getirsin de halk onun üzerinde namaz kılsın" demişlerdir.⁴⁰¹

Bir başka olay da Tûs şehrinde meydana gelmişti. Ali er-Rızâ'nın türbesinin de bulunduğu bu şehirde, bir Şîî, Tûs fakîhlerden birisiyle tartışmış, bu münâzaranın sonucunda da bütün Sünnîler ile Şîîler arasında fitne baş göstermiş. Birçok dükkân yağmalanıp birçok kişi de öldürülmüştü.⁴⁰²

Bausanî'nin naklettiğine göre, Nîşâbûr'da, hemen hemen her gece bir fırka, diğer bir fırkaya saldırmakta, oradakileri öldürüp mahalleleri ateşe vermekteydiler. Şîrâz'da da Hanefîler ile Şâfiîler arasında çekişme yaşanmaktaydı.⁴⁰³ Mu'tezile'nin tesiri altında kalan Selçuklu Sultânı Me'sûd b. Muhammed'de, Kazvin, Rey, İsfahân, Bağdât ve diğer yerlerdeki Müşebbihe, Cebriyye ve Eş'arîlere zulmetmişti.⁴⁰⁴

³⁹⁸ Bağlıoğlu, a.g.m., s. 217; Kara, a.g.m., s. 389.

³⁹⁹ Hamevî, a.g.e., C. V, s. 114.

⁴⁰⁰ Hamevî, a.g.e., C. IV, s. 398.

⁴⁰¹ Kara, a.g.m., s. 384

⁴⁰² Piyadeoğlu, a.g.tz., 113.

⁴⁰³ Alessandro Bausani, "Selçuklu Döneminde Din", trc. Ali Ertuğrul, **C.Ü.İ.F.D.**, C. XI, S. 2, Yıl 2007, s. 444.

⁴⁰⁴ Bausani, a.g.m., a.y.

Meşhur Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr el-Kuşeyrî (v. 514/1120) Bağdât Nizâmiye medresesini ziyâreti esnasında (465/1075-77) Hanbelîler aleyhine konuşmaya başlamış, bunun üzerine Hanbelîler ayaklanmış, hilâfet merkezi ve Selçuklu sultânı müdâhale etmek zorunda kalmış, neticede 20 kişi ölmüştü.⁴⁰⁵ Bunun üzerine Şîrâzî, devlet adamlarına mektuplar göndererek durumu şikâyet etmişti.⁴⁰⁶ Nizâmülmülk'ün Ebû Nasr'ı Horâsân'a davet etmesi ile ancak olaylar sükûnete kavuşabilmiştir.

Yine Hatîb el-Bağdâdî, Bağdât'ta Hanbelîler tarafından tacize uğramış, akabinde de Bağdât'ı terk edip bir süreliğine Şâm'a gitmek zorunda kalmıştı.⁴⁰⁷

Bu dönemde Hanbelîler muhâliflerini zehirlemekten dahi çekinmemişler, Şâfî/Eş'arî olan Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed'i (v. 567/1174-75) karısı ve çocuğuyla birlikte zehirlemişlerdir.⁴⁰⁸

Sonuç olarak Büyük Selçuklular dönemindeki mezhepler arası kavgaların sebebini fikhî meseleler arasındaki ihtilâflarda aramamak gerekir. Çünkü bu dönemdeki kavgaların esas sebebi kelâmî meselelerdeki ihtilâflardan dolayıdır.

2. FIKIHÇILAR

2.1. HANEFÎ FUKAHÂSÎ

- Ebû'l-Kâsım Abdullah ez-Zeyyâdî (v. 430/1039)⁴⁰⁹
- Ahmed el-Velvâlicî (v. 439/1047-48)⁴¹⁰
- Halîl Halîlî Kazvînî (Ebû Ya'lâ İbni Abdullah) (v. 447/1055)⁴¹¹
- Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali (v. 448/1056)⁴¹²
- Şemsü'l-Eimme Hulvânî (v. 456/1064)⁴¹³
- İbni Sugdî (Ali Bin Hüseyin) (v. 460/1068)⁴¹⁴

⁴⁰⁵ Karadaş, a.g.m., s. 101; Kara, a.g.m., s. 388; Bağlıoğlu a.g.m., s. 217; Aybakan, a.g.m., s. 707.

⁴⁰⁶ Sıbt İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 187-188.

⁴⁰⁷ Muhammed Zahid Kevserî, **Te'nîbü'l-Hatîb ala Mâ Sâkahû fî Ebî Hanîfe Mine'l-Ekâzîb ve Yelihî Et-Terhîb bi-Nakdi't-Te'nîb**, y.y., Beyrut, 1990, s. 23-25; Hüseyin Kahraman, "el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâyesi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 7, Yıl 1998, s. 476.

⁴⁰⁸ Koca, a.g.m., s. 44.

⁴⁰⁹ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 279.

⁴¹⁰ Piyadeoğlu, a.g.m., s. 24.

⁴¹¹ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 121; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 274, Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 319.

⁴¹² es-Sarîfinî, a.g.e., s. 198.

⁴¹³ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 243; Leknevî, a.g.e., s. 95; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 13.

⁴¹⁴ Leknevî, a.g.e., s. 121; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 79;

- Ebû Nasr es-Saffar (v. 461/1069)⁴¹⁵
- İlyas ed-Deylemî (v. 461/1069)⁴¹⁶
- Sementarî (v. 464/1071)⁴¹⁷
- İbnû's-Simnanî (v. 466/1073)⁴¹⁸
- el-Akta' (v. 474/1081)⁴¹⁹
- Dameganî (v. 478/1085)⁴²⁰
- el-Haccâcî (v. 480/1087)⁴²¹
- Ebû Nasr Ahmed b. Mansur el-İsbicâbî (v. 480/1087)⁴²²
- Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid b. Muhammed (v. 482/1089)⁴²³
- Ebû Nasr ez-Zeynebî (v. 482/1089)⁴²⁴
- Fahrû'l-İslâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî (v. 482/1089)⁴²⁵
- Ebû Bekr Hâherzâde (v. 483/1090)⁴²⁶
- Kadî'l-Kudât Ebûbekir Nâsîhî (v. 484/1091)⁴²⁷
- Büştenikânî (v. 492/1099)⁴²⁸
- Ebû Yusr Bin Muhammed Pezdevî (v. 492/1099)⁴²⁹
- Ebû Muhammed el-Halebî (v. 493/1100)⁴³⁰
- Ahmed es-Sakafî (v. 497/1104)⁴³¹
- Ebû'l-Kâsım es-Simnanî (v. 499/1106)⁴³²
- Abdülcebbar b. Ahmed el-Mazenderanî (v. 500/1107)⁴³³

⁴¹⁵ Leknevî, a.g.e., s. 14-15; Kehhâle, a.g.e., C. I, s. 161; Menekşe, a.g.tz., s. 93.

⁴¹⁶ Kureşî, a.g.e., C. I, s. 143; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴¹⁷ Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 248; Menekşe, a.g.tz., s. 94.

⁴¹⁸ Takiyuddîn b. Abdulkadir et-Temimî, **et-Tabakâtu's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye**, nşr. Abdulfettah Muhammed Hulv, Riyâd, 1403/1983, C. II, s. 35; Menekşe, a.g.tz., s. 94-95.

⁴¹⁹ Kureşî, a.g.e., C. I, s. 311-312; Temimî, a.g.e., C. II, s. 87; Leknevî, a.g.e., s. 40; Menekşe, a.g.tz., s. 95.

⁴²⁰ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 362; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 163; Leknevî, a.g.e., s. 183-183; Menekşe, a.g.tz., s. 96-97.

⁴²¹ Leknevî, a.g.e., s. 47-48; Kureşî, a.g.e., C. I, s. 432; Temimî, a.g.e., C. II, s. 202; Menekşe, a.g.tz., s. 98.

⁴²² Leknevî, a.g.e., s. 42.

⁴²³ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 112-114.

⁴²⁴ Leknevî, a.g.e., s. 34-35; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 366; Menekşe, a.g.tz., s. 99.

⁴²⁵ Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 192; Leknevî, a.g.e., s. 124-125.

⁴²⁶ Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 293; Leknevî, a.g.e., s. 163.

⁴²⁷ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 67-68; Leknevî, a.g.e., s. 179-180; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 372; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 103; Menekşe, a.g.tz., s. 99-100.

⁴²⁸ Kureşî, a.g.e., C. I, s. 429-430; Temimî, a.g.e., C. III, s. 65; Menekşe, a.g.tz., s. 100.

⁴²⁹ Leknevî, a.g.e., s. 188.

⁴³⁰ Kureşî, a.g.e., C. II, s. 60; Temimî, a.g.e., C. III, s. 65; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴³¹ Kureşî, a.g.e., C. I, s. 251-252; Temimî, a.g.e., C. II, s. 31-32; Menekşe, a.g.tz., s. 101.

⁴³² Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 180; Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 148; Leknevî, a.g.e., s. 123-124; Kureşî, a.g.e., C. I, s. 375-376; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴³³ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 79; Kureşî, a.g.e., C. II, s. 358-359; Menekşe, a.g.tz., s. 103.

- Abdurrab el-Gaznevî (v. 500/1107)⁴³⁴
- İsmâîl el-Hatîbî (v. 502/1109)⁴³⁵
- Râgıb-İ İsfehânî (v. 502/1108)⁴³⁶
- İbrahim et-Tenûhî (v. 503/1110)⁴³⁷
- İbrahim ed-Dihistanî (v. 503/1110)⁴³⁸
- Ebûbekr el-Arsebendî (v. 511/1117)⁴³⁹
- Ebû Talib ez-Zeynebî (v. 512/1118)⁴⁴⁰
- Ebû'l-Kâsım eş-Şilhî (v. 515/1121)⁴⁴¹
- Ebû İbrahim İshak en-Nuhî (v. 518/1124)⁴⁴²
- Ebûbekr el-Hanefî (522/1128)⁴⁴³
- Yusuf b. Muhammed Ebû Abdullah Cürcanî (v. 522/1128)⁴⁴⁴
- Muhammed Bin Ebi'l-Kâsım Bâcûk el-Bakkâlî (v. 522/1128)⁴⁴⁵
- Abdülazîz b. Osman (v. 533/1138)⁴⁴⁶
- Yûsuf el-Hemedânî (v. 535/1140)⁴⁴⁷
- Ömer en-Nesefî (v. 537/1142)⁴⁴⁸
- Ebû Sa'd Abdülmecîd Bin İsmâîl el-Herevî (v. 538/1143)⁴⁴⁹
- Fahrüzzamân Mesûd el-Beyhekî (v. 544/1149)⁴⁵⁰
- Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Muhammed el-Kirmânî (v. 544/1149)⁴⁵¹
- Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (v. 548/1153)⁴⁵²

⁴³⁴ Kureşî, a.g.e., C. II, s. 373; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 111; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴³⁵ Kureşî, a.g.e., C. I, s. 428; Temîmî, a.g.e., C. II, s. 200; Menekşe, a.g.tz., s. 103-104.

⁴³⁶ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 59; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 255.

⁴³⁷ Kureşî a.g.e., C. I, s. 87; Temîmî, a.g.e., C. I, s. 200; Menekşe, a.g.tz., s. 104.

⁴³⁸ Leknevî, a.g.e., s. XI; Kureşî, a.g.e., C. I, s. 108-109; Temîmî, a.g.e., C. I, s. 238; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴³⁹ Leknevî, a.g.e., s. 164-166; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 258; Kureşî, a.g.e., C. III, s. 148, Menekşe, a.g.tz., s. 105.

⁴⁴⁰ Kureşî, a.g.e., C. II, s. 133-134; Temîmî, a.g.e., C. III, s. 162; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 34; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 279; Menekşe, a.g.tz., s. 105-106.

⁴⁴¹ Kureşî, a.g.e., C. II, s. 168; Temîmî, a.g.e., C. III, s. 207; Menekşe, a.g.tz., s. 106.

⁴⁴² Kureşî, a.g.e., C. I, s. 370-371; Temîmî, a.g.e., C. II, s. 157; Menekşe, a.g.tz., s. 107.

⁴⁴³ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 85; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁴⁴⁴ Leknevî, a.g.e., s. 231; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 319; Kureşî, a.g.e., C. III, s. 630-631; Menekşe, a.g.tz., s. 109.

⁴⁴⁵ Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 137; Leknevî, a.g.e., s. 161.

⁴⁴⁶ Leknevî, a.g.e., s. 98.

⁴⁴⁷ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 110-111; Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 220.

⁴⁴⁸ Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 305; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 115; Leknevî, a.g.e., s. 149-150.

⁴⁴⁹ Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 167; Leknevî, a.g.e., s. 112.

⁴⁵⁰ Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 227; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 219.

⁴⁵¹ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 172, C. VI, s. 111; Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 327; Leknevî, a.g.e., s. 91.

⁴⁵² Kureşî, a.g.e., C. II, s. 360-362.

- Ebû'l-Feth Tâcuddîn Abdülvâhid Bin Muhammed el-Âmidî (v. 550/1155)⁴⁵³
- Ebû'l-Leys Ahmed Bin Ömer (v. 552/1157)⁴⁵⁴
- Ebû'l-Mefâhir el-Kerderî (v. 562/1167)⁴⁵⁵
- Ebû'l-Feth Muhammed Bin Abdülhamîd el-Üsmendî (v. 562/1167)⁴⁵⁶
- Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Es'ad el-Hâkimî (v. 567/1172)⁴⁵⁷
- Muvaffak Bin Ahmed el-Mekkî (v. 568/1172)⁴⁵⁸
- Es'ad Cemaluddîn el-Kerâbîsî (v. 570/1174)⁴⁵⁹
- Radiyyüddîn Muhammed Serahsî (v. 571/1175)⁴⁶⁰
- Alâuddîn el-Kâsânî (v. 587/1191)⁴⁶¹
- Fâtima Binti Alâuddîn-İ Semerkandî (v. 587/1191)⁴⁶²
- Ahmed Bin Muhammed el-Gaznevî (v. 593/1197)⁴⁶³
- Hüsâmeddîn-i Alî ibn-i Mekkî er-Râzî (v. 597/1201)⁴⁶⁴
- Ebû'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed (v. ?)⁴⁶⁵
- İsmail b. Ahmed el-Havârî (v. ?)⁴⁶⁶
- Abdullah b. Ebûbekr b. ebî Abdillâh el-Berrâz (v. ?)⁴⁶⁷

2.2. ŞÂFÎÎ FUKAHÂSÎ

- Ahmed b. Muhammed Ebûbekir el-Bustî (v. 429/1038)⁴⁶⁸
- Ahmed b. Hüseyin el-Hamek (v. 433/1041)⁴⁶⁹
- Rûknü'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf el-Cüveynî (v. 438/1047)⁴⁷⁰

⁴⁵³ Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 213.

⁴⁵⁴ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 32; Leknevî, a.g.e., s. 29.

⁴⁵⁵ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 269-270; Leknevî, a.g.e., s. 98; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 32.

⁴⁵⁶ İsmail Paşa Bağdâdî, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, I-II, nşr. Kilisli Rifat Bilge – Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul, 1971-1972, C. I, s. 175

⁴⁵⁷ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 218; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 50; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 31.

⁴⁵⁸ Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 52; Leknevî, a.g.e., s. 218; Ziriklî, C. VII, s. 333.

⁴⁵⁹ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 247; Leknevî, a.g.e., s. 45.

⁴⁶⁰ Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 278; Leknevî, a.g.e., s. 189-189; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 24; Kureşî, a.g.e., C. III, s. 357-359.

⁴⁶¹ Leknevî, a.g.e., s. 53, 158-159.

⁴⁶² Özel, a.g.e., s. 47.

⁴⁶³ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 156; Leknevî, a.g.e. s. 40.

⁴⁶⁴ Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 30; Leknevî, a.g.e., s. 118.

⁴⁶⁵ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 300.

⁴⁶⁶ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 154.

⁴⁶⁷ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 288.

⁴⁶⁸ es-Sarîfinî, s. 93; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 80.

⁴⁶⁹ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 94.

- Ebû Ahmed Mansûr b. el-Kadı Muhammed (v. 440/1048-1049)⁴⁷¹
- Ebû'l-Feth Nâsır b. el-Hüseyin el-Mervezî (v. 444/1052)⁴⁷²
- Abdullah Bin Muhammed (el-Lebbân) İsfehanî, (v. 446/1054)⁴⁷³
- Ebû'l-Kâsım Mansur Kerhî (v. 447/1055)⁴⁷⁴
- Süleym Bin Eyyûb Er-Râzî (v. 447/1055)
- Ebû Osman Es-Sâbûnî (v. 449/1057)⁴⁷⁵
- Ebû'l-Ferec Muhammed b. Abdulvahid (v. 449/1057)⁴⁷⁶
- Ebû Tayyib Tâhir et-Taberî (v. 450/1058)⁴⁷⁷
- Abdülcabbâr b. Ali b. Muhammed el-İsferâyînî (v. 452/1060)⁴⁷⁸
- Ebû'l-Asım el-Abbâdî (458/1066)⁴⁷⁹
- Ebûbekr el-Beyhakî (v. 458/1066)⁴⁸⁰
- Ebû İshak Mutahhari es-Serevî (v. 458/1066)⁴⁸¹
- Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed (v. 459/1066-1067)⁴⁸²
- el-Fûranî (461/1059)⁴⁸³
- Ebû Ali Hüseyin el-Merverruzî (462/1069)⁴⁸⁴
- Ebû'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Cüveynî (v. 462/1070)⁴⁸⁵
- Ömer b. Abdülazîz b. Ahmed b. Yusuf el-Herevî (v. 463/1071)⁴⁸⁶
- Hatîb el-Bağdadî (v. 463/1071)⁴⁸⁷

⁴⁷⁰ Beşir Gözübenli, "Cüveynî, Rüknu'l-İslâm", **D.İ.A.**, C. VIII, Yıl 1993, s. 144.

⁴⁷¹ Subkî, a.g.e., C. V, s. 346.

⁴⁷² Subkî, a.g.e., C. V, s. 350-351.

⁴⁷³ Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 125; Subkî, a.g.e., C. V, s. 72; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 274.

⁴⁷⁴ Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 18; Hatîb Bağdadî, a.g.e., C. XIII, s. 87.

⁴⁷⁵ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 271; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 282; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 275-276; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 317.

⁴⁷⁶ Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 266; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 254; Hatîb Bağdadî, a.g.e., C. II, s. 362; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 183.

⁴⁷⁷ Subkî, a.g.e., C. V, s. 12; Nevevî, a.g.e., C. II, s. 247.

⁴⁷⁸ Subkî, a.g.e., C. V, s. 99-100.

⁴⁷⁹ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 306; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 10; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 206; Menekşe, a.g.tz., s. 28-29.

⁴⁸⁰ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 103-104; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 8; Kehhâle, a.g.e., C. I, s. 206; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 116; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 304; Menekşe, a.g.tz., s. 30-31.

⁴⁸¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 263; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 59; Kehhâle, a.g.e., C. I, s. 108; Menekşe, a.g.tz., s. 32.

⁴⁸² Subkî, a.g.e., C. V, s. 115.

⁴⁸³ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 309; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 102; Menekşe, a.g.tz., s. 33.

⁴⁸⁴ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 310; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 278; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 45; Menekşe, a.g.tz., s. 34.

⁴⁸⁵ Subkî, a.g.e., C. V, s. 298-299; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 261-262; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 266.

⁴⁸⁶ Subkî, a.g.e., C. V, s. 301.

⁴⁸⁷ Selçuk, a.g.m., s. 111-112; Menekşe, a.g.tz., s. 35-36.

- Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (v. 465/1072)⁴⁸⁸
- Ebû'-Hasan Davudî (v. 467/1075)⁴⁸⁹
- Muhammed b. el-Kâsım es-Saffar (v. 468/1076)⁴⁹⁰
- Ebûbekr-i Beydavî (v. 468/1076)⁴⁹¹
- Ebû Halef Taberî es-Sülemî (v. 470/1077)⁴⁹²
- Ebû'l-Muzaffer el-İsferayini (v. 471/1078)⁴⁹³
- Ebû İshâk Şirazî (v. 476/1083)⁴⁹⁴
- Ebû Hakim el-Habrî (v.476/1083)⁴⁹⁵
- Ebû Nasr İbn-i Sebbağ (477/1084)⁴⁹⁶
- Ebû Amr Nesevî (v. 478/1085)⁴⁹⁷
- İmâmu'l-Haramaeyn el-Cüveynî (v. 478/1085)⁴⁹⁸
- Ebû Sa'd el-Mütevelli (478/1085)⁴⁹⁹
- Ebû Ömer Muhammed Bin Abdurrahmân En-Nesevî (v. 478/1085)⁵⁰⁰
- Ebû'l-Kâsım İsmail b. Zâhir b. Muhammed en-Nevgânî (v. 479/1086)⁵⁰¹
- Ebû'l-Muzaffer Abdülcelîl b. Abdülcabbâr (v. 479/1086)⁵⁰²
- İsmail b. Ali el-Delşâzî (v. 481/1058)⁵⁰³
- eş-Şerîf ed-Debûsî (v. 482/1089)⁵⁰⁴
- Ebû'l-Abbas el-Cürcani (v. 482/1089)⁵⁰⁵

⁴⁸⁸ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 334-335; Subkî, a.g.e., C. V, s. 153; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 6; Menekşe, a.g.tz., s. 37-38.

⁴⁸⁹ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 192; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 327; Menekşe, a.g.tz., s. 38.

⁴⁹⁰ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 194-195; es-Sarîfinî, a.g.e., s. 56.

⁴⁹¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 96; Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 314; Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 273; Menekşe, a.g.tz., s. 39.

⁴⁹² Subkî, a.g.e., C. IV, s. 179; İbn Kadı Şühbe, a.g.e., C. I, s. 258; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 127; Menekşe, a.g.tz., s. 39-40.

⁴⁹³ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 253; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 395, C. V, s. 11; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 310, C. V, s. 38; Kaplan, a.g.tz., s. 10, 14.

⁴⁹⁴ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s.349-351; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 44; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 215; Menekşe, a.g.tz., s. 40-41.

⁴⁹⁵ Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 187; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 353; Subkî, a.g.e., C. V, s. 62-63; Menekşe, a.g.tz., s. 45-46.

⁴⁹⁶ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 355; İbn Kadı Şühbe, a.g.e., C. I, s. 252; Menekşe, a.g.tz., s. 46-47.

⁴⁹⁷ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 175; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 134; Menekşe, a.g.tz., s. 47.

⁴⁹⁸ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 330-331; Subkî, a.g.e., C. V, s. 168; Menekşe, a.g.tz., s. 47-49.

⁴⁹⁹ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 358; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 98; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 166; Subkî, a.g.e., C. V, s. 106; Menekşe, a.g.tz., s. 53.

⁵⁰⁰ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 36; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 134; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 191.

⁵⁰¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 270-271; Kisâî, a.g.e., s. 94; es-Sarîfinî, a.g.e., s. 139.

⁵⁰² Subkî, a.g.e., C. V, s. 100.

⁵⁰³ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 143-144.

⁵⁰⁴ Subkî, a.g.e., C. V, s. 296-298; Menekşe, a.g.tz., s. 54.

- Hucendî (v. 483/1090)⁵⁰⁶
- Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Allak es-Sâvî (v. 484/1091-1092)⁵⁰⁷
- Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid es-Şâsî'yi (v. 485/1092)⁵⁰⁸
- Fahru'l-İslâm Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (485/1092)⁵⁰⁹
- Nizamülmülk (v. 485/1092)⁵¹⁰
- Şebîb b. Osman er-Rahbî (v. 486/1093)⁵¹¹
- Ebû Şuca' Zahiruddîn Muhammed Ruzrâverî (v. 487/1094)⁵¹²
- Ali Bin Muzaffer Bin Hamza (v. 487/1094)⁵¹³
- Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir b. Sehûr et-Temîmî (v. 488/1095)⁵¹⁴
- Ebû Yûsuf İsferrainî (v. 488/1095)⁵¹⁵
- Ebû Bekir Şami el-Hamevî (v. 488/1095)⁵¹⁶
- Ebû'l-Fadl Makdisi el-Hemedanî (v. 489/1096)⁵¹⁷
- Ebû Muhammed Cürcanî (v. 489/1096)⁵¹⁸
- Ebû'l-Muzaffer es'Sem'ânî (v. 489/1096)⁵¹⁹
- Ebû'l-Feth el-Makdisi (v. 490/1097)⁵²⁰
- Ebû'l-Feth Ergiyanî (v. 490/1097)⁵²¹
- Ahmed b. Sehl b. Muhammed el-Fakîh, (v. 491/1097-1098)⁵²²
- Ebû'l-Hüseyn el-Mübarek b. Muhammed el-Vâsıtî (v. 492/1099)⁵²³

⁵⁰⁵ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 74-75; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 260; Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 207; Menekşe, a.g.tz., s. 55.

⁵⁰⁶ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 123-124; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 168; Menekşe, a.g.tz., s. 56.

⁵⁰⁷ Subkî, a.g.e., C. V, s. 101.

⁵⁰⁸ İbn Şühbe, a.g.e., C. I, s. 254-255; Subkî, C. IV, s. 190.

⁵⁰⁹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 16-17; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 270; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 375; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 314; Menekşe, a.g.tz., s. 56-57.

⁵¹⁰ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 309; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 373; Menekşe, a.g.tz., s. 57-59.

⁵¹¹ Menekşe, a.g.tz., s. 61-62.

⁵¹² Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 256; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 136.

⁵¹³ Subkî, a.g.e., C. V, s. 296.

⁵¹⁴ Kisâî, a.g.e., s. 235.

⁵¹⁵ İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s.276; Menekşe, a.g.tz., s. 62.

⁵¹⁶ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 202; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 391; İbn Kadî Şühbe, C. I, s. 272; Menekşe, a.g.tz., s. 63.

⁵¹⁷ İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 266-267; Menekşe, a.g.tz., s. 63-64.

⁵¹⁸ Subkî, a.g.e., C. V, s. 94; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 265; Menekşe, a.g.tz., s. 64.

⁵¹⁹ Subkî, a.g.e., C. V, s. 335; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 20; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁵²⁰ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 395-396; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 87; Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 336; Nevevî, a.g.e., C. II, s. 125-126; Subkî, a.g.e., C. V, s. 351; Menekşe, a.g.tz., s. 67.

⁵²¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 391; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 283; Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 142; Menekşe, a.g.tz., s. 66.

⁵²² es-Sarîfinî, a.g.e., s. 114; Subkî, a.g.e., C. IV, s. 17-18.

⁵²³ Subkî, a.g.e., C. V, s. 311-312.

- Ebû'l-Hasen Hileî (v. 492/1099)⁵²⁴
- Ebû'l-Hasen Abderî (v. 493/1100)⁵²⁵
- Ebû Abdullah İbn-i Fetâ (v. 493/1110)⁵²⁶
- Ebû Saîd Abdülvâhid el-Kuşeyrî (v. 494/1101)⁵²⁷
- Ebû'l-Ferec Abdurrahman ez-Zâz (v. 494/1101)⁵²⁸
- Er-Rebi' el-Mevsilî (v. 494/1101)⁵²⁹
- Ebû'l-Ferec Zâz (v. 494/1101)⁵³⁰
- Abdurrahmân b. Ahmed en-Nüveyrî (v. 494/1100-1101)⁵³¹
- Ebû'l-Meâlî Aziz b. Abdülmelik el-Ceylî (v. 494/1101)⁵³²
- Ebû Nasr Bendenicî (v. 495/1102)⁵³³
- İbn-i Ebissakrî el-Vâsitî (v. 498/1104-5)⁵³⁴
- Ali b. Muhammed b. İsmail el-İrâkî (v. 498/1105)⁵³⁵
- Hüseyin Taberî (v. 498/1105)⁵³⁶
- Ebû Sehl Ahmed Ebyurdî (5. Asrın sonu)⁵³⁷
- Ebû'l-Muzaffer Havafî (v. 500/1107)⁵³⁸
- el-Famî (v. 500/1107)⁵³⁹
- Abdülvâhid b. İsmail er-Rûyanî (v. 502/1108)⁵⁴⁰
- Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ömer el-Belhî (v. 502/1108-1109)⁵⁴¹

⁵²⁴ Subkî, a.g.e., C. V, s. 253-255; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 269; Menekşe, a.g.tz., s. 68.

⁵²⁵ Subkî, a.g.e., C. V, s. 257-258; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 270; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁵²⁶ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 239; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 399.

⁵²⁷ Subkî, a.g.e., C. V, s. 225; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 401.

⁵²⁸ Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 121; Subkî, a.g.e., C. V, s. 101; Nevevî, a.g.e., C. II, s. 263; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 400-401.

⁵²⁹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 102-103; Menekşe, a.g.tz., s. 69.

⁵³⁰ İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 266; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁵³¹ Subkî, a.g.e., C. V, s. 101-104.

⁵³² Subkî, a.g.e., C. V, s. 235; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 281; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 232; Menekşe, a.g.tz., s. 70.

⁵³³ Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 355; Menekşe, a.g.tz., s. 71.

⁵³⁴ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 191; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 317.

⁵³⁵ Subkî, a.g.e., C. V, s. 267.

⁵³⁶ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 350; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 408; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 263-264; Menekşe, a.g.tz., s. 71-72.

⁵³⁷ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 43.

⁵³⁸ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 158; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 63; es-Sarîfinî, a.g.e., s. 118; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 410; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 63; Kisâî, a.g.e., s. 102; Menekşe, a.g.tz., s. 72.

⁵³⁹ Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 236; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 205; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 267; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 413; Menekşe, a.g.tz., s. 73.

⁵⁴⁰ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 340; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 4; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 206; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 324; Menekşe, a.g.tz., s. 73-74; Koca, a.g.m., s. 38 dipnot.

⁵⁴¹ Kisâî, a.g.e., s. 235.

- Ebû'l-Kâsım Mansûr b. Ahmed el-İsfizârî (v. 502/1109)⁵⁴²
- Muhammed b. el-Hüseyn es-Simincânî (v. 504/1110)⁵⁴³
- İlkiya el-Herrâsî (v. 504/1110)⁵⁴⁴
- Ebû Nasr er-Rûyânî (v. 505/1111)⁵⁴⁵
- Gazzâlî (v. 505/1111)⁵⁴⁶
- Ebûbekr Kaffal eş-Şaşî (v. 507/1113)⁵⁴⁷
- Ebû Ali İsmail b. Ahmed el-Beyhakî el-Husrevcirdî (v. 507/1113)⁵⁴⁸
- Ebû Nasr Bağdâdî es-Sâcî (v. 507/1113)⁵⁴⁹
- Ebû'l-Muzaffer el-Ebyurdî (v. 507/1113)⁵⁵⁰
- Tâcu'l-İslâm Muhammed es-Sem'ânî (v. 510/1116)⁵⁵¹
- Abdullah b. Yahyâ el-Endelûsî (v. 510/1116-1117)⁵⁵²
- Ebû'l-Kâsım Selmân Bin Nâsır En-Nişâbûrî (v. 511/1117)⁵⁵³
- Ebû Tâhir İbrahim b. Mutahhar el-Cürcânî (v. 513/1119-1120)⁵⁵⁴
- Abdurrahim el-Kuşeyrî (v. 514/1120)⁵⁵⁵
- el-Beğavî (v. 516/1122)⁵⁵⁶
- Ebû'l-Hasen Za'feranî el-Cellab (v. 517/1123)⁵⁵⁷
- Kadı Ebû Sa'd Herevî (v. 518/1124)⁵⁵⁸
- Ahmed Gazâlî (v. 520/1126)⁵⁵⁹

⁵⁴² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 303-304.

⁵⁴³ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 101.

⁵⁴⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 231; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 220; es-Sarîfinî, a.g.e., s. 396; Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 149; Kisâî, a.g.e., s. 100; Menekşe, a.g.tz., s. 75; Talas, a.g.e., s. 78.

⁵⁴⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 102; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 298; Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 236; Menekşe, a.g.tz., s. 76-77.

⁵⁴⁶ es-Sarîfinî, a.g.e., s. 73-75; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 266; İbn Kadı Şühbe, a.g.e., C. I, s. 293; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 10-13; Menekşe, a.g.tz., s. 77-78.

⁵⁴⁷ Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 253; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 70; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 16; Menekşe, a.g.tz., s. 83.

⁵⁴⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 44.

⁵⁴⁹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 308; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 20.

⁵⁵⁰ Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 314; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 81; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 18.

⁵⁵¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 5; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 52; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 30.

⁵⁵² Kisâî, a.g.e., s. 204.

⁵⁵³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 96; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 240; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 34; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 137.

⁵⁵⁴ Kisâî, a.g.e., s. 103.

⁵⁵⁵ Kisâî, a.g.e., s. 104; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 207; es-Sarîfinî, a.g.e., s. 323-324; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 159; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 45; Menekşe, a.g.tz., s. 85.

⁵⁵⁶ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 61; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 75; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 259; Menekşe, a.g.tz., s. 85-86.

⁵⁵⁷ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 401; İbn Kadı Şühbe, a.g.e., C. I, s. 294-295; Menekşe, a.g.tz., s. 88.

⁵⁵⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 22; İbn Kadı Şühbe, a.g.e., C. I, s. 292; Menekşe, a.g.tz., s. 89.

- İbn Hulvanî (v. 520/1126)⁵⁶⁰
- Ebû'l-Feth ibn-İ Berhân (v. 520/1126)⁵⁶¹
- Abdülkerîm Bin Ali Bin Ebû Tâlib Er-Râzî (v. 522/1128)⁵⁶²
- İbn Nadir Mayorkî (v. 523/1129)⁵⁶³
- Ebû'l-İshak İbrahim b. Osman es-Sebîhî (v. 524/1129-1130)⁵⁶⁴
- Aynu'l-Kudat Hemedanî (v. 525/1131)⁵⁶⁵
- Ebû'l-Feth Es'ad Bin el-Mihenî (v. 527/1133)⁵⁶⁶
- Farikî (v. 528/1133)⁵⁶⁷
- Yahyâ Bin Muhammed Dabbî (v.528/1134)⁵⁶⁸
- Ebû Nasr Muhammed el-Ergiyânî (v. 528/1134)⁵⁶⁹
- Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr el-Mervezî (v. 529/1134)⁵⁷⁰
- Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Mervezî (v. 529/1134)⁵⁷¹
- Ömer Bin Muhammed Eş-Şîrâzî (v.529/1135)⁵⁷²
- Ebû'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmail el-Fârisî (v. 529/1135)⁵⁷³
- Ebû'l-Kâsım İsmail b. Abdümelik el-Hâkimî (v. 529/1135)⁵⁷⁴
- Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Mervezî (v. 530/1136)⁵⁷⁵
- Ebû Abdullah Muhammed el-Fürâvî (v. 530/1136)⁵⁷⁶
- Ebû'l-Hasen Muhammed Bin Abdümelik (v. 531/1137)⁵⁷⁷

⁵⁵⁹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 60; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 147; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 60.

⁵⁶⁰ Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 212; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 383; Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 158; Menekşe, a.g.tz., s. 90.

⁵⁶¹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 30; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 61-62; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 22.

⁵⁶² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 179.

⁵⁶³ Subkî, a.g.e., C. II, s. 423; Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 238; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 67; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁵⁶⁴ Kisâî, s. 242.

⁵⁶⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 129; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 132; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 75; Menekşe, a.g.tz., s. 91.

⁵⁶⁶ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 42; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 250; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 80.

⁵⁶⁷ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 57; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 85; İbn Kadî Şühbe, a.g.e., C. I, s. 303; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 195; Menekşe, a.g.tz., s. 91-92.

⁵⁶⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 383; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 222.

⁵⁶⁹ Kisâî, a.g.e., s. 104; Subkî, a.g.e., C. VI, s. 108; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 89-90; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 197-198.

⁵⁷⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 28.

⁵⁷¹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 391-392.

⁵⁷² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 250; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 315; Kisâî, a.g.e., s. 105.

⁵⁷³ Kisâî, a.g.e., s. 104.

⁵⁷⁴ Kisâî, a.g.e., a.y.

⁵⁷⁵ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 79-80.

⁵⁷⁶ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 166-170; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 127; Kisâî, a.g.e., s. 105.

⁵⁷⁷ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 137; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 258; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 100.

- Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed en-Nîsâbûrî (v. 532/1138)⁵⁷⁸
- Cemâlu'l-İslâm Ali es-Sühreverdî ed-Dîmeşkî (v. 533/1139)⁵⁷⁹
- Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bîsr el-Harakî (v. 533/1138-1139)⁵⁸⁰
- Ebûbekr Melekdâd b. Ali (v. 535/1140)⁵⁸¹
- Abdulcebbar b. Muhammed el-Havârî (v. 536/1141)⁵⁸²
- Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Mervezî (v. 536/1141)⁵⁸³
- Abdurrahman b. Muhammed es-Selmûbî (v. 536/1142)⁵⁸⁴
- İsmâil el-Bûşencî (v. 537/1142)⁵⁸⁵
- Ebû'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-İsferâyînî (v. 538/1143-1144)⁵⁸⁶
- Ebû'l-Feth Nasrullah b. Muhammed-Dîmeşkî (v. 542/1147)⁵⁸⁷
- Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seyyâr el-Bûsencî (v. 543/1149)⁵⁸⁸
- Ebûbekr Ahmed Bin Muhammed el-Ercânî (v. 544/1149)⁵⁸⁹
- Âfîk b. Muhammed el-Mervezî (v. 545/1150)⁵⁹⁰
- Şerefşâh b. Melikdâd (v. 546/1152)⁵⁹¹
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail en-Nîsâbûrî (v. 547/1152-1153)⁵⁹²
- Ebû'l-Kâsım Cüneyd-i Müteahhir el-Kâyînî (v. 547/1152)⁵⁹³
- Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed en-Nîşâbûrî (v. 548/1153)⁵⁹⁴
- Ebû Tâlib Muhammed b. Abdurrahman en-Nîsâbûrî (v. 548/1153)⁵⁹⁵
- Ebû Muhammed Abdurrahmân Bin Abdullah (v. 548/1153)⁵⁹⁶
- Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed el-Mervezî (v. 548/1153-1154)⁵⁹⁷

⁵⁷⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 44-45.

⁵⁷⁹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 235; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 241; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 102.

⁵⁸⁰ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 79.

⁵⁸¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 302.

⁵⁸² es-Sarîfînî, a.g.e., s. 343.

⁵⁸³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 31-32.

⁵⁸⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 157.

⁵⁸⁵ Subkî, a.g.e., C. II, s. 48; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 278-279; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 112-113; Nevevî, a.g.e., C. I, s. 121.

⁵⁸⁶ Subkî, a.g.e., c. VI, s. 170-172.

⁵⁸⁷ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 320; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 131-132.

⁵⁸⁸ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 50-51.

⁵⁸⁹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 52; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 94; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 137.

⁵⁹⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 208.

⁵⁹¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 110.

⁵⁹² Subkî, a.g.e., C. VI, s. 95.

⁵⁹³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 54.

⁵⁹⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 25-26; Nevevî, a.g.e., C. I, s. 95; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 151; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 111-112; Kisâî, a.g.e., s. 99-100.

⁵⁹⁵ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 124.

⁵⁹⁶ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 245, C. III, s. 204; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 150; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 148.

- Ebû'l-Meâlî Mücellâ b. Mahzûmî (v. 550/1155)⁵⁹⁸
- Ebû'l-Feth Şehristânî (v. 550/1155)⁵⁹⁹
- Ebû'l-Fütûh Muhammed el-Mervezî (v. 550/1155-1156)⁶⁰⁰
- Ebû'l-Fadl Yahya Selâme Hatîb Haskefî (v. 551/1156)⁶⁰¹
- Ebû'l-Beyan Benâ Bin Muhammed (v. 551/1156)⁶⁰²
- Ali Bin Ahmed el-Yezdî (v. 551/1156)⁶⁰³
- Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî (v. 551/1156-1157)⁶⁰⁴
- Ebû'l-Abbas Ahmed Bin Bahtiyâr el-Vâsîfî (v. 552/1157)⁶⁰⁵
- İbn Ebî'l Bekâ Muhammed Bin Mübârek (v. 552/1157).⁶⁰⁶
- Muhammed Bin Abdülatîf Ebû Bekr Hocendî (v. 552/1157)⁶⁰⁷
- Hüseyin İbn-Hamîs el-Ka'bî (v. 552/1157)⁶⁰⁸
- Muhamed en-Nûkânî (v. 556/1161)⁶⁰⁹
- Mesud b. Ahmed el-Havâfî (v. 556/1161)⁶¹⁰
- Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (v. 556/1161)⁶¹¹
- Ebû Abdullah Muhammed Zâgûlî (v. 559/1164)⁶¹²
- Ömer Bin Muhammed el-Cezerî (v. 560/1165)⁶¹³
- Ebû Tâhir İbrâhim Bin el-Hamevî (v. 560/1165)⁶¹⁴
- Ebû Şuca' Ömer b. Muhammed el-Bistâmî (v. 562/1167)⁶¹⁵
- Ebû'n-Necîb Abdülkâhir Sühreverdî (v. 563/1168)⁶¹⁶
- Ebû Sa'd Tâcu'l-İslâm Abdülkerim Sem'ânî (v. 561/1166)⁶¹⁷

⁵⁹⁷ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 187-188.

⁵⁹⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 37, 227; Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 189.

⁵⁹⁹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 128; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 149; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 187.

⁶⁰⁰ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 123-124.

⁶⁰¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 330; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 201; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 168.

⁶⁰² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 318; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 79; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 160.

⁶⁰³ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 271; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 14; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 159.

⁶⁰⁴ Kisâi, a.g.e., s. 242.

⁶⁰⁵ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 14.

⁶⁰⁶ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 176; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 170; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 164-165.

⁶⁰⁷ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 133; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 163; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 217.

⁶⁰⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 81; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 66.

⁶⁰⁹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 94.

⁶¹⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 295-296.

⁶¹¹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 85-86.

⁶¹² Subkî, a.g.e., C. VI, s. 99-100; İbnu'l-İmâd, C. IV, s. 187-188; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 254.

⁶¹³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 251; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 306.

⁶¹⁴ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 32.

⁶¹⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 248-250; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 313; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 206.

⁶¹⁶ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 173; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 311; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 208; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 49.

- Ebû Mansur Muhammed el-Berrüvî (v. 567/1171)⁶¹⁸
- Ebû'l-Abbâs Hıdır el-İrbilî (v. 568/1172)⁶¹⁹
- Muzhiruddîn Mahmûd Harezmî (v. 569/1173)⁶²⁰
- Melik-ün-Nuhât Ebû Nezzâr Hasen el-Bağdâdî (v. 569/1173)⁶²¹
- Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Muhammed b. Abdulvâhid (v. 571/1175)⁶²²
- İbni Asâkir (v. 571/1175)⁶²³
- Ebû Fadl Muhammed eş-Şehrezûrî (v. 572/1176)⁶²⁴
- Ebû Mansur Muhammed el-Hafede (v. 573/1177)⁶²⁵
- Ebû Tâhir Ahmed es-Silefî (v. 576/1180)⁶²⁶
- Ali Bin Ahmed Ez-Zeydî (v. 576/1180)⁶²⁷
- Tâcuddîn Muhammed el-Bermekî el-Hamevî (v. 577/1181)⁶²⁸
- Allâme Ebû'l-Meâlî Mes'ûd et-Turaysîsî (v. 578/1182)⁶²⁹
- Muhammed el-Kazvînî (v. 580/1184)⁶³⁰
- Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad et-Tûsî (v. 581/1185-1186)⁶³¹
- Ebû Saîd Muhammed Bin el-Mes'ûdî el-Mervezî (v. 584/1188)⁶³²
- Kadî'l-Kudât ibn-i Ebî Asrûn (v. 585/1189)⁶³³
- Ebû Tâlib Mahmud el-İsfehânî (v. 585/1189)⁶³⁴
- Takiyyüddîn Ömer Bin Nûruddevle (v. 587/1191)⁶³⁵

⁶¹⁷ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 180; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 4; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 205-206; Kisâî, a.g.e., s. 101, 243.

⁶¹⁸ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 389; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 279; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 224.

⁶¹⁹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 83; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 102; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. V, s. 86; Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 307.

⁶²⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 289; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 172.

⁶²¹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 63; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 230-231; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 227-228.

⁶²² Subkî, a.g.e., C. VII, s. 292; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 197.

⁶²³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 215; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 239-240; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 69-70; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 273.

⁶²⁴ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 117; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 243; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 231.

⁶²⁵ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 92; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 50; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 240; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 31.

⁶²⁶ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 32; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 75; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 255.

⁶²⁷ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 212; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 27.

⁶²⁸ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 283; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 89.

⁶²⁹ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 297-298; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 230; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 263; Kisâî, a.g.e., s. 100.

⁶³⁰ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 131; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 190.

⁶³¹ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 92-93.

⁶³² Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 155; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 280.

⁶³³ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 132; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 143-144; İbnu'l-İmâd, C. IV, s. 283-284; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 124.

⁶³⁴ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 284; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 182; Subkî, a.g.e., C. VII, s. 286.

- Ebû'l-Berekât Muhammed b. Muvaffak el-Hubûşânî (v. 587/1191)⁶³⁶
- Ebû Abdullah Muhammed el-Gaffâl el-Bakkâl (v. 588/1192)⁶³⁷
- Ebû'l-Hüseyn Radiyuddîn Ahmed el-Kazvîni (v. 590/1194)⁶³⁸
- Fahrüddîn Ebû Şüca' el-Faradî (v. 590/1194)⁶³⁹
- Muhammed en-Nûkânî et-Tûsî (v. 592/1196)⁶⁴⁰
- Mahmûd Bin Mübârek (v. 592/1196)⁶⁴¹
- İmâdüddîn Kâtib Muhammed el-İsfehânî (v. 597/1201)⁶⁴²
- Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed el-İsferâyînî (v. ?)⁶⁴³

2.3. HANBELÎ FUKAHÂSI

- Muhammed b. Hasen (Ebû Ya'la el-Ferrâ) (v. 458/1066)⁶⁴⁴
- Ebû'l-Hasen Ali el-Amidî (v. 467/1075)⁶⁴⁵
- Ebû'l-Hasen Ali İbn Cedda el-Ukberî (v. 468/1076)⁶⁴⁶
- Ebû'l-Hasen el-Beredenî (v. 469/1077)⁶⁴⁷
- Ebû Ca'fer ibn-i Ebî Mûsa el-Haşimî (v. 470/1078)⁶⁴⁸
- Ebû Ali İbnu'l-Benna (v. 471/1079)⁶⁴⁹
- Abdulvehhab el-Harranî (v. 476/1083)⁶⁵⁰
- Ebû'l-Vefa el-Kavvas (v. 476/1083)⁶⁵¹

⁶³⁵ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 242; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 289.

⁶³⁶ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 14; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 68; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 342; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 288.

⁶³⁷ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 94; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 58.

⁶³⁸ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 7; Kehhâle, a.g.e., C. I, s. 167; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 300.

⁶³⁹ Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 15; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 304; Ziriklî, a.g.e., C. VI, s. 279.

⁶⁴⁰ Subkî, a.g.e., C. VII, s. 29.

⁶⁴¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 304; Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 192; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 311.

⁶⁴² Subkî, a.g.e., C. VI, s. 178; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 204; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 26; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 332.

⁶⁴³ Subkî, a.g.e., C. VI, s. 147-148.

⁶⁴⁴ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 193; Hatîb Bağdadi, a.g.e., C. II, s. 256; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 254; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 306; Menekşe, a.g.tz., s. 111.

⁶⁴⁵ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 234; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 234; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 328; Menekşe, a.g.tz., s. 113.

⁶⁴⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 11-12; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 71; Menekşe, a.g.tz., s. 114.

⁶⁴⁷ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 335; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 4; Menekşe, a.g.tz., s. 114-115.

⁶⁴⁸ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 336-337; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 15-16; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 15-16; Menekşe, a.g.tz., s. 115.

⁶⁴⁹ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 165-168; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 32-33; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. II, s. 338; Menekşe, a.g.tz., s. 116.

⁶⁵⁰ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 245; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 42-44; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 352; Menekşe, a.g.tz., s. 117.

- Şeyhu'l-İslâm el-Ensari (v. 481/1088)⁶⁵²
- Ebû'l-Ferec Abdulvâhid el-Makdisî (v. 486/1093)⁶⁵³
- Yakub b. İbrahim el-Berzebinî (v. 486/1093)⁶⁵⁴
- Ebû Muhammed et-Temimî (v. 488/1095)⁶⁵⁵
- Abdülbaki el-Haddad (v. 493/1010)⁶⁵⁶
- Ebû Abdullah Razanî (v. 494/1101)⁶⁵⁷
- Ebû Mensûr Muhammed Hayyât el-Mukrî el-Bağdâdî (v. 499/1105)⁶⁵⁸
- Ebû'l-Feth Hulvanî (v. 505/1111)⁶⁵⁹
- Ebû Sa'd Ma'mer el-Bağdâdî (v. 506/1112)⁶⁶⁰
- Ebû'l-İzz Sabit Bin Mensûr el-Keylî (v. 508/1114)⁶⁶¹
- Ali Bin Muhammed ez-Zeytûnî (v. 508/1114)⁶⁶²
- Mahfuz b. Ahmed el-Kelvezanî (v. 510/1116)⁶⁶³
- Ebû'l-Berekât Talha b. Ahmed Akulî (v. 512/1118)⁶⁶⁴
- Mübarek b. Ali el-Muharrimî (v. 513/1119)⁶⁶⁵
- Ebû'l-Vefâ İbn Akîl (v. 513/1119)⁶⁶⁶
- Kâdî Ebû'l-Huseyn ibnu'l-Ferrâ (v. 526/1132)⁶⁶⁷
- Ebû Hazm el-Ferrâ (v. 527/1133)⁶⁶⁸

⁶⁵¹ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 244; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 38-40; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 351; Menekşe, a.g.tz., s. 118.

⁶⁵² İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 365; Menekşe, a.g.tz., s. 118-119.

⁶⁵³ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 248; İbn Receb, a.g.e., C. II, s. 68; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 212; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 378; Menekşe, a.g.tz., s. 119-120.

⁶⁵⁴ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 246; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 73-74; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 384; Menekşe, a.g.tz., s. 120-121.

⁶⁵⁵ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 77; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 384; Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 19; Menekşe, a.g.tz., s. 121.

⁶⁵⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 90; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 71; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 399; Menekşe, a.g.tz., s. 122.

⁶⁵⁷ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 91; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁶⁵⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 95; Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 297; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 254.

⁶⁵⁹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 106; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 50; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 164; Menekşe, a.g.tz., s. 123.

⁶⁶⁰ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 107; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 14-15.

⁶⁶¹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 186; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 102; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 93.

⁶⁶² İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 366; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 286.

⁶⁶³ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 258; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 116-117; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 27-28; Menekşe, a.g.tz., s. 123-124.

⁶⁶⁴ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 34-35; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 259; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 138-140; Menekşe, a.g.tz., s. 126.

⁶⁶⁵ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 166; Menekşe, a.g.tz., s. 126-127.

⁶⁶⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 142-143, 155; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 35-40; Menekşe, a.g.tz., s. 127.

⁶⁶⁷ İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 79; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 23; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 176-177; Menekşe, a.g.tz., s. 129.

- Ebûbekr el-Mezrefî (v. 527/1133)⁶⁶⁹
- Ebû'l-Hasen ibn Zagûnî (v. 527/1133)⁶⁷⁰
- Ahmed Bin Muhammed Ed-Dîneverî (v. 533/1138)⁶⁷¹
- Muhammed Bin Abdûlbâkî el-Ensârî (v. 536/1141)⁶⁷²
- Şerefû'l-İslâm Abdülvehhâb İbn-i Hanbelî (v. 537/1142)⁶⁷³
- Abdullah Bin Ali Bağdâdî Sıbt-Ül-Hayyât (v. 541/1146)⁶⁷⁴
- Mübârek Bin Kâmil el-Bağdâdî (v. 543/1148)⁶⁷⁵
- Cüneyd Bin Ya'kûb el-Geylânî (v. 546/1151)⁶⁷⁶
- Abdurrahmân el-Hulvânî (v. 546/1151)⁶⁷⁷
- İbn-i Tüllâye Ahmed Bin Ebî Gâlib Bağdâdî (v. 548/1153)⁶⁷⁸
- Muhammed Bin Nâsır (v. 550/1155)⁶⁷⁹
- Ebû'l-Muzaffer Yahyâ Bin Muhammed İbn-İ Hübeyre (v. 556/1161)⁶⁸⁰
- İbrâhim Bin Dînâr Nehrevânî ez-Zâhid (v. 556/1161)⁶⁸¹
- Ali b. Ömer el-Harrânî (v. 559/1164)⁶⁸²
- Kâdi Muhammed Ebû Ya'lâ es-Sağîr (v. 560/1165)⁶⁸³
- Seyyid Abdülkâdir-İ Geylânî (v. 561/1166)⁶⁸⁴
- Sa'dullah Bin Nasr İbn-i Decâcî (v. 564-565/1169)⁶⁸⁵
- Hâmid Bin el-Hacer (v. 571/1175)⁶⁸⁶

⁶⁶⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 184; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 82; Menekşe, a.g.tz., s. 130.

⁶⁶⁹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 178-180; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 81; Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 245; Menekşe, a.g.tz., s. 131.

⁶⁷⁰ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 180; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 114; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 80; Menekşe, a.g.tz., s. 131-132.

⁶⁷¹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 90; Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 68; İbnu'l-İmad, a.g.e., C. IV, s. 98-99.

⁶⁷² İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 192; Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 123-124; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 108-110.

⁶⁷³ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 198-201; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 224; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 113.

⁶⁷⁴ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 209; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 86; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 129; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 105.

⁶⁷⁵ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 214; Kehhâle, a.g.e., C. VIII, s. 173.

⁶⁷⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 216; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 162-163; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 142-143.

⁶⁷⁷ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 221; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 159; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 144.

⁶⁷⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 224; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 145.

⁶⁷⁹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 225; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 55; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 121.

⁶⁸⁰ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 251; Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 228-229; İbnu'l-İmad, a.g.e., C. IV, s. 191.

⁶⁸¹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 239; Kehhâle, a.g.e., C. I, s. 31; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 176.

⁶⁸² İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 241; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 183.

⁶⁸³ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 244; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 190; Kehhâle, a.g.e., C. XI, s. 276, Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 24.

⁶⁸⁴ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 290; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 198-202; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 47; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 307-308.

⁶⁸⁵ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. I, s. 302; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 216.

⁶⁸⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 332; Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 181.

- Ebû'l-Hasen Ali b. Asakir (v. 573/1177)⁶⁸⁷
- Ebû'l-Ferec Sadaka Bin Hüseyin (v. 573/1177)⁶⁸⁸
- Abdullah Bin Ali (Kâdı Ebû Ya'lâ) (v. 579/1183)⁶⁸⁹
- Abdullah-i Ensârî el-Herevî (v. 581/1185)⁶⁹⁰
- Ebû'l-Kâsım Seyfeddîn Abdullah el-Makdisî (v. 586/1190)⁶⁹¹
- Sa'd Bin Osman İbn-i Merzûk b. Humejd (v. 592/1196)⁶⁹²
- Abdülvehhâb Bin Abdülkâdir-i Geylânî (v. 593/1197)⁶⁹³
- Ebû Ali Hasen Bin Müslim (v. 594/1198)⁶⁹⁴
- Ebül-Ferec İbni Cevzî (v. 597/1201)⁶⁹⁵
- Ubeydullah Bin Ali el-Bağdâdî et'Teymî (v. 598/1202)⁶⁹⁶
- Hammâd Bin Hibetullah Harrânî (v. 598-599/1202)⁶⁹⁷
- Ali Bin İbrâhim ed-Dimeşkî (v. 598-599/1202)⁶⁹⁸

2.4. MÂLIKÎ FUKAHÂSÎ

- Ebû Ya'la el-Abdî (v. 489/1096)⁶⁹⁹
- Ebû Abdillâh el-Mazerî (v. 516/1122)⁷⁰⁰
- İbni Ebî Randeka et-Tartuşî (v. 520/1126)⁷⁰¹
- Ebûbekr Abdullâh el-Yabürî (v. 523/1129)⁷⁰²
- Muhammed ibn-i Zafer Saklî (v. 566/1170)⁷⁰³
- Ziyâuddîn Yahyâ Bin Sa'dûn el-Ezdî (v. 568/1172)⁷⁰⁴

⁶⁸⁷ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 335; Kehhâle, a.g.e., C. VII, s. 150; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 242.

⁶⁸⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 339; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 18; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 245.

⁶⁸⁹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 351; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 93; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 264.

⁶⁹⁰ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., C. II, s. 247; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 133; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. III, s. 365; Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 122; İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 50.

⁶⁹¹ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 371; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 94; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 285.

⁶⁹² İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 384.

⁶⁹³ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 388; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 314.

⁶⁹⁴ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 395; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 316.

⁶⁹⁵ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 399; Kehhâle, a.g.e., C. V, s. 157; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 329-331.

⁶⁹⁶ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 442; Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 241; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 339.

⁶⁹⁷ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 434; Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 73; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 335.

⁶⁹⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 436.

⁶⁹⁹ Kadı İyad, a.g.e., C. II, s. 791; Menekşe, a.g.tz., s. 133.

⁷⁰⁰ Kadı İyad, a.g.e., C. II, s. 792; Menekşe, a.g.tz., s. 133.

⁷⁰¹ Kehhâle, a.g.e., C. XII, s. 96; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. I, s. 62; Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 359; Menekşe, a.g.tz., s. 134.

⁷⁰² Kehhâle, a.g.e., C. VI, s. 123; Menekşe, a.g.tz., s. 135.

⁷⁰³ Kehhâle, a.g.e., C. X, s. 241.

⁷⁰⁴ Kehhâle, a.g.e., C. XIII, s. 216; İbnu'l-İmâd, a.g.e., C. IV, s. 225.

2.5. DİĞER MEZHEPLERİN FUKAHÂSİ

- Ebû Ca'fer et-Tûsî (v. 460/1068)⁷⁰⁵
- Sabit el-Yeşkûrî (v. 460/1068)⁷⁰⁶
- Sabit el-Halebî (v. 460/1068)⁷⁰⁷
- Süleyman es-Saherşetî (v. 460/1068)⁷⁰⁸
- Ebû Ya'lâ Sellar ed-Deylemî (v. 463/1071)⁷⁰⁹
- Ebû Abdullah el-Ahdar (v. 473/1081)⁷¹⁰
- Hüseyin eş-Şekkak (v. 511/1117)⁷¹¹
- Hamza b. Hibetullah (v. 523/1129)⁷¹²

⁷⁰⁵ Kehhâle, a.g.e., C. IX, s. 212; Menekşe, a.g.tz., s. 137-138.

⁷⁰⁶ Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 101; Menekşe, a.g.tz., s. 141.

⁷⁰⁷ Kehhâle, a.g.e., C. II, s. 99; Menekşe, a.g.tz., s. 142.

⁷⁰⁸ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 258; Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁷⁰⁹ Kehhâle, a.g.e., C. IV, s. 79; Zirikî, a.g.e., C. II, s. 308; Menekşe, a.g.tz., s. 143.

⁷¹⁰ Menekşe, a.g.tz., a.y.

⁷¹¹ Kehhâle, a.g.e., C. III, s. 312; Menekşe, a.g.tz., s. 144.

⁷¹² Ebû Abdullah Semseddin Muhammed b. Ahmed ez- Zehebî, **Siyeru Alâmu'l-Nübelâ**, 2. b., thk. Şuayb Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984; C. XIX, s. 573

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVLETİNDE FIKHÎ DÜŞÜNCE

1. FIKH TÂRİHİ BAKIMINDAN BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ ÖZELLİKLERİ

Büyük Selçuklu dönemi, fıkıh tarihi açısından taklîd devrinde değerlendirilmektedir.¹ Bu dönem, klâsik fıkıh tarihi kaynaklarına göre yaşlılık ve duraklama dönemine tekâbül etmektedir. Bu dönemde birçok mezhep sistematîğini tamamlamışken, bazı mezhepler ise münderis olmuştur. Bu dönemde yapılan fikhî münâzaralarda, hak ve hakîkate ulaşma ikinci plana itilip hasmı alt etme fikri yerleşmiştir.² Taklîd ruhu her yeri o kadar kaplamış ki nassa aykırılığa rağmen mezhep imâmının kavli esas kabul edilip savunulmuş, nass ise te'vîl edilmiştir.³

Bu dönemde, bir takım değişiklikler ve yenilikler de ortaya çıkmıştır. Meselâ Sâmânî, Karahanlı ve Selçuklular'dan önce Hanefî fikhî, Irâk ve çevresinde temsil edilirken, IV.-V./X.-XI. asırlarda ise, Hanefilik, Karahanlı ve Selçuklular ile birlikte Mâverâunnehir'de de temsil edilmeye başlanmıştır.⁴

Bu dönemde Hanefîler arasında Irâk Meşâyîhî - Mâverâünehir Meşâyîhî ayrımı da ortaya çıkmıştır. Irâk meşâyîhînin liderliğini Kudûrî, Saymerî, Dâmegânî sürdürürken, Mâverâünnehir ve Horâsân meşâyîhînin liderliğini ise Şemsu'l-Eimme Halvânî, Kadî Ebû Zeyd ed-Debûsî, Serahsî, Pezdevî, Alauddîn Semerkandî gibi fakîhler sürdürmekteydi.⁵

¹ Osman Keskiöğlü, **Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku**, 6. b., D.İ.B.Y., Ankara, 2003, s. 165-170; Hayreddin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, 6.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 235-247; Ekrem Buğra Ekinci, **İslâm Hukuk Tarihi**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 131-144.

² Tuncay Başoğlu, "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh" İLAM Araştırma Dergisi, C. III, S. 2, Yıl 1998, s. 128.

³ Kâdî Ebû Zeyd Debûsî, **Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi**, trc. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009, s. 267.

⁴ Yûsuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ'n-Nehr İslâm Hukukçuları**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1976, s. 305-306.

⁵ Başoğlu a.g.m., s. 132.

Mâverâünnehir Hanefileri içinde de en az üç ayrı yaklaşım olduğunu ifade eden Başoğlu, bunlardan ilkini, Debûsî; ikincisini Halvânî ve talebeleri (Serahsî ile Pezdevî), üçüncüsünü ise Mâtûrîdî'yi esas alan fakîhlerin (Lâmîşî ve Alauddîn Semerkandî) temsil ettiğini ifade etmiştir.⁶

Buna benzer bir ayırım Şâfiî mezhebinde de görülmektedir. Subkî, Ebû Hâmid'i Irâk meşâyîhînin lideri, Kaffâl-i Sağır'ı de Horâsân meşâyîhînin lideri olarak zikreder.⁷

Bu dönemin bir diğer özelliği de “müttekaddimûn-mütavassitûn-müteahhirûn” ayrışmasının ortaya çıkmasıdır. Hanefilerde bu ayrışma V./XI. asırda Şemsu'l-Eimme el-Halvânî (v. 452/1060) ile birlikte ortaya çıkmıştır.⁸ Buna benzer bir ayrışma Hanbelî mezhebinde de görülmektedir. Hanbelî mezhebindeki müttekaddimûn ve mütavassatûn ayrışması Selçuklu devrinin öncesinde oluşmuştur. Hasan b. Hâmid'den (v. 403/1012) evvelki Hanbelî fukahâ'ya müttekaddimûn Hanbelî fukahâsı; sonraki fukahâyâ ise mütavassitûn Hanbelî fukahâsı denilmiştir.⁹ Ayrıca yine Hanbelî mezhebi ile alakalı olarak bu dönemde Ebû Ya'lâ ile birlikte Bağdât Hanbelî geleneği oluşmuştur.¹⁰

Bu dönemin bir diğer özelliği de mekâsîd fikhînin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Fıkıh hükümlerin gâyeci bir yaklaşımla anlaşılmasına başlanması İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile başlamış ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî ile de devam etmiştir.¹¹ Nihâyet bu anlayış Şâtîbî'de “mekâsîd nazariyesi”¹² olarak kavramlaşıp zirveye ulaşmıştır. Ayrıca usûl-ı fikh bağlamında zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât¹³ kavramları da ilk defa bu dönemde İmâmu'l-Haramayn el-Cüveynî tarafından ortaya konmuştur.¹⁴

⁶ Başoğlu a.g.m., a.y.

⁷ Ebû Nasr Tacuddin es-Subkî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ**, thk. Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1383/1964, C. I, s. 208.

⁸ Eyüp Said Kaya, “Müttekaddimûn ve Mütahhirûn”, **D.İ.A.**, C. XXXII, İstanbul, Yıl 2006, s. 188.

⁹ Kaya, a.g.md., s. 189; mütahharin ayrımı ise daha sonraları olmuştur. Bkz. a. mlf., a. g. md., a.y.

¹⁰ İbrahim Aslan, “el-Usûl'ul Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. LIII, S. 1, Yıl 2012, s. 56-57; Diğer Hanbelî geleneği Şâm merkezli olup liderliğini İbni Teymiyye yapmıştır. Bkz. a. mlf. a.m., a.y.

¹¹ Abdurrahman Haçkalı, “İslâm Hukuk Metodolojisinde Gayeci Yaklaşım: Gazâlî'nin İctihat Anlayışında Maslahatın İşlevselliği”, **İ.A.D.**, C. XIII, S. 3-4, Yıl 2000, s. 451, 453, 454.

¹² Şâtîbî'nin mekasid anlayışı hakkında geniş bilgi için Bkz. Haçkalı, **Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü: Makasidi Düşünce ve Delil Teorisine Katkıları**, Rağbet Yay., İstanbul, 2010.

¹³ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, **el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh**, Câmîatu'l-Katar, Katar, h. 1399, C. II, s. 923-925.

¹⁴ Haçkalı, a.g.m., s. 454.

1.1. İCTİHÂD DÜŞÜNCESİ VE ANLAYIŞI

Her ne kadar Büyük Selçuklular döneminde, taklîd düşüncesi hâkim ise de, bu düşünceye sâhip olmayanlar ve ictihâda teşvîk edenler de yok değildir. Meselâ Hanefîlerden İmâduddîn ez-Zengî (v. 541/1146)¹⁵ bunlardan birisidir. Şöyle ki, Selçuklu'nun Musûl-Halep Atabeyi olan İmâduddîn ez-Zengî M'rratunn'umân kasabasını fethettiğinde Frenkler tarafından daha önce Müslümanların ellerinden alınan toprakların sâhipleri, Zengî'ye gelerek topraklarını geri isterler. Hâlbuki İmâduddîn ez-Zengî Hanefî mezhebini. Bu mezhebe göre ise Müslümanların sahip olduğu mülkler düşman eline geçtiği takdirde, tekrar fetih yoluyla İslâm diyârına intikal etse bile, eski sahiplerine geri verilmezdi. Çünkü bu toprakların dâru'l harp'ten sayılması hasebiyle artık Müslümanların mülkünden çıkmış olup yeniden fethi durumunda eski sâhiplerine verilmeyip hazineye devredilir. İmâdeddîn de bu görüşü müftülere sormuştu. Onlar da Hanefî mezhebinin görüşünün bu olduğunu söyledikten sonra İmâdeddîn "*Frenkler onların mallarını alıyor, biz de onların mallarını alıyorsak aramızdaki fark nedir?*" diyerek bir nevi taklîde karşı olduğunu gösterir ve herkesin hak sahibi olduğu mal ve mülklerini iâde eder.¹⁶

Bu dönemde Şâfiî olan Gazzâlî de taklîde karşıdır. Bir eserinde şöyle demektedir, "*Makulatta burhân'a ve akla dayanırım, şerîatta ise mezhebim Kur'ân'dır. İmâmlardan hiçbirini taklîd etmem*".¹⁷ Yine Gazzâlî yaşadığı çağda ictihâd yapabilmek için gerekli olan şartları hafifletmiştir.¹⁸ Ayrıca Gazzâlî, "*ictihâd dinin rüknüdür. Sahabeden zamanımıza kadar her nesil buna dayanmış ve yürümüştür*"¹⁹ diyerek ictihâd taraftarı olduğunu göstermiştir. Cüveynî de ictihâd şartlarını tahfif etme taraftarıdır.²⁰ O da Gazzâlî gibi, "*zaman müctehidsiz kalsa fetret devrî avdet etmiş olur*"²¹ demiştir.

Bu dönemdeki mezhep taassubuna Hanbelî Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ da karşıdır. Ferrâ, kişi istediği mezhebi seçmede özgürdür demek suretiyle taklîde ve mezhep

¹⁵ Hayatı hakkında bkz. Gülay Ögün Bezer, "İmâduddin ez-Zengî", **D.İ.A.**, C. XXXIV, Yıl 2013, s. 258-261.

¹⁶ Osman Gürbüz, "XII: Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", **A.Ü.İ.F.D.**, S. 38, Yıl 2012, s. 58.

¹⁷ Ebû Hâmid Muhamed el-Gazzâlî, **Fedâilü'l-Enâm min Resâil-İ Hücceti'l-İslâm**, Tahran, 1333, s. 12; İbrâhîm Agâh Çubukçu, "Gazzali ve Siyâset", **A.Ü.İ.F.D.**, C. IX, Yıl 1961, s. 127.

¹⁸ Gazzâlî, **el-Müstesfâ min İlmi'l-Usûl**, thk.Hamza b. Züheyr Hafız, I-IV, eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde, "ts." C. IV, s. 4-17, vd.

¹⁹ Karaman, **İslâm Hukukunda İctihâd**, 4.b., Ensar Yay., 2010, s. 187.

²⁰ İmâmu'l Harameyn el-Cüveynî, **Giyâsu'l-Umem fi'l-İltiyâsi'z-Zulem**, thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdulmun'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, 1400/1979, s. 286-292; a. mlf., **el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh**, C. II, s. 1330-1333.

²¹ Karaman, **İctihâd**, a.y.

taassubuna olan muhâlefetini göstermiştir.²² İbn Akîl de aslında taklîde karşıdır ve katı gelenekçileri eleştirmektedir. Müteahhirûnu terk edip mütekaddimûn ile yetinmek insanı hataya sevk edebileceğini belirtmektedir.²³ Ayrıca Hanbelî ibn Akîl taklîde karşı olduğunu şu veciz sözü ile ifâde etmekteydi “Delile ittibâ lazımdır Ahmed’e değil (الواجب اتباع الدليل لا (اتباع احمد).²⁴

Hicrî beşinci asırda yazılmış olan fıkıh usûlü eserlerinde avâmın taklîdde ma’zûr sayılmaları bir yana bırakılırsa ilim ehlinin birbirini taklîd edip edemeyeceği meselesi de tartışılmıştır. Serahsî taklîd edilebileceğini söylerken, Gazzâlî, Sem’ânî, ibn Hazm, Cüveynî, Bakıllanî gibi âlimler bu nev’i bir taklîdin câiz olmadığı düşüncesindeydiler.²⁵

Taklîdi yeren bir diğer önemli fakîh Debbûsî ise şunları söylemektedir:

"Allah, Ademoğullarını fitrat üzere yaratmıştır; şeytan onları hak yollarından dalâlete ancak derece derece götürür (istedrecehum). Bu yolların başı da taklittir. Âlim âlimi, kendi reyini itham edip, onun fikhına ittiba ederek ve bunu din zannederek taklit eder. Onu bu duruma sevkeden şey sadece tembelliktir. Eğer çalışsaydı, o da taklit ettiği âlimin benzeri bir muvaffakiyete erdirilirdi (lev ictehede levuffika limislih). Cahil de onu, bir âlimi, getirdiği hükme istidlâlini zikretmeksizin duyduğunda taklit eder bir halde görür ve bir cahili taklîd edip sapıtır (dalâlete girer). Sonra babasını ve muasırlarını taklîd eder, neticede taşlara tapmaya kadar giderler. Dinler de ancak avâmın kötü âlimleri (ulemâu's-sû') taklîd etmesiyle değişmiştir (tebeddül etmiştir). Çünkü bu âlimler taklîd edildiklerinde, riyâseti ve hak üzere olan âlimlerle mücâdeleyi sevdiler; avâm katında güzel olan şeyler ihdas ettiler (ebdeû'); sünnete tabi olanları kötilediler (ta 'anû); neticede din kökünden değişti. Bu nedenle taklîd cehlin sermayesidir ve sebebi de kişinin kendi derecesini (kadrini) bilmemesidir ki, neticede kişi, kendisi gibi olan bir zâta hüccetsiz ittiba eder. (Şeytanın dalâlete götürdüğü yollardan biri olarak) taklîdden sonra ilham gelir ki, ilham sahibi kalbinin sesine tabi olur ve hüccetsiz olarak onu taklîd eder. ...

İşte ilham sahibi cahillikle kendi rütbesini yükseltir, taklîd sahibi de yine cahillikle kendi kadrini düşürür, ikisi de helak olur. Kendi kadrini bilen kişi helak olmaz. Kim bu ikisinden sakınmak istiyorsa işini Kitab ve Haber' e, sonra istidlâl ve nazara bina etsin. Tefvik ancak Allah'tandır.

İnsanlar, sadr-ı evvelde yani sahâbe, tabiîn ve salihîn devrinde işlerini (umûrahum, burada: fikhî hükümler anlamında) hüccete bina ederler; önce Kitab'ı, sonra Sünnet'i, sonra da hüccetle sahih olmak şartıyla Rasulullah'tan (sa) sonra gelenlerin kavillerini alırlardı. Kişi, bir meselede Ömer'in (ra) kavlini alır, sonra bir başka meselede Ali'nin (ra) kavlini alarak ona muhâlefet ederdi. Ebû Hanîfe'nin ashâbı da, kendilerine vâzih görünen hüccete göre, bir defasında ona uyarlar, bir başkasında ise ona muhâlefet ederlerdi.

²² Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, **el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn**, thk. Vadi Zeydan Haddâd, Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 1974, s. 195-196.

²³ İbn Akîl, **Kitâbu'l-Funûn**, 2. Bölüm, ed. George Makdisi, Série I: Penseê Arabe et Musulmane, Paris: Institutde Letteres Orientales, 1970-71, s. 321.

²⁴ İbn Receb, **ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, Kahire, 1952, C. I, s. 157.

²⁵ Tuncay Başoğlu, a.g.m., s. 127.

*Şeriatla ne Ömerî ne Alevî diye bir mezhep yoktu, bilakis nisbet Rasûlullah'a (sa) idi ki onlar Nebi as'ın kendilerini hayırla övdüğü nesiller idiler. Onlar hücceti görürlerdi, âlimlerini de kendilerini de değil. Ne zaman ki dördüncü asır ehlinin çoğunluğundan takvâ gitti ve hüccet talebinde tembellik gösterdiler, âlimlerini hüccet kıldılar ve onlara tabi oldular. Bir kısmı Hanefî, bir kısmı Malikî, bir kısmı Şâfî oldular, hücceti rical ile desteklemeye başladılar, bu mezhep üzerine doğmuş olmakla sıhhate itikâd eder oldular”.*²⁶

Bu dönemin bir diğer önemli özelliği de ictihâd'da isâbet-hata meselesidir. Şöyle ki, daha öce Irâk Hanefîleri arasında hâkim olan görüş ictihâdın yanılmazlığıdır (musavvibe).²⁷ Yani müctehidlerin düşünceleri ne kadar farklı olursa olsun, yaptıkları cehdden dolayı ulaştıkları tüm yanıtlar doğrudur.²⁸ Bu görüşü savunan Bakillânî, Gazzâlî gibi Şâfî âlimler de vardı.²⁹

Hâlbuki Orta Asya Hanefî âlimleri, ictihâd'da, muhattie (yanılabircilik) görüşünü savunmaktaydılar.³⁰ Yani müctehidlerin doğruyu bulamayabilme ihtimalinin de var olduğunu düşünüyorlardı. Bu Hanefîler arasında şunları zikredebiliriz: Alauddîn es-Semerkandî, Ebû Mûti' en-Nesefî (v. 318/930), Ömer en-Nesefî (v. 537/1142), Ebû'l-Berekat en-Nesefî (v. 710/1310), Ebû'l-Usr el-Pezdevî ve Kâsânî.³¹

Orta Asya Hanefî fakîhleri, ictihâdda musavvibe anlayışının bir Mu'tezile öğretisi olduğunu iddia etmekteydiler.³² Buradan şu da anlaşılmalıdır ki, Irâk'taki Hanefî fukahânın bir kısmı Mu'tezile'nin etkisi altında kalmışlardır. Hattâ Kerhî, Cessâs ve Sayrafi gibi Hanefî fikhinin Irâk temsilcileri Mu'tezilî olmakla suçlanmışlardır.³³ Bunun yüzden Irâk Hanefîleri “musavvibe” görüşünde olduğu iddia edilmiştir.

1.2. TAKLÎD DÜŞÜNCESİ VE ANLAYIŞI

Tâbiûndan kimi âlimler karşılaştığı yeni hukuk problemler ile alakalı nass ya da sahâbî kavli bulamadıkları zaman kendi re'yları ile fetvâ vermekten çekinmiyorlarken,

²⁶ Başoğlu, a.g.m., s. 128-129 (aynen alınmıştır).

²⁷ Aron Zysow, “Hanefî Hukuk Kuramında Mu'tezilîlik ve Matüridîlik”, trc. Süleyman Aydın, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Y. 2, S. 4, Yıl 2009, s. 151-152.

²⁸ Zysow, a.g.m., s. 152.

²⁹ Bilal Esen, Hanefî Usûl Eserlerinde İctihad Teorisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 203; Zysow, a.g.m., s. 159.

³⁰ Esen, a.g.e., s. 209-210; Zysow, a.g.m., s. 154,

³¹ Zysow, a.g.m., s. 154, 155, 157-158, 158-159.

³² Esen, a.g.e., s. 202-204; Zysow, a.g.m., s. 154, 155, 156, 156-157, 158, 159.

³³ İbnü'l-Murtazâ, Tabakatü'l-Mu'tezile, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut 1961, s. 130-131; Şükrü Özen, “IV./X. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannameesi”, İ.A.D., S. 9, Yıl 2003, s. 82.

tâbiûndan kimi âlimler de nass veya sahâbî kavli bulamadıkları zaman ictihâd yapmaya pek sıcak bakmıyorlardı.

Hicretin ilk yüzyıllarında belli bir imâma bağlılık söz konusu değildi.³⁴ Nitekim İmâm Mâlik'e, kendi kitabı Muvatta'yı kânûn kitabı olarak kabul edilmesi teklîf edildiğinde, Harun er-Reşid'e (v. 193/809) red cevabı vermesi aslında, İmâm Mâlik'in taklîde muhâlif olduğunu göstermektedir.³⁵

Joseph Schact'da, III./IX. asrın ortalarına kadar ictihâd konusunda bir kısıtlamanın olmadığını, bu tarihten sonra taklîdin toplumda yavaş yavaş yerleşmeye başladığını ve nihâyet IV./X. asrın başlarında taklîdin genel kabul gördüğünü ve artık o dönemden sonraki fakîhlerin, kendilerinden önceki fukahânın görüşlerini yorumlamaya başladıklarını söylemektedir.³⁶

Taklîd toplumda o kadar kabul görmüş ki, hicrî 370'de vefat eden Kerhî, *"mezhebimizin görüşlerine aykırı olan her âyet neshe ve tercihe yorulur. Evlâ olan ise, aralarını uzlaştırmak, cihetiyle tevile yorulmasıdır"*³⁷ derken; İmâmu'l-Harameyn'nin talebesi olan İlkiyâ el-Herrâsî (v. 504/1110) de *"üstün el (üstünlük), Şâfiî mezhebini savunanlara aittir"* (واليد العليا لمن يذب عن مذهب الشافعي)³⁸ demektedir. Yine Hanbelî âlim Ebû'l-Kâsım ibn Mende (v. 470/1078), Eş'ârîlere muhâlif olduğu için onlardan dinlediği hadîsleri rivâyet etmemiştir.³⁹ Hanbelî olan Ebû İsmâîl el-Herevî (v. 481/1089), Eş'ârîlerce teşbîh ve teccîm ile suçlanınca, Eş'ârîlerin kestiklerinin yenmeyeceğini söyleyecek kadar ileri gitmiştir.⁴⁰ Hattâ Makdisi, Herevî'nin son istek ve vasiyetinin tüm Müslümanları

³⁴ Ahmed Hasan, **İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi**, trc. Haluk Songur, Rağbet Yay. İstanbul, 1999, s. 51; Yusuf Dokur, Başlangıçtan IV/X. Asra Kadar İslâm Hukuk Tarihinde Taklîd Düşüncesi ve Etkileri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 61-62.

³⁵ Şah Veliyullah Dihlevî, **İctihât Risâlesi İslâm Hukukundaki Farklı Görüşlerin Sebepleri**, trc. Rahmi Yaran, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 30; Hasan, a.g.e., a.y.

³⁶ Joseph Schacht, **İslâm Hukukuna Giriş**, trc. Mehmed Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1977, s. 73-75; Dokur, a.g.tz., s. 67; Makdisi'ye göre ise icthad kapısının kapatılması VII./XIII. asırda vukû' bulmuştur. Bkz. George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı**, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2012, s. 414.

³⁷ Muhammed Ali es-Sâyis, **Tarihu'l-Fikhî'l-İslâmî**, Meketebe ve Matbaatu Muhammed Ali Subeyh ve Evlâduhû, Kahire, "ts." s. 112; Debûsî, **Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi**, s. 267.

³⁸ İlkiyâ el-Herrâsî, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Mısır "ts." C. II, s. 234.

³⁹ Nuri Topaloğlu, "İbn Mende", **D.İ.A.**, C. XX, Yıl 1999, s. 182.

⁴⁰ İshâk Özgel, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsîr İlmî ve Müfessirler", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. V, S. 2, Yıl 2005, s. 36.

Hanbelî olmaya teşvik olduğunu rivâyet eder.⁴¹ Taklîd toplumda o kadar hâkim olmuş ki, Sultân Melikşâh bir medreseye Ebû Hanîfe adını vermek istediye de vezîr Nizâmülmülk tarafından izin verilmemiştir.⁴²

Taklîd anlayışı eserlere de yansımaktaydı. İlkîyâ el-Herrâsî mutaassıp Şâfîlîği yüzünden eserinde, Hanefî Cessâs ve Ali b. Musa el-Kummî'nin (v. 350/961) şahsında Hanefî mezhebine saldırmakta,⁴³ İmâm Şâfî'ye muhâlefetinden dolayı Mâlikî Kadî İsmail b. İshâk'ı (v. 282/896) eleştirmekte ve cehaletle suçlamakta,⁴⁴ ayrıca Hanbelî mezhebini de eleştirmekten geri durmamaktaydı.⁴⁵

Muhammed Zuhaylî'ye göre, Cüveynî "el-Burhân" adlı eserinde, Eş'arî, Bakillânî gibi önemli Şâfî şahsiyetleri eleştirdiği için Gazzâlî'nin "el-Mustasfâ"sının gölgesinde kalmıştır.⁴⁶ Cüveynî gibi büyük bir otorite, eserinde kendi mezhebindekileri eleştirdiği için Şâfîler tarafından belki de tepki olarak eseri pek fazla okunmamış ve gereken ihtimâm gösterilmemiştir.

Fakat şunu ifâde edelim ki, bu devirde taklîd ruhunun hâkim olması; hiçbir ilmî faaliyetin gerçekleşmediği anlamına gelmez. Rivâyet olunur ki: Ebû'l-Fadl el-Merâgî, Bağdât'ta beş sene ilim tahsil ettikten sonra memleketine dönmeye karar verir. Bu arada ekmek almak için girdiği bir fırında ekmekçinin yanındaki ile şöyle konuştuğuna şâhid olur: Ekmekçi, yanındakine, "İşittin mi, vaiz kürsüde yemin edenin bir sene sonra da olsa istisnâ yaparak (İnşaAllah diyerek) yeminin bağlayıcılığından kurtulabileceğini söyledi. Kafam buna takıldı. Eğer öyle olsaydı, Allahü Teâlâ Hazret-i Eyyûb'e (*Eline bir demet al da onunla vur, yeminini bozma!*)⁴⁷ buyurmaz, (İnşaAllah deyiver de istisnâ yap!) buyururdu" diyordu. Merâgî bunun üzerine, "*Fırıncıların bile böyle bilgi sahibi olduğu bir memlekette çıkıp da Merâga'ya gitmek olur mu?*" demiş ve dönmekten vazgeçmiştir.⁴⁸

⁴¹ Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi**, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2007, s. 191.

⁴² Tuba Yüksel, Selçuklu Başkenti İsfahân (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 136.

⁴³ el-Herrâsî, a.g.e., C. II, s. 219, 220, 222, 251, 254, C. IV, s. 82-85; Diğer tenkidler için ayrıca Bkz. C. I, s. 103, 136, 141, 148, 265, 294; C. III, s. 108, 198, 246; C. IV, s. 285.

⁴⁴ el-Herrâsî, a.g.e., C. III, s. 236-243; Diğer Mâlikî tenkidler için ayrıca bkz. a. mlf., a.g.e., C. I, s. 103, 140, 143, 273, 287, 293, 328; C. II, s. 107, 300; C. III, s. 132, 359, 363.

⁴⁵ el-Herrâsî, a.g.e., C. I, s. 188, 271, 384.

⁴⁶ Muhammed Zuhaylî, **el-İmâmü'l-Cüveynî**, 2. b., Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1996, s. 172.

⁴⁷ Sâd, 44

⁴⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî İbnü'l-Arabi, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, thk. Ali Muhammed Bicâvi, İsa el-Babi el-Halebî, Kahire, 1376/1957, C. II, s. 642; Keskiöglü, a.g.e., s. 166; Ekinci, a.g.e., s. 136-137.

1.2.1. Taklîd Düşüncesinin Yerleşme Sebepleri

Taklîd düşüncesi topluma bir anda değil yavaş yavaş yerleşmektedir. Şimdi taklîdin bu dönemde neden yerleştiğine bir göz atalım.

- Taklîdin bu dönemde yerleşme sebeplerinden birisi siyâsî parçalanmalardır. Çünkü İslâm dünyasının parçalanmışlığı⁴⁹ ister istemez Müslüman âlimleri ictihâd'dan ziyâde içe dönük olaylara kafa yormalarına sebep olmuştur.

- İkinci olarak bu devirde birçok sapık mezhep zuhûr etmiştir. Bu mezhepler, dînî konularda hiç kafa yormadan ileri geri konuşabilmekte ve yeni bir şeyler icâd etmekte de sakınca görmemekteydiler. Bunun bir netîcesi olsa gerek, âlimler ictihâd kapısının mesdûd (kapatılmış) ya da münsedd (kendiliğinden kapanmıştır) olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁰

- Bunun yanında talebelerin hocalarına bağıllık duygusu yani mezhep taassubu da taklîdin kök salmasında etkili olmuştur.⁵¹

- Bundan başka, fıkıh kitâplarının tedvîn edilmesi ile birlikte talebeler kolaycılığa kaçarak ictihâd etmeden direk hazır bilgileri kullanmışlardır.⁵² Dolayısıyla da yeni eserler ortaya koyma yoluna gitmemişler, var olanları şerh etmeyi tercih etmişlerdir.

- Taklîd ruhu bu devirde hâkim olduğu için yeni bir şey söyleyenler sanki yeni bir din icâd etmiş gibi kabul edilmeye başlanmış, bu yüzden fukahâ toplumsal baskıdan korktuğu için ictihâd edemiyor, eski görüşlerle amel etmeye belki de zorlanıyordu.⁵³

- Yine Selçuklu medreselerinde ezberciliğe dayalı bir eğitim söz konusuydu.⁵⁴ Bunun da bir netîcesi olarak taklîd yerleşti diyebiliriz. Çünkü ezbercilik yeni bir şey üretmekten ziyâde, var olanı tekrarlamaktan ibarettir.

⁴⁹ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 235-236; Keskiöglü, a.g.e., s. 165; Ekinci, a.g.e., s. 132-133.

⁵⁰ Karaman, a.g.e., s. 242; Ekinci, a.g.e., s. 136.

⁵¹ Ekinci, a.g.e., s. 135; Karaman, a.g.e., s. 168; Dokur, a.g.tz., s. 70.

⁵² Karaman, a.g.e., a.y.; Ekinci, a.g.e., a.y.; Dokur, a.g.tz., s. 71.

⁵³ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 241; Ekinci, a.g.e., a.y.; Dokur, a.g.tz., s. 74.

⁵⁴ Kenan Çetin, **Selçuklu Medeniyeti Tarihi, Yitik Hazine Yay.**, İzmir, 2011, s. 261-262; Numan Durak Aksoy – Halis Adnan Arslantaş, “Ana Hatlarıyla Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim”, **F.Ü.İ.F.D.**, Elazığ, C. XX, S. 1, Yıl 2010, s. 474; Abdurrahman Acar, “Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 358; Ömer Menekşe, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizâmiye Medreseleri”, **D.A.D.**, C. XXXIX, S. 3, Yıl 2003, s. 12.

- Nizâmiye medreselerinde ve Anadolu'daki bir takım Hanefî medreselerinde olduğu gibi, medrese vakıflarının muayyen mezheplere tahsis edilmesi, taklîd ruhunun yerleşmesinde etkili olmuştur.⁵⁵

- Bu devirde mevcut olan münâzara ve münâkaşaların yaygın olması da taklîdin kök salmasına etkili olmuştur.⁵⁶

1.2.2. Taklîd'den Örnekler

Şimdi de bu dönemdeki ulemâ ve halk arasında taklîdin nasıl hâkim olduğu misâllerle verilmeye çalışılacaktır.

- Bu dönemde taklîd toplumda o kadar hâkim olmuştur ki, Muhammed b. Musa et-Turkî el-Balasangûnî (v. 506/1112) Dımaşk'a, kadı olarak atandığı zaman, Dımaşk câmiine Hanefî bir imâm atayarak, kametleri de Hanefî mezhebine göre okutturmaya başlatmıştı. Şafîî mezhebini benimseyen halk bu Hanefî imâmın arkasında namaz kılmayı reddederek tepkilerini ortaya koymuşlardır.⁵⁷

- Yine bir başka olay da Ebû'l-Muzaffer es-Sam'ânî'nin mezhep değiştirmesi olayıdır. Aile boyu Hanefî olan Sem'ânî, Şâfîîliğe geçtikten sonra Hanefî mezhebini tenkit eden eserler kaleme almaya başlamıştır.⁵⁸ Bunun bir netîcesi olarak da Merv'de kargaşalıklar zuhûr etmeye başlamış ve Sem'ânî Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır.⁵⁹ Yine aynı Sem'ânî, 34 sene Hanefî mezhebinde iken daha sonra Şafîî mezhebini tercih edip mezhep değiştirdiği için, başta büyük kardeşi Ebû'l-Kâsım olmak üzere diğer Hanefî ulemâsından ve halktan tepki görmüştür.⁶⁰ Halk kendisi için, “30 seneden fazla bir yol (mezhep) üzerine münâzarada bulundu sonra da ondan ayrıldı”⁶¹ gibi sözlerle tepkilerini dile getirmişlerdir.⁶²

- Yine bu devirde taklîd o kadar hâkim olmuş ki Râvendî, Sultan Sencer'in zamanında herhangi bir mansıb (memuriyet) Hanefî mezhebinin dışında

⁵⁵ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 238-239; a.mlf., **İctihad**, s. 170; Ekinci, a.g.e., s. 135-136; Menekşe, a.g.m., s. 122.

⁵⁶ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 239.

⁵⁷ Başoğlu, a.g.m., s. 125.

⁵⁸ Özellikle “Kavâtiu'l-Edille” eseri.

⁵⁹ Başoğlu, a.g.m., a.y.

⁶⁰ İbu'l-Cevzî, **el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem**, thk: Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, C. XVII, s. 37.

⁶¹ İbu'l-Cevzî, a.g.e., a.c., a.y.

⁶² Ayrıca Şafîî mezhebine intikali ile ilgili değişik rivâyetler için bkz. Dokur, a.g.tz., s. 28-30.

birinin elinde olsa, Sultân Sencer gerekirse kılıç darbesiyle elinden alır İmâm-ı Azâm'ın ashabına verirdi⁶³ demektir. Yine Gazzâlî'nin de Ebû Hanîfe aleyhine dair konuşma yaptığı Sencer'in kulağına gitmesi üzerine Sencer, Gazzâlî ile konuşmuş ve Gazzâlî'nin böyle bir şeyin söz konusu olmadığını ifade etmesi üzerine memnuniyetini belirtmiştir.⁶⁴

- Bir başka misâlde, daha önce mezhep değiştirenler bahsinde misâlini verdiğimiz, âmâ ve Hanbelî mezhebinden olan Ebû'l-Bekâ'ya (v. 616/1219), mezhebini değiştirip Şâfiî mezhebine geçmesi halinde Nizâmiye medresesinde ders vermesi gibi büyük bir imkân sunulmuştur. Buna rağmen Ebû'l-Bekâ "*beni altına gark idüb vucudum nihan oluncaya dek serime altun nişan eyleseniz yine mezhebimi terk etmem*" diyerek ne kadar mutaassıb ve mukallid bir Hanbelî olduğunu göstermiştir.⁶⁵

- Başka bir misâl de, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) babası Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (v. 438/1046), "el-Muhît" adında bir fıkıh kitabı yazmaya başlar. Eseri yazarken sahih hadîslere bağlı kalmaya özen gösterir. Kitabın ilk üç bölümünün müsveddelerini incelemesi için hadîs âlimi Beyhakî'ye (v. 458/1066) gönderdikten sonra Beyhakî, metinleri okumuş ve cevaben yazdığı mektubunda Cüveynî'nin hatalarına işaret ederek, "*İmâm Şâfiî'nin terk ettiği ve delil olarak kullanmadığı hadîslerin gizli kusurlarının olduğunu, hadîslerle amel etmenin ona mahsus olduğunu...*" söylemiştir. Beyhakî'nin bu yönlendirmesi üzerine Cüveynî, söz konusu eseri yazmaktan vazgeçmiştir.⁶⁶

1.3. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ ŞİASINDA İSLÂM HUKUKU

Selçuklular'da sadece Sünnî Fıkıh mezhepleri İslâm hukukuna alâka duymamış; gayr-i Sünnî mezheplerden Şiîler de İslâm hukukuna alâka duymuş ve bu konuda bir takım

⁶³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri)**, I-II, trc. Ahmed Ateş, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara, 1957, C. I, s. 18.

⁶⁴ Adem Arıkan, Büyük Selçukluların Hanefilere Destekler ve Irâk Selçukluları Sultânı Mesud'un Faaliyetleri, Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi, Bişkek, Yıl 2008, s. 159-160.

⁶⁵ Havva Kurt Selçuk, "İbn-i Hallikân'ın Vefayâtü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 8, Yıl 1999, s. 113.

⁶⁶ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, s. 237.

yenilikler meydana getirmişlerdir. İşte bu yeniliklerden birisi de “Usûliyye”⁶⁷ ekolünü kurmalarıdır.

1.3.1. Büyük Selçuklu Şîlerinden Usûliyye’nin Kuruluşu

Büyük Selçuklu döneminde Şîlerin fıkıh anlayışlarında bir takım yeniliklerin zuhûr ettiğine şahit olmaktayız. Özellikle İsnâaşeriyye mezhebi açısından bu dönemin en önemli fikhî özelliklerinden birisi Şeyh Müfid (v. 413/1022), Şerîf el-Murtazâ (v. 436/1044) ve Ebû Ca’fer et-Tûsî (v. 460/1068) liderliğinde “Usûliyye” ekolünün kurulmasıdır. Usûliyye, on ikinci imâmın gaybetinden sonra nazariye ve tatbîkatı yorumlamada naklin yanına fikhın aklî prensiplerini de kullanarak çözüme kavuşturma taraftarlarına denir.⁶⁸

Usûliyye, Şeyh Müfid’in ve Şerîf el Murtazâ’nın Ahbarîleri⁶⁹ şiddetli tenkitlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Şerîf el-Murtazâ’nın ilk fıkıh usûlü eserini yazma teşebbüsü de usûliyye ekolünün yenilikçi düşünceye sahip olduğunun bir tezâhürüdür.⁷⁰ Ebû Ca’fer et-Tûsî de, X. asra kadar etkin olan Ahbarî düşüncüyü tenkid etmesi, İsnâaşeriyye fikhını sistematik hale getirtip, teorik yapısını kurmasıyla; Sünnîlikte aynı görevi yapan İmâm Şâfi’ye (v. 204/820) benzetilmiştir.⁷¹

Esasında Şîlikteki bu yenilikçi düşünce zarûretten ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Çünkü ehl-i Sünnet ve Mu’tazile’nin bazı konularda uyguladığı esnek yöntemler ister istemez Şîî düşüncesinin de bu minvalde hareket etmesini tetiklemiştir. Nasıl ki ehl-i sünnet içerisinde ehl-i hadîs ve ehl-i re’y ayrımı varsa Şîa düşüncesinde de Ahbarîyye ve Usûliyye ayrımı oluşmuştur.⁷² Ahbarîyye dîni konularda ehl-i hadîs gibi sadece nakil ve rivâyetlerle yetinirken,⁷³ Usûliyye’nin temel kaynaklarında ise ehl-i rey gibi Kur’ân, Sünnet, İcmâ’ ve akıl vardır.⁷⁴ Fakat Şîî düşünce, bu kaynakların içlerini kendi düşüncelerine göre doldurmaktadır. Meselâ onlara göre sünnet sadece masûm imâm râvîlerinden ve birkaç sahâbîden gelen rivâyetlerle sâbit ise kabul edilir; aksi halde kabul

⁶⁷ İmâmiyye Şîası geleneğinde dinî hükümlerin aklî istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekol. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Usûliyye”, **D.İ.A.**, C. XXXXII, Yıl 2012, s. 214-215.

⁶⁸ Mustafa Öz, a.g.md., s. 214

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Metin Yurdagür, ”Ahbariyye”, **D.İ.A.**, C. I, Yıl 1998, s. 490-491.

⁷⁰ Başoğlu a.g.m., s. 137.

⁷¹ Kahraman, “a.g.md., s. 435.

⁷² Yurdagür, a.g.md., s. 490.

⁷³ Yurdagür, a. g. md., a.y.

⁷⁴ Öz, “Usûliyye”, s. 215; Yurdagür, a. g. md., a.y.

edilmez. Kezâ bunlara göre icmâ, ancak kendi imâmîlerinin ittifak ettiği konularda câiz; aksi halde caiz değildir.⁷⁵

1.3.2. Büyük Selçuklu Dönemi Şîîlerinde İctihâd ve Taklîd

Şîa düşüncesinde de⁷⁶ müctehid-mukallid ayrımı vardır. Şîa'ya göre mutlak müctehidin, bütün ilim dallarında ve hâssaten usûl-ı fıkıh'ta derin bilgi anlayışına sahip olması gereklidir. Müctehid hata etse bile mükâfatını alır. Avamın ise fûrû'da bir müctehidi taklîdi câizdir. Ancak ölmüş bir müctehidin taklîd edilmesi ise bu mezhebe göre caiz değildir.⁷⁷

Bu dönemde yaşayan önemli Şîî fakîhlerinden Tûsî'nin şahsında İsnâaşeriyye fikrini değerlendiren Kahraman şunları söylemektedir

“Tûsî'nin İsnâaşeriyye'nin fıkıh düşüncesine üç önemli yenilik getirdiği söylenebilir. 1. İsnâaşeriyye fikrini icthâdın daha sistemli biçimde kullanıldığı geniş bir alana taşıyıcı çabalar göstermiş ve bu yönde ilmî esaslar ortaya koymuştur. 2. Bir taraftan Şerîf el-Murtazâ'nın akıl konusundaki tutumunu aşırı bulurken diğer taraftan sentezci yaklaşımıyla katı bir lafızcılık ve nakilciliğin hâkim olduğu ilk dönem Ahbârîliğinin yetersizliğini göstermiştir. 3. İcmâ'in tam olarak ortaya çıkmasını ve deliller kategorisindeki yerini almasını sağlamıştır. Ayrıca fer'î meselelerde önemli görüşler ileri sürmüş, Şeyh Müfîd'in ulemânın otoritesine dair ileri sürdüğü görüşleri geliştirmiş, Şerîf el-Murtazâ'nın aksine fakîhin fikrî müdâhalesini müstehap kabul etmiş, ulemânın imâmı temsil yetkisinin adâletin icrası, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker görevinin yerine getirilmesi, humus ve diğer dinî vergilerin toplanıp hak edenlere dağıtılması ve Cuma imâmılığı gibi meseleleri kapsadığını ifade etmiştir. Şîî bir kadının imâm tarafından tayin edildiği farzedilerek otoritesinin kabul edilmesi gerektiğini söylemiş, dolayısıyla imâm tarafından ulemâya hadleri ve diğer kazâî hükümleri uygulama yetkisinin verildiğini kabul etmiştir. Tûsî, zekât ve humus toplanıp dağıtılmasında imâmın temsilcileri sıfatıyla fakîhlerin yetki sahibi olduğu ve bunların fakîhlere verilmesinin daha uygun sayılacağı kanaatinde; bu görüş Usûlî ulemâsının toplumda otoritesinin kurulmasında önemli rol oynayan bir yeniliktir. Öte yandan Tûsî imâmın gaybet döneminde sadece savunma cihadına cevaz vermiştir. Ayrıca hocası Şerîf el-Murtazâ gibi o da imâmın yokluğunda mevcut otoriteyle ilişkileri ve görev alma konusunu ayrıntılı biçimde işlemiştir.”⁷⁸

1.4. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ MÜCTEHİDLERİ

Karaman, Selçuklu devrine tekâbül eden hicrî V. ve VI. asırdaki müctehidler arasında şunları zikretmektedir:

- *Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammedi'l-İsferâyînî (v. 418/1027)*

⁷⁵ Yurdagür, a. g. md., a.y.

⁷⁶ Özellikle Usûliyye anlayışında.

⁷⁷ Öz, a.g.md., a.y.

⁷⁸ Abdullah Kahraman, “Tûsî” **D.İ.A.**, C. XXXXI, s. 436.

- *El-Kadı Abdülvehhab b. Ali (v. 422/1031)*
- *Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî (428/1037)*
- *Şemsu'l-Eimme Abdülazîz b. Ahmedî'l-Halvânî (v. 448/1056)*
- *Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammedi'l-Mâverdî (v. 450/1058)*
- *Ebû't-Tayyib Tâhir b. Abdillahi't-Taberî (v. 450/1058)*
- *El-Kadı el-Huseyn b. Muhammedi'l-Merveruûzî (v. 462/1070)*
- *Yûsuf b. Abdilber (v. 463/1071)*
- *Ebû'l-Velid Süleyman b. Halefi'l-Bâcî (v. 474/1081)*
- *Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî (v. 476/1083)*
- *İmâmu'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdillahi'l-Cüveynî (478/1085)*
- *Ali b. Muhammedi'l-Pezdevî (483/1090)*
- *Şemsü'l-Eimme's-Serâhsî (490-500/1097-1106)*
- *İlkiyâ el-Herâsî Ali b. Muhammed (v. 504/1110)*
- *Altıncı asır müctehidleri ise,*
- *Tahir Abdülmedel-Buhârî (v. 542/1147)*
- *Ebû Bekr Muhammed b. abdiilah b. el-Arabî (v. 543/1148)*
- *Muhammed b. Yahya en-Nîsâbûrî (v. 548/1153)*
- *Kadı Hân Fahrüddîn Hasen b. Mansûr (v. 592/1196)*
- *Ali b. Ebî Bekri'l-Merğînânî (v. 593/1197)*
- *Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşdi'l-Hafîd (v. 595/1202)*
- *Ebû Muzafferi'l-Havâfî (v. 510/1204).⁷⁹*

2. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE FIKIH EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ

Büyük Selçuklular döneminde fıkıh eğitimi ve öğretimi hususunda önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Çünkü Büyük Selçuklular zamanında kurulan tam teşekküllü medreselerdeki eğitim ve öğretim fıkıh ilmine hasredilmişti. Diğer ilimler ise yardımcı ilim olarak okutulmaktaydı.

2.1. FIKIH İLMİ

Büyük Selçuklu devrinde fıkıh ilmi çok önemli bir yer iştigâl etmekteydi. Meselâ Gazzâlî'nin yaşadığı zamanda fıkıh okumak ve okutmak Sünnîliğin şîârıydı.⁸⁰ V./XI. ve

⁷⁹ Karaman, **İctihad**, s. 194-195.

VI./XII. asırda İran ve Mâverâünnehir’de hadîs ve fıkıh işlevi gören ribâtlar kurulmuştu.⁸¹ Ayrıca bu dönemde nakîbu’n-nukebâlîğa⁸² getirilmenin şartlarından birisi de fıkıh ilmine vâkıf olmaktı.⁸³ Şâhitlik (noterlik) yapabilmek için de fıkıh ilminin bilinmesinin şart olarak aranması⁸⁴ bu dönemde fıkıh eğitiminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Makdisi’ye göre, medreselerin yegâne kuruluş amacı fakîh-müftîyi yetiştirmektir.⁸⁵ Bu medreselerde fıkıh ilmini öğretmek esas, diğer ilimleri öğretmek ise tâlî (ikincil) idi.⁸⁶ Medreselerde tek bir mezhebin fikhî öğretiliyordu. Biz buna tekli medrese de diyebiliriz. Tekli medreselerde sadece muayyen mezhebin talebeleri ders görebilirdi. Mesela medrese Şâfîilere ait ise Hanefîler orada ders göremezdi.

Talebeler “mütefakkih” ve “fakîh” olmak üzere ikiye ayrılırdı. Mütefakkih lisans talebesine; fakîh ise lisansüstü talebesine denkti diyebiliriz.⁸⁷ Mütefakkih lisans döneminde tamamen furû’ fıkıh ilmi ile meşguldü. Bunu başarıyla bitirirse lisansüstü talebeliğe adım atmış oluyordu ve fakîh ünvanını almış olurdu. Bundan sonra ancak lisansüstü talebesi bilfiil münâzaralara katılma hakkına hâiz oluyordu.⁸⁸ Ve eğer bu ilimde başarılı olursa müderrisliğe geçmeye hak kazanırdı.

Fıkıh ilmine ilk başlayanlar genellikle halkanın sonuna oturular. Talebe, Fıkıh ilmini artırdıkça müderrise daha yakın dururdu. Bazen müderrisin en yakınındaki birisi şayet herhangi bir fikhî münâzarada başarısız olursa yerini kaybedebilirdi. Nitekim yine böyle bir münâzarada yerini kaybeden bir talebeden bahsedilmektedir.⁸⁹ İbn Ebî Müslim el-Faradî (v. 406/1016), talebelerini yaş sırasına göre değil bilgi seviyelerine göre oturtuyordu.⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Fıkıh talebesinin sınıfta müderrisi iyi duyabileceği bir yere oturmasını ve sessiz olup dersi veren müderrisini dinlemesini tavsiye eder.⁹¹

⁸⁰ Süleyman Genç, H.V/M.XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme, **D.E.Ü.İ.F.D.**, S. 25, Yıl 2007, s. 320.

⁸¹ Makdisi, **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim**, s. 44; Ersoy Taşdemirci, “Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları”, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 5, 1989. s. 270.

⁸² Seyyid ve Şeriflerle ilgili işlere bakan yetkili makam. Geniş bilgi için bkz. Tufan Bozpınar, “Nakîbuleşraf”, **D.İ.A.**, C. XXXII, Yıl 2006, s. 322-324.

⁸³ Abdülhamid Dündar, Selçuklular Devri Bağdât Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s. 76.

⁸⁴ Makdisi, a.g.e., s. 295; Dündar, a.g.tz., s. 92, 93.

⁸⁵ Makdisi, **Din Hukuk Eğitimi**, s. 4.

⁸⁶ Makdisi, a.g.e., s. 5, 63, 133, 212.

⁸⁷ Makdisi, **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim**, s. 258-259. 259-260.

⁸⁸ Makdisi, a.g.e., s. 177.

⁸⁹ Makdisi, a.g.e., s. 152, 153.

⁹⁰ İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. XV, s. 114.

⁹¹ Makdisi, a.g.e., s. 167.

Makdisi, bir vakfiyeye mebni olarak bir medresede fıkıh ilminin öğretiliş serüvenini şu şekilde sıralamıştır: “...*maaşlı fıkıh öğretim üyesi (müderriis) öğrencilerin kendi dersi için toplandıkları medreseye erken saate gelmeli ve hep birlikte Kur’ân okuyarak başlamalıdır. Sonra vakıf kurucusu ve tüm Müslümanlar için dua edilmelidir. Daha sonra müderriis, “mezhep fıkıhı” (bir fıkıh mezhebi tarafından benimsenmiş ve mezhep fakihlerinin ittifak ettiği doktrin) ile ilgili dersine başlar. Bunu “hilaf fıkıhı” (tartışmalı/ihtilaflı meseleler) ve fıkıh usulü (hukuk teorisi ve metodolijisi) dersleri takip eder. Bu üç fıkıh dalının ardından, müderriis diğer İslâmi ilimlerden dilediğini okutmakta serbesttir...*”⁹²

Cibrîl b. Sarîm de 584/1188 yılında Bağdât’a talebe olarak geldiğinde aldığı fıkıh ilmi üç aşamadan oluşuyordu. İbn Sarîm önce mezhep fıkını öğrenmişti, sonra hilâf okumuş, bunları tamamladıktan sonra da münâzara yapmaya, fakihlerle fikhî meseleler hakkında tartışmaya başlamıştı.⁹³ Zaten IV./X. ve V./XI. yaşamış olan müftülerin fıkıh ilmi hususunda üç tane temel görevi vardı: Fıkıh dersi vermek (tedrîs), fetvâ vermek (iftâ) ve münâzara yapmak.⁹⁴

Fıkıh ilmi sadece medreselerde öğretilmiyordu. Zâviyelerde bile fıkıh ilmi öğretiliyordu. Mesela Gazzâliyye (daha sonra Nasriyye) zâviyesinde İmâm Gazzâli fıkıh dersleri vermiştir.⁹⁵ Hanlarda fıkıh ilminin öğretildiği önemli yerlerden birisiydi. Meselâ Di’lic b. Ahmed b. Dil’ic tarafından yaptırılan bir handa fıkıh eğitimi sadece Şâfiî mezhebinden olanlara tahsîs edilmişti.⁹⁶ Şâfiîlere mahsûs bir başka han da Bağdât’ta mevcuttu. Bu hanın müderriisliğini Ebû İshâk eş-Şîrâzî yapmaktaydı.⁹⁷ Bu Hanın talebelerinden olan Fârikî mezkûr handa fıkıh öğretildiğini şu sözleriyle anlatıyordu: “Bâbu’l-Merâtib semtinin karşısında bulunan Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin mescitinin karşısındaki bir handa kaldım. Orada Şeyh’in (Şîrâzî) ashâbı ve ondan fıkıh ilmini öğrenen talebeler kalıyordu”⁹⁸ Bağdât’tın batı yakasındaki Rebî Tımar mahallesindeki han ise Hanefî mezhebine mensup talebelere tahsîs edilmişti.⁹⁹

⁹² Makdisi, a.g.e., s. 154-155.

⁹³ Makdisi, a.g.e., s. 186.

⁹⁴ Makdisi, a.g.e., s. 228.

⁹⁵ Makdisi, a.g.e., s. 56.

⁹⁶ Makdisi, a.g.e., s. 62.

⁹⁷ Makdisi, a.g.e., a.y.

⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C.XVII, s. 285 (فنزلت في خان حذاء مسجد أبي إسحاق بباب المراتب، وكان يسكنه أصحاب الشيخ ومن) (يتفق عليه).

⁹⁹ Makdisi, a.g.e., 62, 71.

2.2. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ HUKUKÇULARININ HUKUKÎ KİŞİLİKLERİ

Bu dönemdeki bir önemli husus da ulemânın her alanda bilgi sahibi olmaları ve eser vermelidir. Meselâ Gazzâlî'nin fıkıh ile başladığı telîf hayatı kelâm, tasavvuf, felsefe ile devam etmiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî (v. 429/1038) 17 ilim dalında ders vermişti. Hanefî liderlerinden kadî'l-kudât Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Nâsîhî (v. 484/1091) tıp, şiîr, hadîs, fıkıh ve kelâm alanında uzmandı. Muhammed b. Abdurrahmân el-Kencerûzî (v. 453/1061) de fıkıh, dil ve edebiyâta derin bilgi sahibiydi.¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî de bir açılış dersinde farklı ilim dallarına dâir on dört ders verdiğini ifâde etmesi¹⁰¹ bu devirdeki fukahânın özelliklerini göstermektedir.

Bu dönemde bazı fakîhler birçok medresede hocalık kadrosunu elinde bulundurma imtiyâzlarına sahip iken,¹⁰² bazı müderrisler de tek bir kadroyu paylaşmak zorunda kalabiliyorlardı. Mesela Ebû Abdullah et-Taberî (v. 495/1102) ve Ebû Muhammed el-Fâmî eş-Şîrâzî (v. 500/1107) Bağdât Nizâmiye medresesinde birer gün arayla dönüşümlü olarak ders veriyorlardı.¹⁰³

Medreselerde fıkıh eğitimi müderris merkezliydi. Medreselerdeki müderrisler/fakîhler bir mezhebe mensup oldukları için dolaylı olarak talabeleri de o mezhepten olmak zorundaydı.¹⁰⁴ Mesela Hanefî bir müderrisin/fakîhin talebeleri Hanefî mezhebine mensup olanlardı. Şâfîî bir fakîhin talebeleri de yine Şâfîî mezhebine mensup olanlardan müteşekkildi. Dolayısıyla bu dönemdeki fıkıhçıların bir dezavantajı cumhûra hitâp edememektir diyebiliriz. Bu durumdan rahatsız olanlarda yok değildi. Meselâ bunlardan birisi ünlü Hanbelî ibn Hübeyre'dir. Kendisi, böyle bir medreseye ayak basmaktan çekindiğini söylemektedir.¹⁰⁵ Fakat fıkıhçılardan bazısı avâmın da faydalanması için umumî fıkıh dersleri verdiği de oluyordu. Meselâ iki Hanbelî fakîhi ibn Zibiyâ (v. 460/1068) ile ibnu'l-Bâzkurdî bu türden dersler vermiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Başoğlu, a.g.m., s. 118

¹⁰¹ Makdîsi, a.g.e., s. 238.

¹⁰² Makdîsi, a.g.e., s. 251-252.

¹⁰³ Makdîsi, a.g.e., s. 252.

¹⁰⁴ Makdîsi, **Din Hukuk Eğitim**, s. 64.

¹⁰⁵ Makdîsi, a.g.e., s. 271-272 (248. Dipnot).

¹⁰⁶ Makdîsi, a.g.e., s. 208-209.

Bu dönemdeki fıkıhçıların bir diğer özelliği de talebelerine maddî yardımda bulunmalarındır diyebiliriz. Meselâ Hatîb el-Bağdâdî, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, Ahmed b. Abdülmelik en-Nîsâbûrî (v. 470/1078) talebelere yardımda bulunan sadece birkaç fakîhtir.¹⁰⁷

2.3. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ FIKIH ÇALIŞMALARININ NİTELİKLERİ

Bu devirdeki âlimler risâle, ihtisar, cem' şerh ve usûl yazmakla birlikte¹⁰⁸ daha çok müstakil ve geniş kapsamlı eserler telif edip, enine boyuna tartışmışlardır. Meselâ Serahsî'nin şerhçiliği, şerhten de öte mezheplerin görüşlerini delillendirme, tahrîc yapma, bir nev'i mezhebe istikâmet kazandırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakîhler genel olarak şu beş alanda eser vermişler veya eserlerinde yer ayırmışlardır: Usûl, furû', hilâf, cedel ve siyâset.¹⁰⁹ Bu dönemde yazılan eserler ilerideki Osmanlı fıkıh anlayışında da tesîrini gösterecektir.¹¹⁰

IV-VI. asırlardaki fikhî eserlerin özellikleri şunlardan ibaretti: fukahâ kendilerinden önceki imâmların kavillerini anlamaya çalışmışlar, hükümlerin ve istinbât usûlünün tedvîni için çaba sarf etmişler, rivâyetler arasında tercîh yapmışlardı. Ayrıca mezheplerin delillerini belirlemişler, İmâmların görüş beyan etmediği hususlarda yine İmâmlarının usûllerini takip ederek fetvâ vermişler, hükümlerin illetlerini çıkarmışlar, mezheplerin muhtelif görüşleri arasından tercîh yapmışlar ve mezhebi müdafaâ etmişlerdir.¹¹¹

Başoğlu, Büyük Selçuklu dönemine tekabül eden Hicri V./XI. asırda yazılan özellikle furû' eserlerinde Hanbelî ve İsnâaşeriyye mezheplerine atıfların çok az olduğunu belirlemekte, fakat Zâhirîyye mezhebine çok fazla atıf yapıldığını iddia etmektedir.¹¹² Çünkü bu devirde Hanbelî mezhebi bir fıkıh mezhebi olarak kabul edilmiyor; belki bir hadis mektebi olarak kabul ediliyordu. Çünkü daha önce de ifâde ettiğimiz gibi Hanbelîlik, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan itibaren fıkıh mezhebi olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Büyük

¹⁰⁷ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 267-268.

¹⁰⁸ Kaya, a.g.md., s. 188.

¹⁰⁹ Başoğlu, a.g.m., s. 118-119.

¹¹⁰ Özellikle İslâm fikhî açısından tesirini görmek için Bkz. Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 8, Yıl 1999, s. 215-243.

¹¹¹ Sâysis, a.g.e., s. 111-114; Keskiöglü, a.g.e., s. 165-167.

¹¹² Başoğlu, a.g.m., s. 121.

Selçuklu döneminin arifesinde Hanbelî mezhebinin yerine ehl-i hadîs; İsnâaşeriyye'nin yerine de Râfıza mefhûmu kullanılırdı.¹¹³ Nizâmülmülk'ün, "Siyâsetname"sinde de fıkha atıflar yok denecek kadar azdır.¹¹⁴ Çünkü Siyâsetnâme'de daha çok devletin siyâsî anlayışı yansıtılmaktaydı.

Başoğlu'nun verdiği bir bilgiye göre, yapılan bir araştırmada¹¹⁵ V./XI. ve VI./XII. asırlarda iki yüze yakın eser telif edildiğini bildirmektedir. Eğer buna IV./X. asırlardaki eserlerini de ekleyecek olursa bu sayının, yaklaşık olarak üç yüze tekabül edeceğini bildirmektedir.¹¹⁶

Selçuklu devrinde fakîhler, kendi mezheplerinin metotlarını tespit için eserler telif etmişlerdir. Meselâ Hanefîler'den Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin "usûl"leri, Hanefîlerin usûl metodunu tespit etmek amacıyla mebnî yazılmışlardır.¹¹⁷

Kezâ Şâfiîler de kendi mezheplerinin metotunu tespit etmek amacıyla eserler yazmaktan geri kalmamışlardır. Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali el-Basrî (v. 413/1022) "el-Mu'temed"i, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî "el-Burhân"ı, Gazzâlî "el-Mustasfâ"yı,¹¹⁸ Şîrâzî'de "el-Luma"yı yazmıştı.¹¹⁹ Hanbelîlerden Bâcî'nin (v. 474/1081) "İhkâm"ı ile Ferrâ'nın "Uddes"ni de bu cümleden zikredebiliriz.¹²⁰

Yine bu dönemde mezhepleri müdâfaa eden eserler de yazılmıştır. Hanefîler'den Serahsî'nin "Mebûsût"u ile Şâfiîler'den Şîrâzî'nin "el-Mühezzeb"i bu cümledendir.

Bu dönemde mesâil eserleri de yazılmıştır. Saymerî'nin "Mesâilu'l-Hilâf"ı, Şîrâzî'nin "Tebîrâ"sı, Râzî'nin "Meâlim fi Usûli'l-Fıkh"ı ile İbn Berhân'nın eserlerini bu cümleden sayabiliriz.¹²¹

¹¹³ Başoğlu, a.g.m., a.y.

¹¹⁴ Mustafa Kömürcüoğlu - Şeyma Kömürcüoğlu, "Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizâmülmülk ve Siyâsetname'si", İlmî Etüdler Derneği Yıllığı, S. 4, Yıl 2009, s. 55.

¹¹⁵ İmâm Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesinde yürütülen bir projede, fıkıh usûlü ilminin kuruluşundan 11./18. Yüzyılın sonuna kadar olan dönemi ihâta edecek şekilde doktora tezleri yaptırılmış; söz konusu Selçuklu devri ile alakalı olarak Osman b. Muhammed Şuşân, İlmü Usûli'l-Fıkh fi Karnî'l-Hâmis el-Hicrî: Dirâse Tarihiyye ve Tahlîliyye, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1425, Riyâd; Meş'al b. Memdûh Âlu Ali, İlmü Usûli'l-Fıkh fi Karnî's-Sâdis el-Hicrî: Dirâse İstikrâriyye Tarihiyye Tahlîliyye, Hâil, 1431/2010.

¹¹⁶ Başoğlu, "Selçuklular Devrinde Usûl Tartışmaları", **II. U.S.K.M.S.**, C. I, Konya, Yıl 2013, s. 247-248.

¹¹⁷ Karaman, **İslam Hukuk Tarihi**, s. 243.

¹¹⁸ Karaman, a.g.e., a.y.

¹¹⁹ Başoğlu, "Usûl Tartışmaları", s. 248

¹²⁰ Başoğlu, a.g.m., a.y.

¹²¹ Başoğlu, a.g.m., a.y.

Ayrıca bu dönemde birçok ta'likât¹²² türü eserlerinin de yazıldığına şahit olmaktadır. Makdisi'ye göre ta'lika türü eserler Şâfiîler tarafından üretilmiştir. Hanbelîler V./XI. asırda ta'likâyı benimsemişler, Mâlikîler ise VI./XII. asra kadar ta'likasız kalmışlardır.¹²³

Ebû'l Muzaffer es-Sem'ânî "Ta'likâtu'l-İstilâm" adlı bir ta'lika yazmıştı.¹²⁴ Hanefî kadı Abdulazîz en-Nesefî (v. 533/1139) dört ciltlik bir ta'lika yazdığı rivâyet edilmektedir. Es'ad el-Mîhenî'nin (v. 523/1129) "Ta'likâtu'l-Hilâf"ı, Bervî'nin (v. 567/1172) "et-Ta'lika fi'l-Hilâf ve'l Cedel" adlı eserleri bu cümleden sayılabilir.¹²⁵

2.4. FIKIH EĞİTİMİNDE AİLE FAKTÖRÜ

Orta Asya'daki ilginç vâkıalardan birisi de ilim öğrenmedeki aile faktörüdür.¹²⁶ Bu aileler özellikle fıkıh ilmi hususunda uzmanlaşmışlardır.¹²⁷ Meselâ Sâmanîler devrinde Buhârâ'da etkili olan "Ebû Hafs" ailesi¹²⁸ fıkıh konularında uzman birçok fakih çıkarmıştır. Bu özellikte olan bir diğer aile ise "Saffar" ailesidir.¹²⁹ Yine bu özellikte olan bir başka aile de "Âl-i Burhân"dır. Bu aile Karahanlılar devrinde özellikle Buhârâ'da etkili olmuştur.¹³⁰

Selçuklular devrinde ise Alaüddîn Semerkandî, damadı Alaüddîn Kâsânî ve hanımı Fâtıma-ı Fakîhe'nin ailesi, fıkıh ilminde ön plana çıkan bir diğer ailedir.¹³¹ Ayrıca İsfahân'ın âlimleri ve hadîs şeyhleri ile ünlü "İbn Mende" ailesi de Hanbelî mezhebine mensuptu.¹³² Selçuklular döneminde fıkıh ilmi ile temâyüz etmiş olan bir diğer önemli aile

¹²² Ta'likât, bir âlimin bir ilim alanındaki görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı risâle veya kitaplara denir. Bkz. Sedat Şensoy, "Ta'likât", **D.İ.A.**, C. XXIX, Yıl 2010, s. 508.

¹²³ Makdisi, a.g.e., s. 193.

¹²⁴ Makdisi, a.g.e., s. 189.

¹²⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Makdisi, a.g.e., s. 184-193, 198.

¹²⁶ Dündar, a.g.tz., s. 72.

¹²⁷ Samagan Myrzaibraimov, "Kâdîhan Dönbeminde (XII. Y.Y.) Fıkıh ve Yaşam", **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 316.

¹²⁸ Myrzaibraimov, a.g.m., a.y.

¹²⁹ Myrzaibraimov, a.g.m., a.y.

¹³⁰ Ali Öngül, "Burhan Ailesi", **D.İ.A.**, C. VI, Yıl 1992, s. 430-432.

¹³¹ Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Abdi'l-Hayy el-Leknevî, **el-Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye**, nşr. M. Bedreddin Ebu Firas, Kahire, 1398/1978, s. 53, 158-159; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimu'l-Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye**, Matbaatü't-Terakki, Dımaşk, 1376-1381/1957-1961, C. VIII, s. 228-267.

¹³² Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", **D.İ.A.**, C. XV, Yıl 1997, s. 527.

olan Lamğânîler ise Hanefî idiler.¹³³ Yine “el-İhtiyar” sahibi Mevsîlî ile âlim kardeşlerinin mensup olduğu “Beldecî” ailesi¹³⁴ Hanefî mezhebine mensup olup birçok fakîh çıkarmıştı.

3. BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ KAZÂ/YARGI MÜESSESESİ

Büyük Selçuklu kazâ sistemi, şer’î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılıyordu.¹³⁵ Şer’î davalara, kadılar bakarlardı. Şer’î hükümler Hanefî fihına göre verilirdi.¹³⁶ Başkadı genellikle merkezde bulunur¹³⁷ diğer kadınların verdiği fetvâları denetlerdi. Eğer Şâfî mezhebine göre hüküm vermişlerse müdâhale edilmezdi.¹³⁸

3.1. ŞER’Î YARGI

Şerî yargı müessesesinde davalara kadılar bakmaktaydılar. Kadılar, evlenme-boşanma işleri, nafaka, mîrâs, alacak davalarına bakar, yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vâsiliğini yapar, noterlik vazifesini görür, câmiler ve vakıfları da kontrol ederlerdi.¹³⁹ Kadılar tabîî olarak âlimler ve fakîhlerden seçilirdi. Kadılık vazifesi de genellikle babadan oğula geçmekteydi. Fakat bu tevârüste liyâkat dikkate alınmıyor değildi.¹⁴⁰

Kadılar bir yere atanırken genellikle hânedânın ileri gelenleri tarafından uyarılırlardı. Meselâ Sultân, Nîşâbûr kadılığına atanan İmâduddîn’den, davalara bakarken acele etmemesi, derin düşünerek karar vermesini istemektedir. Kadılardan, kararları Kur’ân ve Sünnete uygun vermesi, her iki tarafı dinlemesi, önceki kadıları örnek alması ve şûraya önem vermesi istenmektedir.¹⁴¹

¹³³ Dündar, a.g.tz., a.y.

¹³⁴ Dündar, a.g.tz., 72-73.

¹³⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 2. b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 1983, s. 354; İsmail Hakkı Mercan, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 71; Kenan Çetin, a.g.e., s. 184.

¹³⁶ Kenan Çetin, a.g.e., s. 184-185.

¹³⁷ Zeki Atçeken - Yaşar Bedirhan, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, s. 46; Kafesoğlu, a.g.e., s. 354; Kenan Çetin, a.g.e., s. 185.

¹³⁸ Kenan Çetin, a.g.e., a.y.

¹³⁹ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 161; Kenan Çetin, a.g.e., a.y.; Kafesoğlu, a.g.e., a.y.; Mercan, a.g.e., s. 75.

¹⁴⁰ Müntecebüddîn Bedî‘ Atabek el-Cuveynî, **Atebetü’l-Ketebe**, nşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 9, 32, 45.

¹⁴¹ Atabek el-Cuveynî, a.g.e., s. 9, 11, 12, 32, 45, 50, 58, 64.

“Kadılık” müessesesine Nizâmülmülk de gereken önemi vermiş, “Siyâsetname”sinde kadınların adâleti üzerinde durmuş,¹⁴² rüşvet almamaları için dolgun maaş verilmesi gerektiğini belirtmişti.¹⁴³ Ayrıca mahkemede adâletin yerine getirilmesi için sultânın bizzat başkanlık etmesi; eğer dîni ilimlerde yeteri kadar bilgisi yok ise nâib tayin etmesi¹⁴⁴ gerektiğini ifade etmiştir.

Kadılar siyâsî müesseseler ile dînî müesseseler, sultân ile halk arasında bir nevi elçi gibiydiler.¹⁴⁵ Fakat Ebû'l-Ya'lâ el-Ferrâ gibi bazı kadınlar, devlet ile aralarına mesafe koyanlar da vardır.¹⁴⁶ Kadınlar din görevlilerini denetler, mahallî medreselerde de dersler verebilirlerdi.¹⁴⁷ Ayrıca kadınların, darphâneyi yönetmek, sikke basımında teftiş vazifesi görmek, câmii ve mescitlerin işlerini yürütmek, Cuma ve Bayram namazlarında hutbe okumak gibi görevleri de vardı.¹⁴⁸

Nizâmülmülk'e göre hüküm sahibi sultândır. Fakat sultân şayet İslâm hukuk prensiplerini iyi bilmiyorsa kendisine bir nâib tayin etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla kadınlar, sultânın nâibleridir. Kadınlar, sultân tarafından düzenlenen bir törenle tayin edilir ve teorik olarak bağımsızlardır. Fakat yetkileri sınırlıdır. Din ve hukuk işlerinde en yetkili kişi onlardır. Kadı, aynı zaman hâkimdir, bu cümleden onun örfî mahkemelerden de mesûl olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁹

Bu dönemde birilerinin hileleri sonucu kadılık görevinden alınanlar da oluyordu. İmâm Gazzâlî, böyle bir vâkıa vukû' bulduğunda, sultâna bir mektup yazarak söz konusu kadının tekrar görevine dönmesini istemiştir.¹⁵⁰

Büyük Selçuklu devletinden evvel, IV./X. asrın sonlarında kadılıklar genelde Şâfiîlerin eline geçmiştir.¹⁵¹ Fakat Selçuklular zamanında vaziyet değişmiştir. Meselâ

¹⁴² Nizâmülmülk, **Siyâsetname**, trc. Mehmet Altay Köymen, **T.T.K.Y.**, Ankara, 1999, s. 29.

¹⁴³ Nizâmülmülk, a.g.e., a.y.

¹⁴⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 31.

¹⁴⁵ Abdülkerim Özaydın, **Sultân Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul, 2001, s. 224.

¹⁴⁶ Nuh Elemen, Ebû Ya'la el-Ferra ve İtikadi Görüşleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006, s. 4-5, 15.

¹⁴⁷ Özaydın, a.g.e., a.y.

¹⁴⁸ Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s. 112-113.

¹⁴⁹ Gülay Öğün Bezer. **Büyük Selçuklu Tarihi**, 2.b., Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir, 2013, s. 188.

¹⁵⁰ Gazzâlî, **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, haz. Abdül Kayyûm, trc: Gürsel Uğurlu, İnkılab Yay. İstanbul, 2002, s. 73.

¹⁵¹ Koca, “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı”, **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, Yıl 2001, s. 37.

Tuğrul Bey zamanında genel olarak kadılar Hanefî mezhebinden,¹⁵² hatîbler ise Şâfiî mezhebinden idiler.

3.2. ÖRFÎ YARGI

Örfî yargının en önemli özelliği Şeriat'ın boşluklarını doldurmaktır. Bu boşluğu doldurmaya en yetkili kişi de (şayet İslâm hukukunun genel kâidelerini bilirse) sultânlar gelmektedir. Örnekleri daha çok Osmanlı'da görülen bu yargının, Selçuklu devrinde de mevcut olduğuna şahit olmaktayız.¹⁵³

Büyük Selçuklu devletinde örfî hukuk çok önemli bir yer iştigâl etmektedir.¹⁵⁴ Özellikle Tuğrul Bey zamanında örfî hukukun ön planda olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁵⁵ Çünkü Tuğrul Bey, Türk geleneklerine sınımsız bağlı olan birisiydi. Hattâ sultânın Türkçe'den başka bir dil kullanmadığı, İran yemeklerini dahi yemediği rivâyet edilmektedir.¹⁵⁶

Selçuklularda bazı hükümlerin te'sisinde örf etkili olmuştur diyebiliriz. Meselâ Sultân Melikşâh'ın kanunnâmesi olan "el-Mesâilu'l-Melikşâhiyye"de,¹⁵⁷ mülkiyet ve evlenme gibi meseleler, örfî kanunlara göre halledilmiştir.¹⁵⁸

Selçuklu'da örfî hukukun tatbîk edilmesi için mezâlim mahkemeleri de kurulmuştur.¹⁵⁹ Selçuklularda ilk mezâlim mahkemesi Sultân Tuğrul tarafından 429/1037-38 yılında Nişâbûr'da kurulmuştur.¹⁶⁰

Devletin asayişini bozan ve kânûnlara itâat etmeyenleri cezalandırmak için kurulan bu mahkemelerde, davalara Emîr-i Dâd¹⁶¹ bakardı. Emîr-i Dâd'lık müessesine bazen askerî kanattan olanlar da tayîn edilebiliyorlardı.¹⁶² Emîr-i Dâd özellikle asayiş bozma, ümerâya

¹⁵² İbnu'l-Adîm, **Biyografilerle Selçuklular tarihi, (Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb), (Seçmeler)** trc. Ali Sevim, **T.T.K.Y.**, Ankara, 1982., s. 54; Mehmet Akif Aydın, "İslâm Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Yıl 2006, s. 13.

¹⁵³ Osmanlı devri ile ilgili geniş bilgi için Bkz. İlhan Bilen, *Osmanlı Hukukunda Örfün Yeri (Klasik Dönem)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.

¹⁵⁴ Ekinci, a.g.e., s. 141-142..

¹⁵⁵ Kenan Çetin, a.g.e., s. 187.

¹⁵⁶ Kenan Çetin, a.g.e., s. 236.

¹⁵⁷ Ekinci, a.g.e., s. 141; Kenan Çetin, a.g.e., s. 187.

¹⁵⁸ Kenan Çetin, a.g.e., a.y.

¹⁵⁹ Ekinci, a.g.e., s. 144.

¹⁶⁰ Özeydin, a.g.e., s. 226.

¹⁶¹ Bugünkü Adalat Bakanı. Ayrıca Bkz. Aydın Taneri, "Emîr-i Dâd", **D.İ.A.**, C. XI, Yıl 1995, s. 130.

¹⁶² Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.

itaatsizlik, siyâsî suçlar ve ceza hukuku ile meşgul olurdu.¹⁶³ Emîr-i Dâd'ın bir görevi de “Dîvân-ı Mezâlîm”e başkanlık etmek¹⁶⁴ ve devlete karşı çıkan siyâsîleri tutuklamaktır.¹⁶⁵ Meselâ Humar Tekin bu yüzden tutuklanmıştır.¹⁶⁶ Selçuklu da ilk Emir-i Dâd, Habeşî b. Altuntak'tır.¹⁶⁷ Fakat ilginç olan görevi adâlet dağıtmak olan Habeşî b. Altuntak'ın, bir vâkıa sonucu, canını kurtarmak için Türkmen'lere yüz bin dinar rüşvet vermeyi teklif etmesidir.¹⁶⁸

Bu dönemde askerî davalara bakan “kadı-yı kaşem (kadı asker)” veya “leşker-i hazret” ünvanlarını taşıyan bir kadı çeşiti daha vardır.¹⁶⁹ Sultân Sencer'in Mecdüddîn adlı bir kişiye verdiği kazâskerlik menşurunda onu, ordunun ve askerlerin kadısı olarak görevlendirmiş ve davalara bakarken de hükümlerin Kur'ân ve Sünnet'e uygun olarak verilmesini istemiştir.¹⁷⁰ Mezkûr kadılık makâmı şeyhulislâmlığa geçişte bir nev'i basamaktı. Yani bu makama gelemeyen şeyhu'l-İslâm olamazdı.¹⁷¹ Bu kadılar vakıf kurumlarına da nezâret ederlerdi.¹⁷²

Örfî hukuk bağlamında Sultân'ın ictihatına şunu örnek olarak verebiliriz. Sultân Sencer genelde Hanefî taraftarlarını destekliyordu. Nîşâbûr'da, Şâfiîler ile Hanefîler arasında çıkan bir savaşta 70 Hanefî öldürülmüştü. Hâcibini şehre gönderen Sencer, yapılan tahkikat sonucunda bütün bu vâkıaların müsebbibi Şâfiî olan Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî olduğu tespit edilince, onu şehri terk cezası ile cezalandırılmıştır.¹⁷³

¹⁶³ Karaman, **İslam Hukuk Tarihi.**, s. 246; Celal Yeniçeri, “Mezâlîm”, **D.İ.A.**, C. XXIX, Yıl 2004., s. 517; Kenan Çetin, a.g.e., s. 186; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 47; Mercan, a.g.e., a.y.; Özyayın, a.g.e., s. 225.

¹⁶⁴ Erdoğan Merçil, **Selçuklular Makaleler**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 218; Kenan Çetin, a.g.e., s. 186; Bu kuruma bazen sultân da başkanlık etmektedir. Bkz. Sâlim Koca, “Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I-II. **Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya, Yıl 1993, s. 17; Taneri, a.g.md., a.y.

¹⁶⁵ Kenan Çetin, a.g.e., a.y.; Merçil, a.g.e., s. 228.

¹⁶⁶ Kenan Çetin, a.g.e., s. 187.

¹⁶⁷ Taneri, a.g.md., a.y.; Merçil, a.g.e., s. 216; Diğer Emîr-i Dâd'lar için bkz. a. mlf. a.g.e., s. 217.

¹⁶⁸ Merçil, a.g.e., s. 162.

¹⁶⁹ Mehmet İspirli, “Kazaasker”, **D.İ.A.**, C. XXV, Yıl 2002, s. 140; Karaman, a.g.e., a.y.; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Kenan Çetin, a.g.e., s. 185; Mercan, a.g.e., a.y.

¹⁷⁰ Muntecebüddîn Bedî, a.g.e., s. 59; İspirli, a. g. md., a.y.

¹⁷¹ Mercan, a.g.e., a.y.

¹⁷² Aydın Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 35.

¹⁷³ İsmail Pırlanta, “Büyük Selçukluların Horâsân'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, **C.Ü.İ.F.D.**, C. XVI, S. 2, Yıl 2012, s. 703-704.

4. BÜYÜK SELÇUKLULARDA ADÂLET ANLAYIŞI

Adâlet, İslâmî Türk devletlerin temelini oluşturmaktadır. Türkler, Müslüman olduktan sonra sadece kendi dindaşlarına değil, diğer din mensuplarına da adâletle hükmetmişlerdir.

Selçuklu devrinde adâlet işlerinden sorumlu olan şahısların, saltanatlık ile alakaları bulunmamakta; böylece herhangi bir siyasî baskıya maruz kalmadan adâlet görevini yerine getirebilmekteydiler.¹⁷⁴ Adâlet karşısında zengin-fakir ayrımı yoktu.¹⁷⁵

Sultân Tuğrul Bey adâlete o kadar önem veriyordu ki, Pazar ve Çarşamba günleri, mazlûmların haklarını korumak için, bir meclis kurduğu rivâyet edilmektedir.¹⁷⁶

Selçuklular insanların hak ve özgürlüklerine o kadar önem vermişler ki, Sultân Tuğrul Nişâbûr'a geldiğinde yaptığı ilk icraatlarından birisi “Mezâlîm Dîvân”ını¹⁷⁷ kurmak olmuştur. Bu dîvânda, ağır siyâsî suçlular, devletin asayişini bozanlar yargılanırdı.¹⁷⁸ Bu dîvânlardan bir kaç şehirde vardı.¹⁷⁹ Nizâmülmülk de konu ile alakalı, “*Pâdişâhın haftanın iki gününde adâlet dîvânîni kurup, zâlimlerden mazlumların hakkını almaktan, suçlulara ceza vermekten başka çaresi yoktur*”¹⁸⁰ diyerek bu dîvânın önemine dikkat çekmektedir. Sultân Tuğrul Bey bazen bizzat kendisi “Dîvân-ı Mezâlîm”e başkanlık etmekteydi.¹⁸¹ Anadolu Selçuklular’da da Sultân I. Gıyâseddin Keyhüsrev (v. 607/1211) ve Sultân I. Alâeddin Keykubad (v. 634/1237) “Divân-ı Mezâlîm”e başkanlık etmişlerdir.¹⁸²

Selçuklular’da mevcut olan bu adâlet anlayışı Selçuklu’nun Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmud ez-Zengî’de de görmekteyiz. Nûreddîn, Dımaşk’ı fethettikten sonra askerî idâreciler hakkında yapılan şikâyetleri değerlendirmek ve şehirdeki adâleti

¹⁷⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 354; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Kenan Çetin, a.g.e., s. 186-187.

¹⁷⁵ Kenan Çetin, a.g.e., s. 191; Merçil, a.g.e., s. 219.

¹⁷⁶ Ebû İbrâhîm Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed Bundari, **Irâk ve Horâsân Selçukluları Tarihi**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 5.

¹⁷⁷ Hüseyin Zerrinkûb, **Medreseden kaçış İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri**, trc. Hikmet Soylu, Anka Yay. İstanbul 2001, s. 7; Pırlanta, a.g.m., s. 715; Buna benzer benzer bir makamın daha önceki Türkler’de var olduğunu iddiası için Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, “Eyyübîler’de Mezâlîm Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”, Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 25, Konya, Yıl 2009, s. 213-214.

¹⁷⁸ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Mezâlîm dîvânını ifa ettiği görevler ve işleyişi hakkında geniş bilgi için Bkz. Kuşçu, a.g.m., s. 222-226.

¹⁷⁹ Merçil, a.g.e., s. 216.

¹⁸⁰ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 10; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 89.

¹⁸¹ Merçil, **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, T.T.K.Y., Ankara, 2007, s. 12 vd; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Kafesoğlu, a.g.e., a.y.; Kenan Çetin, a.g.e., s. 187.

¹⁸² Merçil, **Selçuklular Makaleler**, s. 218.

düzenlemek için Halep'te bir "Dâru'l-Adl (Adliye Sarayı)" inşâ ettirmişti.¹⁸³ Başka bir Dâru'l-Adl'da Dimaşk'ta inşâ ettirmişti.¹⁸⁴ Bu adliye sarayında kendisi de dinleyici olarak haftada iki defa olmak üzere katılıyordu.¹⁸⁵ Burada dört mezhep temsilcileri de bulunmaktaydı.¹⁸⁶ Bu davranışından dolayı da kendisi, halife tarafından "el-Meliku'l-Âdil" ünvanı ile taltîf edilmiştir.¹⁸⁷

Yine Zengî, Halep ve çevresine kadı tayin edilen birisine,

*"Ey Kadı! Bu görevi kendi sorumluluğumdan çıkarıp sana emanet ettim; bu işi nasıl yapacağına dikkat et, Allahtan kork. (Şehâdet ve orta parmağını birleştirerek) hasımlar arasında böyle adâletle davran, taraf tutma, duygusallığı bırak böyle yapmana kim karşı koyarsa, bil ki biz senin arkadayız"*¹⁸⁸ diyerek adâlet hakkındaki hassâsiyetini göstermektedir.

Nizâmülmülk de adâletin yerini bulması için özellikle çarşı/pazarlarda muhtesiplere büyük görevler düştüğünü ifade etmiştir.¹⁸⁹ Çünkü eğer pazar kontrol edilemezse, pazarcılar istedikleri fiyata malları satarak, halka zulmetme ihtimalleri vardı. Nizâmülmülk de bunun engellenmesini istemiştir.¹⁹⁰

Nizâmülmülk adâlet ile ilgili şunları söylemektedir: *"Mülkün nizamı ve siyâsetin temeli iyi ve sağlam atılınca, Müslümanlık ve adâlet böyle yürür ve idare edilir"*¹⁹¹, *"Pâdişâh insaflı ve âdil olunca reâyânın işi hep sükûn bulur"*.¹⁹²

Adâletin tezâhürünü Sultân Melikşâh'ta da görmekteyiz.¹⁹³ Hattâ Sultân Melikşâh'ın adâleti gayr-i müslim tarihçiler tarafından bile itiraf edilmiştir.¹⁹⁴

¹⁸³ Ramazan Şeşen, **Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1983, s. 134.

¹⁸⁴ Kazım Yaşar Koprıman, "Nüreddin'in Faaliyet", Tarih Araştırmaları Dergisi., C. IV, S. 6, Yıl 1966, s. 511; Kuşçu, a.g.m., s. 217; Şeşen, a.g.e., s. 134.

¹⁸⁵ Kuşçu, a.g.m., s. 217.

¹⁸⁶ Kök, a.g.e., s. 112.

¹⁸⁷ Kazım Yaşar Koprıman, a.g.m., a.y.

¹⁸⁸ Gürbüz, a.g.m., s. 58.

¹⁸⁹ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 31.

¹⁹⁰ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 31-32.

¹⁹¹ Nizâmülmülk, a.g.e., s. 32.

¹⁹² Nizâmülmülk, a.g.e., s. 33.

¹⁹³ Reşiduddin Fazlullah, **Câmiu't-Tevârih Selçuklu Devleti**, trc. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul, 2010, s. 132; Merçil, **Selçuklular Makaleler**, s. 154; Kenan Çetin, a.g.e., a.y.; Selçuk, a.g.m., s. 109.

¹⁹⁴ N. N. Şengeliya, "XI-XIII: Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", trc. Mehmet Mürselov, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XXII, S. 2, Yıl 2007, s. 233.

Adâlet hukukunu sadece sultânlar tatbîk etmiyor, altlarındaki komutanlar bile zulmedenlere gereken cezaları veriyorlardı. Rivâyet olunur ki: Selçuklu'nun egemenliği altında olan Halep'te her türlü anarşi, hırsızlık, zorbalık, hayat pahalılığı gibi durumlar halkı iyice bıktırmıştı. Aksungur el-Porsûkî (v. 520/1126)¹⁹⁵ yönetimi ele geçirince hırsızlara ve zorbalara, İslâm fikhının cezâi hükümlerini tavizsiz uygulamıştı. Topkumda mevcut olan anarşiyi ve tedhîşi yok etmişti. O bu tedbirleri sadece Halep'te uygulamakla kalmamış diğer şehirlerde de aynı önlemleri almıştı.¹⁹⁶ Hattâ Hz. Ömer (r.a.) nasıl ki bir kişinin ölmesine sebep olan gruba, topluca kısas cezasını uyguladıysa, Aksungur da yağmalanan, zarar gören her hangi bir kervanın zarar tazmînini, olayın meydana geldiği yörenin halkından almıştı.¹⁹⁷

Ağır suçların hükme bağlanmasında hükümdarın temsilcisi olarak, eyâletlerde, “vezîr”, vilâyetlerde “vâlî”, nâhiyelerde “reîs”, iktâ arazisinde ise “iktâ sahibi (muktâ leh) bulunurdu.¹⁹⁸

5. BÜYÜK SELÇUKLULARDA HUKÛKÎ UYGULAMALAR

Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi Selçuklu hânedânı Hanefî mezhebini de birçok önemli kuruma da bu mezhepten olanları tayin etmişlerdi. Sultân Melikşâh da Hanefî mezhebini savunmuş ve desteklemiş fakat bunun yanında da Eş'arîleri de korumuştur.¹⁹⁹ Fakat önceliği her zaman Hanefî mezhebi olmuştur. Meselâ Bağdât'a ilk girdiğinde ziyâret ettiği yerlerden birisi Ebû Hanîfe'nin türbesiydi.²⁰⁰ Ayrıca Bağdât'ta bayram namazında tekbirleri Hanefî mezhebine göre okutturan, Hanefî fikhına göre namaz kıldıran ve Ebû Hanîfe'nin türbesinin karşısında bir medrese inşâ ettirip Hanefîlere tahsîs ettiren de O'dur.²⁰¹

Selçuklular özellikle hukukî meselelerin ana merkezi olan kazâ müessesine Hanefî olanları atamaya gayret etmişlerdir. Bağdât kadı'l-kudâtlık görevini yedi seneden beri

¹⁹⁵ Aksungur el-Porsûkî'nin hayatı hakkında bk. Coşkun Alptekin, “Aksungur el-Porsûkî”, **D.İ.A.**, C. II, Yıl 1989, s. 297.

¹⁹⁶ Ali Muhammed Sallâbî, **ed-Devletu'z-Zengiyye**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007, s. 26.

¹⁹⁷ Gürbüz, a.g.m., s. 56

¹⁹⁸ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.; Kafesoğlu, a.g.e., a.y.

¹⁹⁹ Pırlanta, a.g.m., s. 703.

²⁰⁰ Muhammed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, I-II, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman, 1001 Temel Eser, 1977, C. I, s. 54.

²⁰¹ Muhammed b. Mahmud, a.g.e., C. II, s. 20, 22; Turan, a.g.e., s. 161; Arıkan, a.g.m., s. 159.

sürdüren ibn Makula (v. 446/1055) 1055 yılında vefat ettiğinde, Selçuklu vezîri Kundurî'nin isteği doğrultusunda yerine Hanefî fakîh Ebû Abdullah ed-Dâmegânî (v. 478/1085) atanmıştır.²⁰²

Râvendî'nin; Selçuklu Sultânı Sencer zamanında herhangi bir mansıb (memuriyet) Hanefî mezhebinin dışında birinin elinde olsa, Sultân Sencer'in gerekirse kılıç darbesiyle o memuriyeti alır Hanefî mezhebine verirdi²⁰³ iddiası hânedânın fikhî uygulamalarda her zaman Hanefî mezhebini öncelediğini göstermektedir.

Ayrıca her ne kadar bazı yazarlarca, Selçuklu hükümdarlarının idarî, siyâsî ve askerî yetkileri uhdesinde toplamış İslâm dünyası'nın siyâsî lideri, Abbâsî halîfesinin de dînî lider olduğunu, bunun bir netîcesi olarak da laikliğin yani din ve devlet işlerinin ayrı makamlarca temsilinin Türk devletlerinde, tarihten beri var olan bir uygulama olduğunu ve buna da Selçuklu ile Abbâsî münasebetlerini örnek verilerek iddia edilmesi,²⁰⁴ tartışmalı olsa gerek. Zira Sultânlar, her halükarda halîfelere bağlı idiler. Hattâ birçok defa halîfelerin yanında kendi adlarına da hutbe okutturmaları ve sikke bastırmaları için halîfelere başvurmaları, sultânların her zaman halîfelerin manevî desteğine ihtiyaç duyduğunun bir tezâhürüdür. Nizamulülk'ün, sultânları istişâreye önem vermesi hususunda ikâz etmesi²⁰⁵ ve sultânın mutlaka din işlerini araştırıp sormak, âlimlere, velilere hürmet etmek, yüce Allah'ın (c.c.) emirlerini yerine getirmek²⁰⁶ hususunda uyarılarda bulunmasından da anlaşılacağı üzere pâdişâhlar keyfî olarak hareket etmiyor; bilakis dîne ve şûrâ meclisine önem veriyorlardı. Bunun böyle olmasını bile bile sultânlık ile halîfelik işlerinin bir birinden bağımsız olduğunu iddia etmek ve bunu da laiklik ilkesi ile bağdaştırmak doğru değildir.

Ekinci de konu ile alakalı olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“İslâm devletlerinde, şer'î hukukun yanında örfî hukukun teşekkülü ve kâdî mahkemelerinin yanında başka mahkemelerin tesisi, bazı müellifleri, bu devletlerde seküler bir telâkinin hâkim olduğu kanaatine sürüklemiştir. Hele Selçuklu Devleti zamanında Abbasî halîfelerinin otoritesinin zayıflaması ve dünyevî gücün Selçuklu

²⁰² Ahmet Yaşar Ocak, **Selçukluların Dinî Siyâseti** (1040-1092), Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul, 2002, s. 63-64; Cengiz Kallek, “Dâmegânî”, **D.İ.A.**, C. VIII, Yıl 1993, s. 453; Fakat VII./XIII. asırda Şâm'da kurulan “Kâdî medreseler”inin (medârisu'l-kadâ) üçü de Şâfî mezhebine aitti. Bkz. Makdisi, a.g.e., s. 294.

²⁰³ Râvendî, a.g.e., C. I, s. 18.

²⁰⁴ Abdükadir Yuvalı, **Türk Devlet Geleneğinde Din-Devlet İlişkileri (Selçuklu Örneği)**, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 73-74; Bu konuda benzer bir düşünce için bkz. Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 18-19.

²⁰⁵ Nizamulmülk, a.g.e., s. 66.

²⁰⁶ Nizamulmülk, a.g.e., s. 43.

sultânının elinde bulunması, buna mühim bir delil olarak serdedilmiştir. Halbuki bu tamamen istisnâî bir durumdur. Selçuklular, Abbâsî halîfelerini Şîî nüfuzundan kurtarmışlardı. Halîfe, uzun müddet sembolik bir mevkide varlığını devam ettirdi. Ama bunun sebebi Selçuklular değildi. Çünkü geniş İslâm imparatorluğu topraklarındaki vâlîler müstakil birer sultân hâline gelmiş; halîfe de bunların dünyevî iktidarını kabule mecbur olmuştu. Bu sultânlar, halîfeyi sembolik de olsa ruhanî lider olarak tanımayı, İslâm birliği açısından faydalı görmüşlerdir. Halîfe bunların tayinini tanıyan menşurlar ve başka hâkimiyet alâmetleri gönderiyor; hutbelerde halîfenin adı okunuyor; hattâ halîfenin adına sikke kesiliyordu. Bu sultânların her birinin memleketindeki mahkemelerde, aynı hukuk tatbik ediliyordu. Hepsinde şer'î hukuk, hukukun esasını teşkil etmekte; hükümet icraatları ve çıkarılan kanunnâmeler, şer'î hukukun referanslarına arz edilmekteydi. Şer'î hukuk ile tenâsüb içinde olmayan icraatler meşruluk kazanamamaktaydı. Hepsinde hükümetlerin fetvâ sorduğu müftiler, şeyhülislâmlar bulunmakta; bunlar devlet protokolünün önünde yer almaktaydı”.²⁰⁷

Kaldı ki, İslâm fihkî askerî, idarî ya da siyâsî kararlarda, müctehid olan sultanlara, fıkıhta mevcut olan boşlukları doldurma yetkisini de vermiştir.²⁰⁸ Nitekim Selçuklu sultânları hukukla ilgili bir mesele vârid olduğunda bizzat âlimlerle istişâre ederek bir karara varmışlardır. Bunun en güzel örneği Selçuklu hükümdarı Sultân Melikşâh'ın, 1092 yılında İslâm hususî hukukunun bir takım hükümlerini “Mesâilu Melikşâhî fi'l-Kavâidi's-Şer'iyye” adında bir eserde tedvîn ettirmesidir. Zamanın meşhur fakîhleriyle istişâre edilerek tedvîn ettirilen mezkûr hukuk kodu, bütün Selçuklu ülkesinde tatbiki emredilmiştir. Bi'l-hassa muvâzaali akidler, gayr-i menkul alım-satımı, nikâhta kadınlar aleyhine şahitlik, borçlunun temerrüdü, hilecilerin zararından insanları korumak gibi hükümler, Moğol istilâsına kadar mer'iyete kalmış, Ekinci bu kânûnnâme'den günümüze sadece 6 maddesinin geldiğini belirtmiştir.²⁰⁹

6. BÜYÜK SELÇUKLULARDA TARTIŞMALI BAZI HUKÛKÎ UYGULAMALAR

Bu devirde bazen İslâm fihkının genel kaideleri ile bağdaşmayan bir takım uygulamalara da rastlamaktayız.

Merçil, Selçuklu devrinde gerek sultânlar ile alakalı gerekse vezîr ve Abbâsî halîfeleri ile alakalı birçok rüşvet olayının vukû' bulduğunu iddia etmektedir. Bu rüşvet

²⁰⁷ Ekinci, a.g.e., s. 142.

²⁰⁸ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi.**, s. 246-247; Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Huku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilimi ve Yasama Organının Yetkileri”, **İ.A.D.**, C. XII, S. 2, Yıl 1999, s. 120.

²⁰⁹ Ekinci, a.g.e., s. 141; Kenan Çetin, a.g.e., a.y.

vâkıalarında, bazen sultânlar rüşvetleri reddetmiş²¹⁰ bazen de kabul etmiş,²¹¹ bazen de rüşvet vermişlerdir.²¹² Hattâ halîfelere bile rüşvet teklif edilmiş, halîfelerin kimisi bu rüşvetleri reddetmiş,²¹³ fakat kimi halîfeler de bu rüşvetleri kabul etmişlerdir.²¹⁴ Vezîrlerden de rüşvetleri kabul edenler olmuştur.²¹⁵ Hattâ zaman zaman vezîrler bile rüşvet vermişlerdir.²¹⁶ Bazende sultânların hatunları rüşvet olaylarına karışmışlardır.²¹⁷

Rüşvet hakkında bir iki örnek vermek gerekirse, bu örneklerden birincisi Alp Arslan zamanında vezîr Kunderî'nin karıştığı rüşvet olayı hakkındadır. Şöyle ki, Tuğrul Bey vefat ettikten sonra, vezîr Kunderî, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman adına hutbe okutturur ve Alp Arslan'a mektup yazıp tehdît ederek korkutmaya çalışır. Fakat netîcede Alp Arslan sultân olur. Kunderî de bunun üzerine sultânın güvenini kazanmak için, yeni vezîr olan Nizâmülmülk'ü kutlayıp ona rüşvet olarak beş yüz altın verir. Fakat talebi yerine gelmemiş olmalı ki, bu sefer Alp Arslan'ın hanımı Ümmi Kıpçak hatuna kendisinin affi hususunda sultâna mektup yazmasını ister ve ona da beş yüz altın ve bir at verir. Hatun eski vezîr Kunderî'nin bu talebini sultâna iletir, fakat bu girişimi neticesiz kalır. Sultân öldürülmesi için emir verir. Bunu haber alan Kunderî, Nîşâbûr reisi Mahmud b. Ali'ye sultâna vermesi için bir mektup daha yazar ve mektubunda “eğer sultân kendisini affederse birçok paralar vereceğini” söyler. Fakat netîcede Alp Arslan'ın kesin olarak öldürülmesini istediği için öldürülür.²¹⁸

Bir diğerk rüşvet olayı da, Tâciyye medresesinin²¹⁹ de kurucusu olan Tâculmülk el-Ğanâim ile ilgilidir. Taht mücâdelelerin vukû' bulduğu bir zamanda Sultân Berkyaruk'a karşı Terken Hatun ile beraber hareket eden Tâculmülk, bir süre sonra hatunun yanından kaçar, fakat daha sonra Berkyaruk'un adamları tarafından yakalanır. Berkyaruk kendisine vezîrlik teklif eder. Fakat Nizâmülmülk'ün hânedânı o dönemde, vezîrlik müessesinde etkili olduğu için Tâculmülk, ilk önce onların da desteğini almak ister ve bunun için de

²¹⁰ Merçil, a.g.e., s. 146-147, 149, 150-151, 157,

²¹¹ Merçil, Selçuklular Makaleler, s. 145, 148-149, 149-150, 153, 158, 164,-165, 166-167, 167-168, 170, 171, 177

²¹² Merçil, a.g.e., s. 152, 166, 176,

²¹³ Merçil, a.g.e., s. 152.

²¹⁴ Merçil, a.g.e., s. 169-170, 172, 174.

²¹⁵ Merçil, a.g.e., s. 146, 148, 150, 153,

²¹⁶ Merçil, a.g.e., s. 146-147, 160, 163, 170,

²¹⁷ Merçil, a.g.e., s. 147, 154, 159, 161-162,

²¹⁸ Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu III, Alp Arslan ve Zamani**, T.T.K..Y., Ankara, 1992, s. 165-172.

²¹⁹ İbnu'l-Cevzi, a.g.e., C. XVI, s. 281; Kenan Çetin, a.g.e., s. 241; Kara, “Selçuklu Türkler'inin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 387.

Nizâmülmülk'ün gulamlarına eşya ve mallardan başka, iki yüz bin dinar rüşvet dağıttır. Başlangıçta bu rüşvet bir işe yarasa da daha sonra Nizâmülmülk'ün nâibi Osman, gulamları Tâculmülk'e karşı tahrîk ederek onu öldürttür.²²⁰

Bu dönem ile alakalı bir başka tartışmalı uygulama da Tuğrul Bey zamanında vukû' bulmuştur. Musûl vâlisi Hezaresb, askerleri ile pusu kurarak Aslan Besâsîrî ile işbirliği yapan Kurayş ve Dübeys'i mağlup etmişti. Sultân, Hezaresb aldığı esirleri, bizzat fiillerin altında ezerek cezalandırmıştı.²²¹ Hâlbuki İslâm ceza hukukunda böyle bir cezalandırma şekli yoktur. Fakat Selçuklu'nun Musul vâlisi böyle bir ceza vermekten çekinmemiştir.

Yine buna benzer bir örnek de Kunderî zamanında vukû' bulmuştur. Kunderî, 1062 yılında, Hoy halkından sultâna karşı savaşanların bir kısmının ellerini kestirmek bir kısmını da öldürmek suretiyle cezalandırmıştır.²²²

Bir başka tartışmalı uygulamayı da Selçuklu'ya tâbi olan Kirmân'lı Melik Kavurd'da (v. 465/1073) görmekteyiz. Melik Kavurd, Ciruft şehrinde, fırıncıların gereksiz ve sebepsiz yere ekmek fiyatlarını artırmaları ve ekmek kalitesini düşürmeleri üzerine fırıncıların birçoğunu cezalandırmıştır.²²³ Hâlbuki fiyatlara narh koymak prensipte câiz değildir. Fakat eğer rivâyette geçtiği gibi fırıncıların ekmek kalitesini düşürmek suretiyle halka zulmetmişlerse o halde devletin bu konuda müdahale hakkı muhakkak ki vardır.

7. BÜYÜK SELÇUKLULARDA İKTÂ' ANLAYIŞI

İktâ, sözlükte” kesmek, yarmak” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci' tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak ve imtiyâzların ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsîsini ifade eder.²²⁴

²²⁰ Merçil, a.g.e., s. 160; Geniş bilgi için bkz. a. mlf., s. 144-181.

²²¹ Kenan Çetin, a.g.e., s. 188.

²²² Kenan Çetin, a.g.e., a.y.

²²³ Kenan Çetin, a.g.e., s. 197-198.

²²⁴ Mustafa Demirci, “İktâ”, **D.İ.A.**, C. XXII, Yıl 200, s. 43.

İktâ' hakkında Kur'ân'da herhangi sarîh bir hüküm yoktur. Fakat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve halîfelerin uygulamalarından²²⁵ hareketle âlimler arasında iktâ'ın cevazı hususunda icmâ oluşmuştur.²²⁶

İktân başlıca üç çeşidi vardır. İktâu't-temlik, iktâu'l-irfâk ve iktâu'l-istiğlâl.

İktâu'l-temlik; devlet tarafından, gerçek kişilere arazileri üzerine özel mülkiyeti doğuran iktâdır.²²⁷

İktâu'l-irfâk; Kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervelerinden istifâde, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsîsini ifade eder.²²⁸

İktâu'l-istiğlâl; gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve iktâsından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil sadece kullanım hakkını sağlayan iktâ çeşitidir.²²⁹

İktâ'ın söz konusu olabilmesi için siyâsî otorite tarafından yapılmış olması gerekir. İktâ, gerek Hz. Peygamber (s.a.v.) gerekse Hulefâ-i Râşidîn devrinde tatbîk edilmiştir.²³⁰ Emevîler ve Abbâsîler devrinde ise amacından saptırılmıştır.²³¹ Çünkü Asr-ı Saâdet'teki iktânın temel amaçları arasında; İslâmın yayılması, fetihleri teşvik, ölü ve çorak arazilerin ihyâsı ile sınır bölgelerine iskân iken,²³² Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ise iktâ, sadece belli ailelere tahsîs şeklinde meydana gelmeye başlanmıştır.²³³

Büveyhîler döneminde iktâ anlayışı tamamen değişmiş olup "askerî iktâ" sistemine geçilmiştir. Büveyhîler askerlerine, maaş yerine iktâlar vermekteydi.²³⁴ Büveyhîler'deki bu

²²⁵ Halit Çalış, "İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Konu Olma Bakımından Toprak Mülkiyeti" Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 14, Yıl 2002, s. 150, 155-156; Abdulaziz ed-Dürî, "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", Kazım Yaşar Koprıman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXV, S. 39, Yıl 2006, s. 226; Demirci, a.g.md., s. 43-44.

²²⁶ Beşir Gözübenli, "İktâ", **D.İ.A.**, C. XXII, Yıl 1995, s. 49.

²²⁷ Gözübenli, a.g.md., s. 50. Selçuklularda hâkim olan arazi devletin ortak malıdır. İktâ'nın hukukî tartışmaları arasında esasında arazinin/toprağın özel mülkiyete dönüşüp dönüşmeyeceği tartışması da yatmaktadır. Bu konu hakkında iki teme görüş olup, (Bu konu hakkında geniş bilgi için Bkz. Çalış, a.g.m., s. 145-164) ağırlık olarak toprağın özel mülkiyete girebileceğidir. Bkz. a. mlf., a.g.m., s. 148-150.

²²⁸ Gözübenli, a.g.md., s. 51.

²²⁹ Gözübenli, a.g.md., a.y.

²³⁰ Demirci, a.g.md., s. 43-44.

²³¹ Demirci, a.g.md., s. 44.

²³² Demirci, a.g.md., s. 43.

²³³ Demirci, a.g.md., s. 44.

²³⁴ ed-Dürî, a.g.m., s. 233.

“askerî iktâ” sistemini, Selçuklular daha düzenli bir hale getirip uygulamışlardır.²³⁵ Bu yöntemi sadece Selçuklular değil, ondan sonra gelen Eyyübîler, Zengîler ve Memlûklular da uygulamışlardır.²³⁶

Selçuklular’da iktâ sistemi, Sultân Melikşâh’ın saltanatının ikinci yılından (466/1073) itibaren uygulanmaya başlanmış olup daha sonra ülkenin her yerine yayılmıştır.²³⁷ Bu dönemde muktâ lehin, reâyâ (halk) üzerinde hiçbir olumsuz davranış yapma hakkı yoktu; eğer böyle bir teşebbüse girişmişse derhal arazi elinden alınırdı.²³⁸ Selçuklular’da iktâ ile ilgili olarak yeni bir gelişme zuhûr etmişti ki o da, İktâu’t-temlik ile İktâu’l-istiğlâl’in birleşmesi sonucu meydana gelen idârî iktâ’dır. İdârî İktâ, sultânın bir kısım yetkilerini iktâ sahiplerine devretmesidir. Bunun bir neticesi olarak da reâyâ, iktâ sahibine itaat etmek zorunda kalmıştı. Çünkü iktâ sahibi, sultânı temsil ediyordu.²³⁹ Fakat buradaki reâyâ, köleler gibi düşünülmemelidir. Zira reâyâ, hakkının muktâ leh tarafından gasp edildiği ya da hakkından fazla mahsul istediği anlaşıldığı vakit, reâyâ bu durumu “Büyük Dîvân” a ya da doğrudan sultâna şikâyet edebilir, ya da başka yere göç edebilir ve bunada kimse karışamazdı.²⁴⁰ Hâlbuki köleler efendilerinin malı konumundadır ve onların izni olmadan hiçbir şey yapamazlardı. İdari iktânın; devleti masraflardan kurtarma, iktâ sahibinin halka zulmetmesini önleme, arazilerden maksimum verim alma gibi bir çok faydası da vardı.²⁴¹

Endülüste’de başlangıçta askerî iktâ uygulanmakta iken, daha sonraları askerî iktâ terk edilerek askerlere maaş verilmeye başlanınca asayişin bozulduğu nakledilmektedir. Şöyle ki, Muhammed b. Turtûşi (520/1126) şunları söylemektedir:

“Toprakların askerlere iktâ’ edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine iktâ’ edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silâhlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebû Âmir’in askerî iktâ’ sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü

²³⁵ Sadi S. Kucur, “İktâ”, **D.İ.A.**, C. XXII, Yıl 2000, s. 47; Demirci, a.g.md., s. 45; ed-Dûrî, a.g.m., s. 231, 236; Bu arada şunu da ifade edelim ki, bu anlayışın temelinde Büyük Selçuklu devleti bir tarım toplumu olmasının da etkisi olduğu söylenebilir. Bkz. Mustafa Kömürcüoğlu - Şeyma Kömürcüoğlu, a.g.m., s. 60; Özeydin, “Nizâmülmülk”, **D.İ.A.**, C. XXXIII, Yıl 2007, s. 195.

²³⁶ Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklularında İktâ”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 26, Konya, Yıl 2009, s. 142; Demirci, a.g.md., a.y.; ed-Dûrî, a.g.m., s. 236.

²³⁷ Kucur, a.g.md., a.y.

²³⁸ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 70; Kucur, a.g.md., a.y.

²³⁹ Kucur, a.g.md., a.y.

²⁴⁰ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 71; Kafesoğlu, a.g.e., s. 359.

²⁴¹ Kucur, a.g.md., a.y.

*zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askerî sisteme dönüldü”.*²⁴²

Askerî iktâ sistemi, özellikle Sultân Sencer zamanında yaygınlaşmaya başlanmıştı.²⁴³ Askerî iktalar daha çok sınır boylarının savunulması için veriliyordu.²⁴⁴ Askerî iktâların yanında, memurlara iktâ, emeklilik iktâsı gibi birçok iktâ çeşiti de mevcuttu.²⁴⁵

8. BÜYÜK SELÇUKLULARDA SELÇUKLULAR'DA FETVÂ MÜESSESESİ

Selçuklular, sosyal ve siyâsal alanlarda İslâm fikhının prensiplerine bağlı kalmaya çalışıyor; müftülerin fetvâlarına riâyet etmeye gayret ediyorlardı.

Fetvâ vermek, IV/X. ve /V./XI. asırlardaki fukahânın temel görevleri arasında yer almaktaydı.²⁴⁶ Bu dönemde yaşayan İbn Amrûs (v. 452/1060) fetvâlar konusunda o kadar temâyüz etmişti ki, Bağdât'ta fetvâ verme hususunda lider konumuna yükselmişti.²⁴⁷

Büyük Selçuklu sultânları çoğu zaman İslâm fikhının prensiplerine sınımsız sarılmışlardır. Ammenin menfaati söz konusu olduğu zaman kendi rey ve ictihâtlarından dahi ferâgat etmişlerdir. Meselâ Sultân Melikşâh, Ramazanın bittiğine dair bir fetvâ yayınlamıştı. Fakat bu fetvâ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin muhâlefeti ile karşılaşmıştı. Sultân, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'yi sarayına çağırarak mezkûr fetvâ hakkında istişâre ettikten sonra kendi fetvâsından ferâgat edip Cüveynî'nin fetvâsına göre amel etmiştir.²⁴⁸ Hattâ İmâmu'l-Cüveynî, “*Sultâna ait işlerde fermana itâat vazifemdir; lâkin fetvâyâ taalluk meselelerde de sultânın bize sorması gerekir*”²⁴⁹ demiştir.

Büyük Selçukular müftülerin fetvâlarına o kadar önem veriyorlardı ki savaş zamanlarında bile ordularında daima din adamlarını yanında bulundurmuşlar, onların fetvâlarına göre amel etmişlerdir. Meselâ Alp Arslan 1071 Malazgirt savaşına çıkarken

²⁴² Demirci, a.g.md. s. 46.

²⁴³ Kucur, a.g.md., s. 48.

²⁴⁴ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 70; Kucur, a.g.md., a.y.

²⁴⁵ Kucur, a.g.md., a.y.

²⁴⁶ Makdisi, a.g.e., s. 228.

²⁴⁷ Makdisi, a.g.e., a.y.

²⁴⁸ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 97; Pırlanta, a.g.m., s. 704-705.

²⁴⁹ Kenan Çetin, a.g.e., s. 263.

Hanefî Ebû Nasr Muhammed b. Abdülmelik el-Buhârî'den fetvâ aldıktan sonra ancak bu sefere çıkabilmiştir.²⁵⁰ Yine Selçuklu sultanlarından Sencer, Oğuzlar'a sefer düzenlemek istediğinde Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîsâbûrî'den (v. 548/1153) fetvâ istemiş ve olur cevabını aldıktan sonra seferi düzenlemiştir.²⁵¹

Gazzâlî de Sultân Sencer'e toplumun adâlet ve düzenini sağlama hususunda bir takım nasihatler vermiş, Sultân Sencer de Gazzâlî'yi dinlemiş, hattâ bunları kaleme döküp kendisine iletmesini bile istemiştir.²⁵² Yine daha önce örneğini verdiğimiz Selçuklu'nun Musul ve Halep Atabeyi olan İmâduddin ez-Zengî'de mezkûr mes'elede müftülere danışarak problemi halletmeye çalışmıştı.²⁵³ Demek ki Selçuklu sultanları bir işe karar verdikleri zaman müftülere danışmış ve onların fetvâları doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Büyük Selçuklular her zaman Hanefî müftülerin çoğalmaları için uğraşmışlardır. Nitekim Kirmân Selçukluları devrinde, Melik I. Muhammed (1142-1156), Hanefî fikhına dair kitapları ezberleyen talebelere bahşiş verirmiş.²⁵⁴ Ve bu maddî yardımların vesîlesiyle de Hanefîlerden bin kişi fakîh ve müftü olmuştu.²⁵⁵

Büyük Selçuklu sultânları bazen herhangi bir memuru hal' etmek istediklerinde bile İmâmlardan fetvâ alırlardı. Meselâ Melik I. Muhammed, öldürdüğü kimseler hakkında daima İmâmlardan fetvâ aldığı rivâyet edilmektedir.²⁵⁶ Şeyhu'l-İslâm Kadı Cemâluddîn Ebû'l-Meâli, Melik İran-Şah'ın, Bâtınîler ve mülhidlerle olan dostluğu yüzünden tahtan indirilmesine ve idamına, müftülerden alınan fetvâ ile karar verilmişti.²⁵⁷

Bu dönemde fetvâlar sadece sözlü olarak değil bazende yazılı olarak verilirdi. Meselâ 512/1118 yılında Mezyedî Dübeys, halîfe Müsterşid'in vakıf olarak câmiye ilhak ettiği evini geri istemişti. Evin kendisi adına olduğunu da müftülerden aldığı fetvâ ile belgelemişti.²⁵⁸ Ve neticede evini tekrar geli alabilmişti.

²⁵⁰ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, thk: Muhammed Yûsuf ed-Dakkak, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, C. VIII, s. 388; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsî Tarihi Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, 3. b., Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993, s. 22; Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları**, 2. Bsm. İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 171; Ocak, a.g.e., s. 63; Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 94; Pirlanta, a.g.m., s. 703.

²⁵¹ Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 187

²⁵² Piyadeoğlu, a.g.tz., s. 184

²⁵³ Gürbüz, a.g.m., s. 58.

²⁵⁴ Atçeken- Bedirhan, a.g.e., s. 160.

²⁵⁵ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., a.y.

²⁵⁶ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 161.

²⁵⁷ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 160-161.

²⁵⁸ Makdîsi, a.g.e., s. 85.

9. BÜYÜK SELÇUKLULARDA MÜNÂZARALAR/TARTIŞMALAR

Selçuklu fıkıh döneminin özelliklerini zikrederken, bu devirde münâzaraların çok önemli bir yer iştigâl ettiğini ifade etmiştik.

Bu dönemdeki münâzaraları ikiye ayırmak zorundayız. Çünkü bu dönemde fikhî tartışmaların yanında kelâmî tartışmalar da oluyordu. Kelâm ilmi ile alakalı olan tartışmalar genellikle sakıncalı bulunurken, fıkıhla alakalı olan tartışmalar ise teşvîk edilmiştir. Makdisi, söz konusu devirde münâzara ilminin fıkıh ilmi ile olan irtibatını anlatırken şunları söylemektedir, “*IV./X. yüzyıldan V./XI. yüzyıla geçerken, münâzara artık fıkıh çalışmalarında (ihtisas aşamasındaki) öğrenci-fakîhin sürekli ilgilendiği oldukça gelişmiş bir alan haline gelmişti. Üstad-fakîh (müftü) olmak isteyen kişi münâzarada usta hale gelmek zorundaydı.*”²⁵⁹

Zaten münâzaranın amacı fıkıh talebesini, fetvâ verme yeterliliğine sahip bir müftü olmaya hazırlamaktı. Münâzara sanatını başarıyla uygulayan bir talebe artık müderris olabilir ve hukukî görüş bildirme salâhiyetine hâiz olabilirdi.²⁶⁰

Münâzara metodu Bağdât'ta gelişti.²⁶¹ Doğu İslâm dünyasına ise Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb es-Sakafî (v. 328/940) tarafından götürüldü.²⁶² Daha sonra bütün İslâm coğrafyasına yayıldı.

Bu dönemde münâzaralar, sadece mescit ve medreselerde değil; çarşılarda, bedesten köşelerinde ve sokaklarda dahi yapılıyordu.²⁶³ Hattâ kadınların bile münâzaralara katılmalarına izin verildiği rivâyet edilmektedir.²⁶⁴ Fakîhlerin özel münâzara halkaları vardı. Mesela Talha el-Âkûlî'nin (v. 512/1118) Câmîu'l-Kasr'daki halkası, münâzaraya tahsîs edilmişti.²⁶⁵ İbnu'z-Zâğûnî'nin (v. 527/1132) halkasındaki münâzaralar ise Cuma günleri Cuma namazından önce ve Cumartesi günleri yapılıyordu.²⁶⁶ Ebû'l-Vefâ ibnu'l-Kavvâs'ın (v. 476/1083) Mansûr Câmîi'ndeki halkası hem fetvâ hem de münâzara için

²⁵⁹ Makdisi, a.g.e., s. 179.

²⁶⁰ Makdisi, a.g.e., s. 230.

²⁶¹ Makdisi, a.g.e., s. 204.

²⁶² Makdisi, a.g.e., a.y.

²⁶³ Mustafa Demirci, “Türk-İslâm Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya'da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. y.y.)”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, Yıl 2007, s. 81-82.

²⁶⁴ Piyadeoğlu, a.g.m., s. 19.

²⁶⁵ Makdisi, **Din Hukuk Eğitimi**, 209.

²⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVII, s. 276-277 (و كانت له حلقة في جامع المنصور يناظر فيها قبل الصلاة ثم يعظ بعدها).

tahsîs edilmişti.²⁶⁷ Hanbelî mezhebine mensup Şerîf Ebû Ca'fer ise Pazartesi gününü münâzaralara ayırmıştı ve bu münâzaralara sadece Hanbelî mezhebinden olanlar değil diğer mezheb mensupları da katılabiliyorlardı.²⁶⁸ Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ da Cuma günleri münâzara meclislerine katılıyordu.²⁶⁹ Hanefî fakîh Ebû Ca'fer es-Simmânî (v. 444/1052) de evinde düzenli münâzaralar düzenlerdi. Bu dönemde Makdisi'nin ifadesiyle birbirleriyle sürekli tartışan “münâzara arkadaşları” da vardı ki Şâfî İlkiyâ el-Herrâsî ile Hanbelî ibn Akîl bunlardan ikisiydi.²⁷⁰ Münâzaralar bazen çok uzun sürebilirdi.²⁷¹ Yüz yıl aşkın bir süre yaşamış olan Ebû Tayyib et-Taberî (v. 450/1058) ileri derecedeki yaşlılığına rağmen son demlerine kadar fetvâ münâzaralarında bulunmuştu.²⁷² Ebû'l-Feth el-Kureşî (v. 444/1052) fetvâ verme, fıkıh öğretme ve münâzara faaliyetinin medârı haline gelmişti.²⁷³ Ancak bu münâzaralardan sakınılması gerektiğini ifade edenler de vardı. Meselâ İbnu'l-Cevzî fakîhlerin vakitlerinin çoğunu münâzaralara harcadıklarından dolayı Kur'ân okumayı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını öğrenmeyi ihmal ettiklerini söyler. Ayrıca bu fakîhlerin münâzara yaparken hakîkatı ortaya çıkarmaktan ziyâde rakiplerini alt etmeyi kendilerine hedef belirlediklerini belirtir.²⁷⁴

Münâzara metodu bazen eserlerde de tatbîk ediliyordu. Nitekim Makdisi, ibn Akîl'in “el-Vâzih fî Usûli'l-Fıkıh” adlı 3 ciltlik eserinde böyle bir münâzara metodunu kullandığını belirtmiş ve ibn Akîl mezkûr eserini bitirirken de şu sözlerle bitirmişti: “*Bu eserimde şöyle bir metot izledim: Mantikî bir sırayla önce görüşleri (mezâhib), ardından delilleri (hucec), sonra itirazları (es'ile), ardından itirazlara verilen cevapları (ecvibe), sonra (karşı tezi benimseyenlere ait) sözde delilleri (şübhe/tekili: şübhe şübühât), ardından (bu yanlış delilleri çürütmek için verilen) cevapları (ecvibe) sundum. Amacım, yeni başlayanlara tartışma metodunu (tarîkatü'n-nazar) öğretmektir*”.²⁷⁵

Şimdi de bu dönemde geçen tartışmalar ile ilgili birkaç örnek verelim.

Bu devirdeki bir ilmî münâzara örneği, 487/1094 senesinde Mescid-i Aksâ'ya gelen Hanefî ulemâsından Zevzenî'ye kâfirden ötürü Müslümanın kısâsen öldürülmesi

²⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., C. XVI, s. 231 (و كانت له حلقة بجامع المنصور و للمناظرة و الفتوى).

²⁶⁸ İbn Receb, a.g.e., C. I, s. 16.

²⁶⁹ Makdisi, **Ortaçağda Yüksek Öğretim**, s. 158.

²⁷⁰ İbn Receb, a.g.e., s. 147.

²⁷¹ Makdisi, a.g.e., a.y.

²⁷² Makdisi, a.g.e., s. 228.

²⁷³ Makdisi, a.g.e., a.y.

²⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Cevzî, **Telbîsu İblîs**, Dâru'l-Munîriyye, Kâhire, 1369-1950, s. 118-123.

²⁷⁵ Makdisi, a.g.e., s. 186.

hakkındadır. Zevzenî kısâsen öldürüleceğini söyledi. Kendisinden delil soruldu. "*Ey îman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın öldürülür. Ancak kim kardeşi tarafından affedilirse kısas düşer. Bundan sonra iyiye uymak, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzel bir şekilde ve tam olarak ödemek gelir*"²⁷⁶ mealindeki âyeti delil gösterip "Bu hüküm umumîdir; her öldürülene şâmildir" dedi. Şâfiî ulemâsından Atâ Makdisî söz alıp, "Bu âyet üç bakımdan Hanefilere delil olamaz. Bir kere, Allahü Teâlâ cezada müsavatı, eşitliği şart koştu. Müslümanla kâfir arasında eşitlik yoktur, küfr onun menzilesini aşağı düşürür İkincisi, Allahü Teâlâ, "hüre hür, köleye köle, kadına kadın" diyerek âyetin sonunu başına bağlıyor. Kâfir, köleden daha aşağıdır, çünkü köle kâfir olduğu için köle yapılmıştır. Üçüncüsü, Allahü teâlâ, (Ancak kim kardeşi tarafından affedilirse kısas düşer) buyurmuştur Halbuki müslümanlar ile kâfirler arasında kardeşlik yoktur" dedi. Bunun üzerine Zevzenî şöyle cevap verdi: "Cezada müsavatın, eşitliğin şart olduğu doğrudur. Ancak burada mümin ile kâfir arasında eşitliğin olmadığı söylenemez. İnsanlar kanlarının dökülmesinin haram olması bakımından müsavidirler Müslüman gibi, zimmî kâfirin kanı da haramdır. Nitekim zimmînin malını çalan ceza görür Malın hürmeti, izinsiz alınmasının haram olması ise sahibine bağlıdır. Madem malları müsavidir; canları da müsâvî olmak gerekir. Âyetin sonunun başına bağlandığı ise söylenemez. Âyetin başı umumîdir, sonu hastır. Sonunun hususî olması, başının umumî olmasına aykırı değildir. Her ikisi de hükmünü yürütür (Ancak kim din kardeşi tarafından affedilirse..) ifadesi af hakkındadır. Bunun affa has olması, kısasın umumîliğini bozmaz. "Bunlar iki ayrı kazıyedir" demek suretiyle mukâbalede bulunmuştur.²⁷⁷

Bir başka tartışma da namazda bismelenin açıktan okunup-okunamayacağı, ezanda tegannî etmek ve sabah namazında kunutun okunup-okunamayacağı meselesi ile alakalıdır. Şöyle ki Bağdât'ta, Şâfiîler'in namazda besmeleyi açıktan okumaları, ezanda tegannî etmeleri ve sabah namazında kunut yapmaları, Hanbelîleri kızdırıyor, câmiye girip açıktan besmeleyi okuyan Şâfiî imâmlarını engellemeye çalışıyorlardı.²⁷⁸ Hanbelîler Bağdât'ta Harbiyye mahallesinde, Şâfiîler ise Nizâmiye mahallesinde oturuyorlardı. Nizâmiye mahallesinden birisi ölse Hanbelîler cenazelerine katılmıyorlar ve bunu Sünnetin

²⁷⁶ Bakara, 178.

²⁷⁷ İbnü'l-Arabi, a.g.e., C. I, s. 61; Keskiöğlü, a.g.e., s. 169-179, Ekinci, a.g.e., s. 140.

²⁷⁸ Muhammed Şerefeddin Yaltkaya, "Selçuklular Devrinde Mezhepler", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Y. 2, Sayı 4, Yıl 2009, s. 191; Koca, a.g.m., s. 44-45.

koruyuculuğunun bir vesîlesi olarak telakkî ederlerdi.²⁷⁹ Bu tartışmalar ve kavgalar bu meyanda devam ederken ilginç olan ise, Şâfiî/Eş'arî olan Şîrâzî'nin naaşı Hanbelî fakih Ebû'l-Vefâ ibn Akîl tarafından yıkanmasıdır.²⁸⁰

Bazen de aynı mezhep mensupları arasında da tartışmalar görmek mümkündür. Meselâ Sübkî'nin naklettiğine göre, İmâmu'l-Hameyn el-Cüveynî ile Ebû İshâk eş-Şîrâzî arasında, buluğa gelmiş bakire bir kızın velisi tarafından evlendirilmesi meselesi tartışılmıştır.²⁸¹

Bu tartışmalarda zaman zaman fakihlere yakışmayacak ifadeler de kullanılmıştır. Meselâ bir tartışmada Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî rakibini delillerle susturunca, rakibinin gülmesine kızmış ve şu mealdeki şiirini terennüm etmişti: “Ben delillerle ilzam edince (susturunca) bana kahkaha ile cevap veriyor. Eğer kişinin gülmesi fihından ise, çöldeki ayı ne büyük fakihdir.”²⁸² Yine bir başka tartışma da Hanbelî olan Hâce Abdullah el-Herevî (v. 481/1089) ile Eş'arîler arasında cereyân etmiştir. Herevî, Eş'arî'lerce teşbîh ve tescîm ile suçlanınca, o da, Eş'arîlerin kestiklerinin yenmeyeceğine fetvâ verecek kadar durumu ileri götürmüştür.²⁸³

Bu tartışmalar meclislerde yapıldığı gibi bazen de eserlerde kendini göstermektedir. Meselâ önceleri Hanefî olup daha sonra Şâfiî mezhebine geçen es-Sem'ânî, Hanefî liderlerinden olan Kadı Ebû Zeyd ed-Debbûsî'nin “Takvîmu'l-Edille”sine karşılık, sırf onu ve Hanefî mezhebini eleştirmek için “Kavâtiu'l-Edille” adlı eserini yazmıştır.²⁸⁴ Gazzâlî de “Şifâu'l-Galîl” adlı eserinde Debûsî'yi eleştirmiştir.²⁸⁵

²⁷⁹ Koca, a.g.m., s. 44.

²⁸⁰ Makdîsî, **Din Hukuk Eğitimi**, s. 238; Bilal Ayabakan, “Bağdât Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476/1083)”, **İ.M.B.U.S.**, C. II, İstanbul, 2008., s. 710; a. mlf., “Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, **II. U.S.K.M.S.**, C. I, Konya, Yıl 2013, s. 232.

²⁸¹ Subkî, a.g.e., C. IV, s. 252-256.

²⁸² Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, **Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye Kahire, 1947, C. II, s. 251; Leknevî, a.g.e., s. 109; Keskioglu, a.g.e., s. 171.

²⁸³ Özgel, a.g.m., s. 36.

²⁸⁴ Mürteza Bedir, **Fıkıh, Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 189; Debûsî, **Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi**, s. 59; Sebahattin Erkmen, Hanefî ve Şâfiî Usûlcülerin Sünnet Anlayışı (Debûsî ve Sem'ânî Örneği), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2013, s. 158-178.

²⁸⁵ Gazzâlî, **Şifâu'l-Galîl fî Beyâni's-Şübehi ve'l-Muhayyeli ve Mesâliki't-Ta'lîl**, Thk. Ahmed el-Kübeysî, Matbatu'l-İrşâd, Bağdât 1390/1971, s. 9, 14, 142, 146, 177, 178, 179, 181, 183, vd.

Yine İlkayâ el-Herrâsî (v. 540/1110) eserinde Cessâs ve Ali b. Musa el-Kummî'nin şahsında Hanefî mezhebini eleştirmiş,²⁸⁶ Gazzâlî ve Râzî de eserlerinde, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin görüşlerinin tutarsızlıklarını göstermişlerdir.²⁸⁷

Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye (v. 1370/1951) göre, Cüveynî'nin Horâsân'ı terk etmesine sebep olan Kundurî'nin faaliyetleri değildir. Ona göre, Cüveynî, yazdığı “Muğîsu'l-Halk fî Tercîhi'l-Kavli'l-Hak” adlı eserinde Hanefî mezhebini hedef almış ve halkın tepkisi ile karşılaşınca Horâsân'ı terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁸ Yine aynı Cüveynî, el-Burhân'ında özellikle Ebû Hanîfe'yi hedef almakta, Arapça bilmediğini söylemekte ve onun müctehid olmadığını iddia etmektedir.²⁸⁹ Gazzâlî'de hocasının yolundan giderek “el-Menhûl” adlı eserinde Hanefîleri hedef alması üzerine, Muhammed b. Abdüsettâr el-Kerderî'de (v. 642/1244) “Risâle fî Red ale'l-İmâm el-Gazzâlî” adlı eserini yazarak Gazzâlî'ye cevap vermiştir. Eserlerdeki bu münâkaşalar sadece Hanefî ile Şâfiîler arasında cereyan etmiyor, Hanbelîler ile Şâfiîler arasında cereyan ediyordu. Gazzâlî'nin “İhyâ'sına karşı ibnu'l-Cevzî “İ'lâmu'l-Ahyâ bi-Ağlâti'l-İhyâ” adlı eserini yazmıştı.²⁹⁰

Bu dönemde hilâfet tartışmalarının da devam ettiğini Cüveynî'nin “el-İrşâd” adlı eserinden anlıyoruz. Zira o, hilâfet bahsinin Şiîlerin iddia ettikleri gibi, itikâdi bir konu olmadığını, fıkıh ilminin konusu olduğunu söylemiştir.²⁹¹

²⁸⁶ el-Herrâsî, a.g.e., C. II, s. 219, 220, 222, 251, 254, C. IV, s. 82-85; Diğer tenkidler için ayrıca Bkz. a. mlf., a.g.e., C. I, s. 103, 136, 141, 148, 265, 294; C. III, s. 108, 198, 246; C. IV, 285.

²⁸⁷ Özgel, a.g.m., s. 36.

²⁸⁸ Muhammed Zahid el-Kevseri, **İlhâku'l-Hak bi-İbtâli'l-Bâtıl fî Muğîsi'l-Halk**, 3. b., y.y., Medine, 1988/1408, s. 13.

²⁸⁹ Cüveynî, **el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh**, C. II, s. 1335-1337

²⁹⁰ Koca, a.g.m., s. 40.

²⁹¹ Cüveynî, **el-İrşâd ila Kavâtii'l-Edille fî Usûli'l-İtikâd**, nşr. Muhammed Yûsuf Musa, Mektebetu'l-Hanci, Kahire, 1950, s. 410; a.mlf., **el-Akîdetu'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, nşr. Muhammed Zübeydi, Daru's-Sebîli'r-Reşâd, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003/1424, s. 134.

SONUÇ

Büyük Selçuklular dönemi sadece Türk tarihine değil, İslâm tarihine de damga vurmuş bir dönemdir. Bu dönem, özellikle ilmî faaliyetler hususunda birçok gelişmeye sahne olmuştur. Nizâmiye medreselerinin kurulmasıyla birlikte dönem, adeta ilmî açıdan zirve çağını yaşamıştır. Çünkü Selçuklular'da medreseler devlet tarafından kuruluyor ve her türlü ihtiyacı da yine devlet tarafından tahsîs edilen vakıflar sayesinde gideriliyordu.

Medreseler İslâm hukuku'nun tatbik edildiği müesseseler haline gelmişti. Nizâmülük Şâfîlere mahsus medreseler kuruken, Selçuklu hânedânı da Hanefîlere mahsus medreseler kurmaktan geri kalmamıştır. Bu dönemde medreseler mezheplere göre tefrik edilmişti.

Büyük Selçuklular dönemine kadar eğitim kurumlarından genellikle Arap ve Fârîsî âlimlerce yazılan eserler okutulurken, bu dönemden itibaren ise Türk âlimlerinin yazdıkları eserler okutulmaya başlanmıştır.

Bu dönemde naklî ilimlerin yanında aklî ilimlere de gereken önem verilmiştir. Özellikle Melikşâh döneminde rasathane ve tıp okulları kurulmuş ve birçok Türk bilgini yetişmiştir.

Büyük Selçuklu dönemi fıkıh mezhepleri açısından da hayli dinamik bir yapıya sahiptir. Selçuklu sultanlığı genellikle Hanefî mezhebini desteklemiş, kadılık, reisü'r-rüesâlık, hatîbu'l-hutabâlık gibi devlet kadrolarına genellikle bu mezhepten olanları atamıştır. Hanefîlik başta Orta Asya olmak üzere, Irâk ve Şâm'da ağırlığını hissettirmişti.

Şâfîlik ise Nizâmülmülk ile birlikte, toplum nezdinde etkili olmaya başlamıştır. Özellikle Nizâmiyeler sayesinde başta Irâk ve Nîşâbur olmak üzere Selçuklu coğrafyasının hemen hemen her yerinde etkisini göstermiştir.

Hanbelîlik ise Nîşâbur ve İsfahânda ağırlığını hissettirmekle beraber en etkili olduğu bölge hiç şüphesiz Irâk'tı. Mâlikîlik ise bu dönemde, Irak ve Orta Asya'da son dönemlerini yaşamış, Kuzey Afrika'ya çekilmişti. Diğer fıkıh mezhepleri ise bu dönemde münderis olmuştur.

Bu dönemde çeşitli sebeplerden dolayı mezheb değiştirenler de olmuştur. Özellikle Nizamiyelerde ders verebilmek için Şâfiî mezhebinden olma şartı arandığından dolayı, kimi âlimler bu medreselerde ders vermek için mezhebini değiştirmiştir.

Devrin fakihlerini incelediğimiz zaman ise, bu dönemde, en çok fakih Şâfiî mezhebinden çıkmış, onu ikinci olarak Hanefîler takip etmiş, Üçüncü olarak Hanbêlîler, dördüncü olarak da Mâlikîler takip etmiştir.

Bu dönem, İslâm fıkıh tarihinde taklîd devrinde değerlendirilmiştir. Çünkü bu dönemde İslâm hukuku duraklama devrine girmiştir. Bunun sebebi ise, icihad etmek yeni bir din icad etmek gibi telakki edildiğinden dolayı, dönemin ulemâsı icihad etmekten çekinmiş taklîde mahkûm edilmiştir.

Bu dönemde yargı müessesesi şer'î ve örfî olmak üzere ayrılmıştı. Şer'î yargı her zaman referans kaynağı olmakla birlikte zaman zaman örfî hukukun da tatbikine şahit olunmuştur.

Bu dönemin bir diğer özelliği de ilmî münâzaraların zirve noktasına ulaşmasıdır. Fakat bu ilmî münâzaralarda hak ve hakikate ulaşma ikinci plana itilip, hasmı alet etme anlayışı yerleşmiştir.

Sonuç olarak Büyük Selçuklu Devleti yaptığı faaliyetleri ve yetiştirdiği âlimleri ile gerek siyâsî açıdan gerekse ilmî açıdan XI.-XII. asra damga vurmuştur diyebiliriz.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- AK Ahmet, **Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2008.
- ATAY Hüseyin, **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.
- ATÇEKEN Zeki – Yaşar Bedirhan, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.
- BAĞDÂDÎ Ebû Bekr Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, **el-Kifâye fî Ma'rifeti İlmi'r Rivâye**, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1357/1938.
- BAĞDÂDÎ Ebû Bekr Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, **Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm**, I-XIV, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1931/1349.
- BAĞDÂDÎ İsmail Paşa, **İzâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn**, I-II, nşr. Kilisli Rıfat Bilge – Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul, 1971-1972.
- BALTACI Cahit, **XV.-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- BEDİR Mürteza, **Fıkıh, Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- BEZER Gülay Öğün, **Büyük Selçuklu Tarihi**, 2.b., Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- BOZKURT Nahide, **Mutezile'nin Altın Çağı**, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- BUNDARÎ Ebû İbrahim Kıvâmüddîn Feth b. Ali b. Muhammed, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- CERRAHOĞLU İsmail, **Tefsir Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- CÜVEYNÎ İmâmu'l-Harameyn, **el-Akîdetu'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, nşr. Muhammed Zübeydi, Daru's-Sebili'r-Reşad, Daru'n-Nefâis, Beyrut, 2003/1424.

- CÜVEYNÎ İmâmu'l-Harameyn, **el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh**, I-II, Câmîatu'l-Katar, Katar, 1399/1978.
- CÜVEYNÎ İmâmu'l-Harameyn, **el-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd**, nşr. Muhammed Yusuf Musa, Mektebetu'l-Hanci, Kahire, 1950.
- CÜVEYNÎ İmâmu'l-Harameyn, **Giyâsu'l-Umem fî'l-İltiyâsi'z-Zulem**, thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdulmun'im Ahmed, Dâru'd-Da've, İskenderiye, 1400/1979.
- ÇETİN Kenan, **Selçuklu Medeniyeti Tarihi**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2011.
- DEBÛSÎ Kadı Ebû Zeyd, **Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi**, trc. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009.
- DEMİRCİ Muhsin, **Tefsir Tarihi**, 4, b., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- DİHLEVÎ Şah Veliyyullah, **İçtihat Risâlesi İslâm Hukukundaki Farklı Görüşlerin Sebepleri**, trc. Rahmi Yaran, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- EBÛ HÂTİM Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, **el-Cerh ve't -Ta'dîl**, C. I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, "ts."
- EBÛ HÂTİM Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el- Bustî, **Kitâbu's-Sikât**, I-IX, Matbaat-u Meclis-i Daireti'l-Me'ârif el-'Usmâniyye, Haydarâbâd-Dekken, 1402/1982.
- EBÛ ZEHRÂ Muhammed, **Ebû Hanîfe: Hayâtuhû ve Asruhû**, 3.b., Dâru'l-Fıkr el-Arabî, Kahire, 1976.
- EKİNCİ Ekrem Buğra, **İslâm Hukuk Tarihi**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006.
- EMİN Ahmed, **Duha'l-İslâm**, 6. b., Lecnetü't-Te'lif, Kahire, 1964.
- FAZLULLAH Reşîduddîn, **Câmiu't-Tevârih Selçuklu Devleti**, çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- FERRÂ Muhammed b. Hüseyin Ebû Ya'la el-Ferra, **el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn**, thk. Vadi Zeydan Haddâd, Dâru'l-Maşrık, Beyrut, 1974.
- GAZZÂLÎ Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. Muhammed, **el-Müstesfâ min İlmi'l-Usûl**, thk. Hamza b. Züheyr Hafız, I-IV, eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde, "ts."
- GAZZALÎ Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. Muhammed, **Fedâilü'l-Enâm min Resâil-i Hücceti'l-İslâm**, Tahran, 1333.
- GAZZALÎ Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. Muhammed, **İmâm Gazzali'nin Mektupları**, haz: Abdül Kayyumi, trc: Gürsel Uğurlu, İnkılab Yayınları, İstanbul 2002.

- GAZZÂLÎ Hucce'tu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. Muhammed, **Şifâü'l-Galîl fi Beyâni's-Şübehi ve'l-Muhayyeli ve Mesâliki't-Ta'lîl**, Thk. Ahmed el-Kübeysî, Matbatu'l-İrşâd, Bağdat 1390/1971.
- HACÇALI Abdurahman, **Şatıbî'de Makâsıd ve Fıkıh Usûlü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.
- HAMEVÎ Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah, **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut, 1957.
- HAMİDULLAH Muhammed, **İslam Peygamberi**, I-II, trc. M. Said Mutlu – Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969.
- HASAN Ahmed, **İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi**, trc. Haluk Songur, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.
- HERRÂSÎ İlkiyâ, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, Mısır, "ts."
- HÜSEYNÎ Ebû'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali, **Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye**, trc. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- İBN ABDİLBERR Ebû Ömer Cemâleddîn Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî, **el-İntika' fî Fezâili'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ: Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfi**, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1997.
- İBN ASÂKİR **Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fîma Nusibe İle'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'ârî**, 3. b., Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1984.
- İBN BÎBÎ el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rucedî, **el-Evâmirü'l-'Alâ'ie fi'l-Umûri'l-'Alâ'ie**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1956.
- İBN EBÎ YA'LA Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, **Tabakâtü'l-Hanâbile**, I-II, nşr. Muhammed Hamid el-Fıkî, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1372/1952.
- İBN HALLİKÂN Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, I-VI, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, 1948.
- İBN KADI ŞÜHBE Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed, **Tabakâtu's-Şâfiyye**, I-IV, tsh. Hafız Abdulhâlîm Han, Âlemü'l-Kutub, Beyrut, 1987.
- İBN KESÎR **el-Bidâye ve 'n-Nihâye**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- İBN RECEB Ebû'l-Ferec Abdurrahman, C.I, **ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, thk. Muhammed Hamid el-Fikî, Matbatu'l-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1952.

- İBNU'L-ADÎM Ebû'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed, **Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb), (Seçmeler)**, trc. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- İBN AKÎL Ebû'l-Vefa, Kitâbu'l-Funûn, 2. Bölüm, ed. Goerge Makdisi, Sêrie I: Penseê Arabe et Musulmane, Paris: Institutde Letteres Orientales, 1970-1, 44. ve 45. Ciltler.
- İBNU'L-CEVZÎ Ebû'l-Ferec, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem**, I-XVIII, thk: Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İBNU'L-CEVZÎ Ebû'l-Ferec, **Telbîsu İblîs**”, Dâru'l-Munîriyye, Kâhire, 1369-1950.
- İBNU'L-İMÂD Ebû'l-Felah Abdulhayy, **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, “ts.”
- İBNU'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî, I-IV, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, thk. Ali Muhammed Bicâvi, İsa el-Babi el-Halebî, Kahire, 1376/1957.
- İBNÜ'L-MURTAZÂ Mehdî-Lidînullâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, **Tabakâtü'l-Mu'tezile**, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut, 1961.
- İBNÜ'I-ESÎR **el-Kâmil fî't-Târîh**, I-XI, thk: Muhammed Yusuf ed-Dakkak, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- KADI İYÂD Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, I-III, **Tertîbu'l-Medârik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi'l-İmâm Mâlik**, nşr. Ahmed Bekir Mahmud, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1387-88/1967-68.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, 2. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1983.
- KARA Seyfullah, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, 2 b., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- KARAMAN Hayreddin, **İslâm Hukuk Tarihi**, 6.b., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- KARAMAN Hayreddin, **İslâm Hukukunda İctihad**, 4.b., Ensar Yayınları, 2010.
- KAVAKÇI Yusuf Ziya, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlı'lar Devrinde Mâverâ'n-Nehr İslâm Hukukçuları**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.
- KAZICI Ziya **Anahatları İle İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995.

- KEHHÂLE Ömer Rızâ, **Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye**, I-XV, Matbaatü't-Terakki, Dımaşk, 1376-1381/1957-1961.
- KESKİOĞLU Osman, **Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku**, 6. b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- KEVSERÎ Muhammed Zâhid, **Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sakâhu fî Ebî Hanîfe Mine'l-Ekâzîb ve Yelihî Et-Terhîb Bi-Nakdi't-Te'nîb**, y.y., Beyrut, 1990.
- KILIÇER M. Esat, **İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları**, 2.b., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- KİSÂÎ Nurullah, **Medârisu Nizâmiye ve Tesîrâti İlmî ve İctimâ'yî Ân**, 3. b., Müessesesi-İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374.
- KOCA Sâlim, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- KÖK Bahaeddin, **Nûruddin bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, **Türk Tarih-i Dinîsi**, (Yayına haz. Metin Ergun), Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.
- KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, **Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1923.
- KÖYMEN Mehmet Altay, **Alp Aslan ve Zamanı II**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.
- KÖYMEN Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu III, Alp Arslan ve Zamanı**, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- KÖYMEN Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu: Kuruluş Devri**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1979.
- KUCUR Sadı S., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011,
- KUREŞÎ Muhammed b. Muhammed İbn Ebi'l-Vefa, **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, I-V, Matbaat-u Meclis-i Dâireti'l-Maârif, Haydarâbâd-Dekkan, h. 1332/1913-14.
- KUŞEYRÎ Ebü'l-Kasım Abdülkerîm, **Risâletü Şikâyeti Ehli's-Sunne bi-mâ Nâlehum minel-Mihne**, (er-Resailü'l-Kuşeyriyye içinde), thk. Muhammed Hasan, el-Mahedu'l-Merkezi li'l-Ebhasi'l-İslamiyye, Karaçi, 1964.
- KUTLU Sönmez, **İmâm Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Kitâbiyât, Ankara, 2003.

- KUTLU Sönmez, **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Kitâbiyât, Ankara, 2000.
- LEKNEVÎ Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdî'l-Hayy, **el-Fevâidu'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye**, nşr. M. Bedreddin Ebû Firas, Kahire, 1398/1978.
- MA'RÛF Nâcî, **Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye**, I-II, 3. b., Dâru's-Şaab, Kahire, 1976.
- MA'RÛF Nâcî, **Ulemâu'n-Nizâmiyye ve Medârisu'l-Meşriku'l-İslâmî**, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdad, 1973.
- MADELUNG Wilfred, "11-13 Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçleri", Ed. Sönmez Kutlu, **İmâm Mâturîdî ve Mâturîdîlik**, Kitâbiyât, Ankara, 2003.
- MAKDÎSÎ George, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı**, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
- MAKDÎSÎ George, **İslâmîn Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- MERCAN İsmail Hakkı, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.
- MERÇİL Erdoğan, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- MERÇİL Erdoğan, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- MERÇİL Erdoğan, **Selçuklular Makaleler**, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- MEVDÛDÎ Ebû'l-A'lâ, **Selçuklular Tarihi**, trc. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara, 1971.
- MUHAMMED B. MAHMUD, **Selçuk-Nâme**, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman, 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.
- MÜNTECEBÜDDÎN BEDÎ' Atabek el-Cuveynî, **Atabetü'l-Ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.
- NÂSİR-I HÛSREV, **Sefernâme**, (nşr. Schefer), Paris 1881, trc. Abdülvehhab Tarzı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- NEVEVÎ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Muri, I-II, **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât**, Mısır, "ts."
- NİZÂMULMÛLK, **Siyasetname**, trc. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- OCAK Ahmet Yaşar, **Selçukluların Dini Siyaseti**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

- OKIÇ Tayyib, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, AÜİFY, İstanbul, 1959.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- ÖZEL Ahmet, **Hanefî Fıkıh Alimler**, 2. b., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006.
- ÖZTÜRK Mürsel, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- RÂVENDÎ Muhammed b. Ali b. Süleyman, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri)**, I-II, trc. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1957.
- SAFVETÎ Ahmed Zeki, **Cemheratu Resâili'l-'Arab fî Usuri'l-Arabiyyeti'z-Zahire**, I-IV, Mustafa el-Babi el-Halebî, Mısır, 1937.
- SALLÂBÎ Ali Muhammed, **ed-Devletu'z-Zengiyye**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007.
- SÂMİRÎ İhsan Zünûn, **el-Hayâtü'l-İlmiyye Zemenü's-Sâmâniyyîn: et-Tarihu's-Sekâfi li-Horâsân ve Bilâdi Mâverâünnehr fî'l - Karneyni's-Sâlis ve'r-Râbi' el-Hicrî**, Dâru't-Tâlia, Beyrut, 2001.
- SANDIKÇI Kemal, **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- SARÎFÎNÎ Takiyyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, **el- Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li Tarihi Nisâbûr**, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1989.
- SÂYİS Muhammed Ali, **Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî**, Meketebe ve Matbaatu Muhammed Ali Subeyh ve Evladuhu, Kahire, "ts."
- SCHACHT Joseph, **İslâm Hukukuna Giriş**, trc. Mehmed Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- SEM'ÂNÎ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, **el-Ensâb**, I-V, C. III, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut-Lübân 1988.
- SIBT İBNU'L-CEVZÎ Semseddîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, **Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-'Ayân**, Haydarabad 1951/nşr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968.
- SUBKÎ Ebû Nasr Tacuddin, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ**, I-X, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1383/1964.
- ŞEŞEN Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.

- ŞEŞEN Ramazan, **Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.
- TABAKOĞLU Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, 2. b., Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.
- TALAS M. Asad, **Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim**, trc. Sadık Cihan, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- TANERİ Aydın, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- TANYU Hikmet, **İslâmdan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı**, 2. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.
- TAŞKÖPRÜZÂDE Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, **Mevzûatu'l-Ulûm**, I-II, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, Dersaaadet, İkdam Matbaası, 1313.
- TEMÎMÎ Takiyuddîn b. Abdulkâdir, **Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye**, I-IV, nşr. Abdulfettah Muhammed Hulv, Riyad, C. I-III - 1403/1983, C. V - 1410/1989.
- TOPALOĞLU Nuri, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarihi Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, 3. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- TURAN Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Turan Neşriyat Yurdu, 2. b., İstanbul, 1969.
- TURAN Osman, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1978.
- USTA Aydın, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.
- YURDAYDIN Hüseyin Gazi, **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. b., Ankara, 1982.
- ZEHEBÎ Şemseddin Muhammed b. Ahmed, **Siyeru Alâmu'l-Nübelâ**, I-XVI?, 2. b., thk. Şuayb Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.
- ZEHEBÎ Şemseddin Muhammed b. Ahmed, **el-İber fî Haber Men Ğaber**, I-IV, thk. Muhammed Said b. Besyuni Zeğlul Ebû Hâcer, Dâr el-Kütüb el- İlmiye, Beyrut, 1985.
- ZERRİNKÛB Hüseyin, **Medreseden Kaçış: İmâm Gazzali'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri**, trc. Hikmet Soylu, Anka Yayınları, İstanbul 2001.

ZİRİKLÎ Hayreddin, **el-A'lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ**, I-XI, thk. Zübeyr Fethullah, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1984.

ZUHAYLÎ Muhammed, **el-İmâmu'l-Cüveynî**, 2. b., Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1996.

Makaleler

ABDÜLHAMİD İrfan, “Eş'arî” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 444-447.

ACAR Abdurrahman, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, **D.İ.D.**, C. XXXIX, S. 1, Ankara, 2003, ss. 67-80.

ACAR Abdurrahman, “İmâm Gazâlî'nin Bağdât'ı Terketmesinde Siyasi Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, **İ.A.D.**, C. XIII, S. 3-4, Ankara 2000, ss. 495-504.

ACAR Abdurrahman, “Selçuklu Medreseleri ve İslâm Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, 2007, ss. 351-364.

AKGÜNDÜZ Ahmed, “Osmanlı Huku'nda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, **İ.A.D.**, C. XII, S. 2, Ankara, 1999, ss. 117-121.

AKGÜR Necati, “Celâlî Takvimi”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VII, İstanbul, 1993, ss. 257-258.

AKSOY Numan Durak – Arslantaş Halis Adnan , “Ana Hatlarıyla Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim”, **F.Ü.S.B.D.**, Elazığ, 2010, ss. 471-488.

ALGAR Hamid, “Hâcegân”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XIV, İstanbul, 1996, ss. 430-431.

ALGAR Hamid, “Necmeddîn-i Kübrâ” (Kübreviyye), **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2000, ss. 500-506.

ALPTEKİN Coşkun, “Aksungur el-Porsûkî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. II, İstanbul, 1989, s. 296.

AMMADÎ Muhammed Hasan Abdülkerim , “Nizamiyyetü Nişabur”, Mecelletü Merkezi'l-Vesaiki ve'l- Dirasât'il- İnsaniyye, (Katar Üniversitesi İnsani Dersler ve Belgeler Merkezi Dergisi), Katar, S. 15, 2003.

ARIKAN Adem, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekler ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri”, **A.S.B.E.İ.D.**, Bişkek, 2008, ss. 153-164.

ARUÇI Muhammed, “es-Sevâdü'l-A'zam”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 578-579.

- ASLAN Abdulgaffar, “Kelâm İlminin Gelişimine Türklerin Katkısı -Ebû'l-Muîn en-Neseffî Örneği-“, **U.T.D.İ.K.S.**, Konya, 2007, ss. 477-490.
- ASLAN İbrahim, “el-Usûl’ul Hamse’nin Hanbelî Yorumu: el-Kadı Ebû Ya’lâ el-Ferrâ Örneği”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. LIII, S. 1. Ankara, 2012, ss. 55-83.
- AŞÛR Saîd Abdülfettâh, “Ezher”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XII., İstanbul, 1995, ss. 59-63.
- ATAY Hüseyin, “İslamda Öğretim”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XXIII, S. 1, Ankara, 1979, ss. 1-29.
- AYBAKAN Bilal, “Bağdat Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şirâzî (476/1083)”, **İ.M.B.U.S.**, C. II, İstanbul, 2008., ss. 699-715.
- AYBAKAN Bilal, “Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde”, **II. U.S.K.M.S.**, C. I, Konya, 2013, ss. 227-238.
- AYBAKAN Bilal, “Şafiî Mezhebi”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 233-247.
- AYDAR Hidayet, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi (Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar)”, **İ.Ü.İ.F.D.**, S. 14, İstanbul, 2006, ss. 47-65.
- AYDIN Mehmet Akif, “İslam Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”, **T.H.T.A.D.**, S. 1, İstanbul, 2006, ss. 11-21.
- AZAMAT Nihat, “Kâdiriyye”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 131-136.
- BAĞLIOĞLU Ahmet, “Türklerde İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”, **F.Ü.İ.F.D.**, S. 2, Elazığ, 1997, ss. 201-226.
- BAŞOĞLU Tuncay, “Hicri Beşinci Asırda Fıkıh” İLAM Araştırma Dergisi, C. III, S. 2, İstanbul, 1998, ss. 113-140.
- BAŞOĞLU Tuncay, “Hüseyin b. Ali Saymerî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 215-216.
- BAŞOĞLU Tuncay, “Saymerî’nin Usûlu ve Usûl Görüşü Üzerine Bazı Tespitler”, **İ.H.A.D.**, S. 2, Konya, 2003, ss. 273-277.
- BAŞOĞLU Tuncay, “Selçuklular Devrinde Usûl Tartışmaları”, **II. U.S.K.M.S.**, Konya, 2013.
- BAUSANİ Alessandro, “Selçuklu Döneminde Din”, trc. Ali Ertuğrul, **C.Ü.İ.F.D.**, C. XI, S. 2, Sivas, 2007, ss. 441-465.
- BAYRAM Mikail, Danişmend Oğulları’nın Dinî ve Millî Siyâseti, **S.Ü.T.A.D.**, S. 18, Konya, 2005, ss. 131-147.
- BAZİN Marcel, “Kum”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVI, İstanbul, 2002, ss. 361-362.
- BEBEK Adil, “Ka’bî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 27.

- BEDİR Murteza, “Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”, **İ.M.B.U.S.**, C. I, İstanbul, 2008, ss. 621-632.
- BERKİ Ali Himmet, “Selçuklular ve Osmanlılar Devirlerinde İlk İslâm ve Türk Üniversiteler”, **D.İ.B.D.**, C. X, S. 110-112, Ankara, 1971, ss. 230-235.
- BEZER Gülay Öğün, “İmâduddin ez-Zengî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIV, İstanbul, 2013, ss. 258-261.
- BİLHAN Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamğaç Medresesi: Vakıf Belgesi I, **A.Ü.E.B.F.D.**, C. XV, S. 2, Ankara, 1982, ss. 117-124.
- BOZKURT Nebi, “İpek Yolu” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 369-373.
- BOZKURT Nebi, “Medrese”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVIII, İstanbul, 2003, ss. 323-327.
- BOZKUŞ Metin, “Anadolu Selçuklularında Sosyal Dinî ve Mezhebî Yapı, **C.Ü.İ.F.D.**, C. V, S. 2, Sivas, 2001, ss. 249-257.
- BOZPINAR Tufan, “Nakîbuleşraf”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 322-324.
- CİCİ Recep, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, **U.Ü.İ.F.D.**, C. VIII, S. 8, Bursa, 1999, ss. 215-146.
- CİLACI Osman, “Selçukluların İslama Davet Politikası ve Gayr-i Müslimlerle İlişkileri”, **D.A.D.**, C. XXXVI, S. 4, Ankara, 2000, ss. 19-30.
- CİVELEK Yakup, “Selçuklu Döneminde Arap Dili ve Öğretimi”, **I. U.S.K.M.K.** C. I, Konya, 2001.
- CÜMBÜR Müjgan, “Selçuklu Dönemi Kadın Hayratı”, Erdem Dergisi, **Aydın Sayılı Özel Sayısı II**, C. IX, S. 26. Ankara, 1996.
- ÇALIŞ Halit, “İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Konu Olma Bakımından Toprak Mülkiyeti” **S.Ü.İ.F.D.**, S. 14, Konya, 2002, ss. 145-164.
- ÇEKER Huzeyfe, Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri, (Ebû Hanîfe’den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar), **İ.H.A.D.**, S. 19, Konya, 2012, ss. 163-201.
- ÇELEBİ İlyas, “Kadı Abdülcebbar”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 105-109.
- ÇELEBİ İlyas, “Mu’tezile”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, c. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 391-401.
- ÇETİN Altan, “İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler” (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri), **D.A.D.**, C. II, S. 5, Ankara, 1999, ss. 177-202.
- ÇUBUKÇU İbrahim Agâh, , “Gazzali ve Siyaset”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. IX, Ankara, 1961, ss. 121-130.

- ÇUBUKÇU İbrahim Agâh, “Hicri 5./Milâdî 11. Yüzyılda İslâm’da Siyasî ve Dinî Durum”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XIII, Ankara, 1965, ss. 39-44.
- DEMİRCİ Mustafa, “İktâ”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 43-47.
- DEMİRCİ Mustafa, “Türk-İslam Medeniyetinin İkinci Dalgası: Orta Asya’da Gelişen Bilim ve Düşüncenin Dinamikleri (X-XIII. y.y.)”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, 2007, ss. 77-86.
- DİNÇ Ahmet – Sayın Fatih Mehmet Sayın – Halow Niyazmyrat, “Türkemenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi” *International Journal of History*, S. **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Ankara, 2012, ss. 105-116.
- DÜRÎ Abdulazîz, “İslâm Toplumlarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı”, Kazım Yaşar Koprman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, **T.A.D.**, C. XXV, S. 39, Ankara, 2006, ss. 221-238.
- DÜRÎ Abdülazîz, “Bağdat”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. IV, İstanbul, 1991, ss. 425-433.
- EMİN Hüseyin, “ed-Devletü’s-Sâmâniyye”, *Mecelletü’l-Müerrîhi’l-Arabî*, S. 15, Bağdat, 1980.
- ES-SAKKÂR Sâmi – Bozkurt Nebi , “ Müstansırıyye Medresesi ”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 121-123.
- ES-SEYYİD Eymen Fuad, “Fâtımîler”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 228-237
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “İsnâşeriyye”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 142-147.
- FRYE Richard N., “Samanids”, *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer Nex York: Charles Scribner’s Sons, X. 1989.
- FRYE Richard N., “The Sâmanids”, *The Cambridge History of Iran*. Ed. R. N. Frye (Cambridge; Cambridge University, IV, 1975.
- GENÇ Süleyman, H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet’in Yeniden Yükselişi: „Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme, **D.E.Ü.İ.F.D.**, S. 25, İzmir, 2007, ss. 273-330.
- GÖKALP Yusuf, “Zeydiyye” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIV, İstanbul, 2013, ss. 328-331.
- GÖKSU Erkan, “Türkiye Selçuklularında İktâ”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 26, Konya, 2009, ss. 137-154.
- GÖRGÜN Tahsin, “ “Kadı Abdülcebbar”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 109-111.

- GÖZÜBENLİ Beşir, “Cüveynî, Rüknu’l-İslâm”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 144.
- GÖZÜBENLİ Beşir, “İktâ”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXII, İstanbul, 1995, ss. 49-52.
- GÜNER Osman, “Anadolu’da Hadis Geleneğinin Menşei Olarak Selçuklularda Hadis Birikimi”, **A.H.G.D.S.**, Çankırı, 2011, ss. 193-214.
- GÜRBÜZ Osman, “XII: Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengi”, **A.Ü.İ.F.D.**, S. 38, 2012.
- GÜVEN İsmail, “Türkiye Selçuklularında Medreseler”, **A.Ü.E.B.F.D.**, C. XXXI, S. 1, Ankara, 1998, ss. 125-146.
- HAÇKALI Abdurrahman, “İslam Hukuk Metodolijisinde Gayeci Yaklaşım: Gazâlî’nin İctihat Anlayışında Maslahatın İşlevselliği”, **İ.A.D.**, C. XII, S. 3-4, Ankara, 2000, ss. 451-466.
- HİZMETLİ Sabri, “Karmatîler”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 510-514.
- İŞPİRLİ Mehmet, “Kazaasker”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXV, İstanbul, 2002, ss. 140-143.
- KAHRAMAN Abdullah, “Tûsî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXXI, İstanbul, 2012, ss. 435-437.
- KAHRAMAN Hüseyin, “el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâyesi”, **U.Ü.İ.F.D.**, C. VII, S. 7, Bursa, 1998, ss. 471-486.
- KALLEK Cengiz, “Kitâbu’l-Harâc”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVI, İstanbul, 2003, ss. 101-104.
- KALLEK Cengiz, “Mâverdî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVIII, İstanbul, 2003, ss. 180-186.
- KANDEMİR M. Yaşar, “Ahmed b. Hanbel”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. II, İstanbul, 1989, ss. 75-80.
- KARA Seyfullah, “Selçuklu Türkleri’nin Mezhebler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, 2007, ss. 379-394.
- KARADAŞ Çağfer, “Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik –Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci”, **U.İ.A.D.**, S. 6, İstanbul, 2006, ss. 57-100.
- KARADAŞ Çağfer, “Selçuklular’ın Din Politikası”, **İ.S.T.E.M.**, Y. 1, S. 2, Konya, 2003, ss. 95-108.
- KARAMAN Hayreddin, “Ca’feriyye” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VII, İstanbul, 1993, ss. 4-10.
- KARAMAN Hayrettin, “Ahmed b. Hanbel” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. II, İstanbul, 1989, ss. 80-82.

- KAYA Eyüp Said, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 188-189.
- KILIÇER M. Esat, “Ehl-i Rey”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. X, İstanbul, 1994, ss. 520-524.
- KIRPIK Güray , “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı Ve İşleyişi”, C. II, **İ.M.B.U.S.**, İstanbul, 2008, ss. 685-698.
- KİTAPÇI Zekeriya, “Türkler ve İslâm veya Türkler Arasında İslâmiyetin Yayılışı Meselesi”, **T.D.A.T.S.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 147-150.
- KOCA Ferhat, “ Salih b. Ahmed b. Hanbel”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 36.
- KOCA Ferhat, “Hanbelî Mezhebi”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C.XV, İstanbul, 1997, ss. 525-574.
- KOCA Ferhat, “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışı”, **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, 2001.
- KOCA Salim, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 22, Konya, 2007, ss. 1-37.
- KOCA Salim, “Selçuklular’da Teşkilat ve Kültür”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, **I-II Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya, 1993.
- KOÇAK Muhsin, “ Ebû Şucâ’ el-İsfahânî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C.X, İstanbul, 1994, ss. 235-236.
- KONUR Himmet, Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. Asırlar), **D.E.Ü.İ.F.D.**, S. XXI, İzmir, 2005, ss. 3-27.
- KOPRAMAN Kazım Yaşar, ”Nureddin’in Faaliyet”, **T.A.D.**, C. IV, S. 6, Ankara, 1966, ss. 505-520.
- KÖMÜRCÜOĞLU Mustafa - Kömürcüoğlu Şeyma, “Güç ve Adalet Arasında Bir Devlet Adamı:Nizamulmülk ve Siyasetname’si”, **İlmi Etüdler Derneği Yıllığı**, S. 4, İstanbul, 2009, ss. 43-66.
- KUCUR Sadi S., “İktâ”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 47-49.
- KUŞÇU Ayşe Dudu, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 27, Konya, 2010, ss. 637-664.
- KUŞÇU Ayşe Dudu, “Eyyübîler’de Mezâlîm Mahkemeleri ve Dârü’l-Adl”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 25, Konya, 2009, ss. 207-229.
- KUŞÇU Ayşe Dudu, “Orta Doğuda Şi’î-Sünnî Mücadelesinde Selçuklu ve Zengî Medreselerinin Yeri”, **A.O.D.**, C. II, S. 4, Ankara, Yıl 2008, ss. 21-44.

- KUTLU Sönmez, “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini, İmâm Mâturîdî”, **D.A.D.**, C. V, S. 15, Ankara, Ocak-Nisan, Ankara, 2003, ss. 5-28.
- MADELUNG Wilferd., Horasan Ve Maverâünnehir’de İlk Mürcie Ve Hanefiliğin Yayılışı, trc. Ar. Gör. Sönmez Kutlu, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XXXIII, Ankara, 1992, ss. 239-247.
- MAZAHERİ Aly, “ Müslüman Ortaçağ’da Eğitim ve Öğretim” trv. Bahriye Üçok, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XII, S. 1, Ankara, 1964, ss. 119-128.
- MENEKŞE Ömer, “Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri”, **D.A.D.**, C. XXXIX, S. 3, Ankara, 2003, ss. 117-122.
- MERÇİL Erdoğan, “Büveyhîler”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VI, İstanbul, 1992, ss. 496-500.
- MYRZAİBRAİMOV Samagan, “Kadıhan Dönbeminde (XII. Y.Y.) Fıkıh ve Yaşam”, **U.T.D.İ.K.S.**, Isparta, 2007, ss. 311-318.
- OCAK Ahmet Yaşar, “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *International Journal of History*, S. **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, Ankara, 2012, ss. 263-278.
- OKUMUŞLAR Muhiddin, “Ehl-i Sünnet’in Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, **Marife**, Y. 8, S. 1, Konya, 2008, ss. 137-148.
- ÖĞÜT Salim, “Ehl-i Hadîs”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. X, İstanbul, 1994, ss. 508-512.
- ÖNGÜL Ali, “Burhan Ailesi”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VI, İstanbul, 1992, ss. 430-432.
- ÖNGÜL Ali, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, **C.B.Ü.S.B.D.**, C. I, S. 7, Manisa, 2003, ss. 67-78.
- ÖNKAL Ahmed, “Asr-ı Saadette Mescid’in Önemi ve Yaptığı Görevler”, **Diyânet Dergisi**, C. XIX, S. 3. y. Ankara, 1983, ss. 49-55.
- ÖYMEN Hıfzırahman Raşit, “İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri I”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XI, S. 1, Ankara, 1963, ss. 61-79.
- ÖYMEN Hıfzırahman Raşit, “İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri II”, **A.Ü.İ.F.D.**, C. XII, S. 1, Ankara, 1964, ss. 35-42.
- ÖZ Mustafa, “Şîa”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 111-114.
- ÖZ Mustafa, “Usûliyye”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXXII, İstanbul, 2012, ss. 214-215.
- ÖZARSLAN Selim, “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Alimleri”, **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, 2001.
- ÖZAYADIN Abdülkerim, “Kündûrî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVI, İstanbul, 2002, ss. 554-555.

- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Bağdat” (Kültür ve Medeniyet), **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. IV, İstanbul, 1991, ss. 437-441.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Karahanlılar”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 404-412.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 188-191.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 194-196.
- ÖZDEMİR Mehmet Nadir, “Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, **S.Ü.T.A.D.**, S. 28, Konya, 2008, ss. 315-367.
- ÖZEL Ahmet, “Mâlik b. Enes”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXVII, İstanbul, 2003, ss. 506-513.
- ÖZEN Şükrü, “IV/X. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu’tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, **İ.A.D.**, S. 9, Ankara, 2003, ss. 49-85.
- ÖZGEL İshak, “Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri”, **B.G.T.K.T.H.S.**, İstanbul 2012, ss. 41-73.
- ÖZGEL İshak, “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmî ve Müfessirler”, **D.B.A.A.D.**, C. V, S. 2, Samsun, 2005, ss. 31-51.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “İsfahan”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXII, İstanbul, 2000, ss. 497-502.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Merv”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIX, İstanbul, 2008, ss. 221-223.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Nişabur”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 149-151.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Rey”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 40-41.
- ÖZLER Mevlüt, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid’ate Lanet Kampanyası”, **I. U.S.K.M.K.**, C. II, Konya, 2001.
- ÖZTÜRK Mustafa – Mertoğlu Mehmet Suat , ”Zemahşeri”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIV, İstanbul, 2013, ss. 235-238.
- ÖZTÜRK Mürsel, “Hacı Bektaş Zamanında Nişabur’daki Kültürel Hayat”, **T.K.H.B.V.D.**, S. 45, Ankara, 2008, ss. 145-154.

- ÖZTÜRK Mürsel, “Hacı Bektaşî Veli’nin Yaşadığı Devirdeki Nişabur”, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Merkezi, **I. T.K.H.B.V.S.**, Ankara, 1999, ss. 285-288.
- PAYDAŞ Kazım, Bilge Bir Hükümdar Gazneli Sultan İbrahim b. Mesud (450-492/1059-1099), *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 5, 2013.
- PIRLANTA İsmail, “Büyük Selçukluların Horasan’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, **C.Ü.İ.F.D.**, C. XVI, S. 2, Sivas, 2012, ss. 68-719.
- PIYADEOĞLU Cihan ”Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi), *Tarih Dergisi*, S. 49, (2009/1), İstanbul, 2010, ss. 1-25.
- RADTKE Bernd, “Horâsân ve Mâverâunnehir’de Din Alimleri ve Mutasavvıflar” trc. Ergian Ayan, *The Journal of International Social Research*, Volume 2/9, Ordu, 2009, ss. 358-376.
- RENÇBER Akif, “İslam Fethinden Irak Selçukluların Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarihi”, **İ.T.B.A.D.**, C. I, S. 1, 2012, ss. 225-265.
- SARAY Mehmet, “Başkurt”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 130-131.
- SARIKAYA Saffet, “Türklerin İslâmlaşma Süreçlerinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, **Türkler**, Ankara, 2002, ss. 1-20.
- SELÇUK Havva Kurt, “İbn-i Hallikân’ın Vefayâtü’l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları”, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 8, Kayseri, 1999, ss. 105-114.
- SÜMER Faruk, “Oğuzlar”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 325-330.
- SÜMER Faruk, “Selçuklular (Irak Selçukluları)”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 387.
- SÜMER Faruk, “Selçuklular (Suriye Selçukluları)”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 385-386.
- SÜMER Faruk, Selçuklular (Kirman Selçukluları), **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 377-379.
- ŞENGELİYA N. N., “XI-XIII: Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, trc. Mehmet Mürselov, **T.İ.D.**, C. XXII, S. 2. İzmir, 2007, ss. 227-240.
- ŞENSOY Sedat, “Ta’likât”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIX, İstanbul 2010, ss. 508-510.
- TAN Muzaffer, “Horasan ve Maveraünnehir’de İlk İsmâilî Faaliyetler”, **D.A.D.**, C. X, S. 30, Eylül-Aralık, Ankara, 2007, ss. 55-74.
- TANERİ Aydın, “Emîr-i Dâd”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XI, İstanbul, 1995, s. 130.

- TAŞDEMİRCİ Ersoy, “Medreselerin Doğu Kaynakları ve İlk Zamanları”, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 5, Kayseri, 1989, ss. 269-278.
- TOMAR Cengiz, “Şam”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, ss. 311-315.
- TOPALOĞLU Nuri, “İbn Mende”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XX, İstanbul, 1999, ss. 181-182.
- TOSUN Necdet, “Yeseviyye”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXXIII, İstanbul, 2013, ss. 487-490.
- ULUDAĞ Süleyman, “Hankah”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XVI, İstanbul, 1997, ss. 42-43.
- USTA Aydın, “Sâmânîler”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 64-68.
- UYAR Mazlum, “Şîî Siyasi Düşüncesinin Şekillenmesi”, **D.A.D.**, C. II, S. 5, Ankara, 1999, ss. 299-316.
- UZUNPOSTALCI Mustafa, “Ebû Hanîfe” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. X. İstanbul, 1994, ss. 131-138.
- ÜMİT Mehmet, “Mihne Sürecinde Hanefîler”, **H.Ü.İ.F.D.**, C. IX, S. 17, Çorum, 2010-2011, ss. 101-130.
- ÜNAL Afşin, “İbnu'l-Esîr'in “el-Kâmil fi't-Tarih” İsimli Kaynak Eserinin “Selçuklu Kültür ve Medeniyeti” Bakımından Bir Değerlendirmesi”, **E.Ü.S.B.E.D.**, S. 8, Kayseri, 1999, ss. 115-122.
- ÜZÜM İlyas , “Mezhep”, **D.İ.A.**, I-XXXXIX, C. XXIX, İstanbul, 2004, ss. 526-532.
- YALTKAYA Muhammed Şerefeddin, ”Selçuklular Devrinde Mezhepler”, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Y. 2, Sayı 4, 2009.
- YAVUZ Yunus Vehbi, “el-Câmiu's-Sağır”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 112.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Eş'arîyye” **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 447-455.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Kelâm”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXV, İstanbul, 2002, ss. 196-203.
- YAZAR Nurullah, “Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan'nın Siyasî Durumu”, **İ.A.D.**, C. XXIV, S. 1, Ankara, 2013, ss. 25-38.
- YAZICI Tahsin – Uludağ, Süleyman, “Hâce Abdullah Herevî”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XVII, İstanbul, 1998, ss. 222-226.
- YAZICI Tahsin, “Belh”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 410-411.
- YAZICI Tahsin, “Fergana”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 375-377.
- YENİÇERİ Celal, “Mezâlim”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIX, İstanbul, 2004, ss. 515-518.

- YILDIZ Abdulvahap, “Meybudî'nin (570/1174) Hayatı Şahsiyeti ve Eserler”, **T.İ.A.A.D.**, C. II, S. 8, Ankara, 2002, ss. 63-77.
- YILDIZ Hakkı Dursun , “Emîrû'-Ümerâ”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 158-159.
- YİĞİT İsmâil, “Mevâli”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXIX, İstanbul, 2004, ss. 424-426.
- YURDAGÜR Metin, “Ahbariyye”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 490-491.
- YÜCESOY Hayrettin, “Mihne”, **D.İ.A.**, I-XXXXIV, C. XXX, İstanbul, 2005, ss. 26-28.
- ZYSOW Aron, “Hanefî Hukuk Kuramında Mu'tezililik ve Matüridilik”, trc. Süleyman Aydın, **H.Y.D.Y.S.B.A.D.**, Y. 2, S. 4, 2009, ss. 147-178.

Diğer Kaynaklar

- ADALIOĞLU Hasan Hüseyin, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1996.
- AK Ahmet, Mâtüridi Kaynaklarda Mâtüridi ve Mâtüridilik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- BİLEN İlhan, Osmanlı Hukukunda Örfün Yeri (Klasik Dönem), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.
- DOKUR Yusuf, Başlangıçtan IV/X. Asra Kadar İslam Hukuk Tarihinde Taklid Düşüncesi ve Etkileri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- DÜNDAR Abdülhamid, Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.
- ELEMEN Nuh, Ebû Ya'la el-Ferra ve İtikadi Görüşleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- ERKMEN Sebahattin, Hanefî ve Şâfiî Usûlcülerin Sünnet Anlayışı (Debûsî ve Sem'ânî Örneği), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2013.
- ESEN Bilal, Hanefî Usul Eserlerinde İctihaad Teorisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.
- KAPLAN Nesrullah, Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî Ve Et-Tabsîr Fi'd-Dîn Adlı Eserinde İslâm Mezheplerini Tasnif Sistemi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2013.

- MENEKŞE Ömer, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakîhleri (1063/1092), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.
- PIYADEOĞLU Cihan, Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- ŞIK İsmail, Mahmud b. Zeyd el-Lâmîşi'nin Kelâm Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.
- TURAN Nurullah, Selçuklu Başkenti Rey, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.
- UYGUR Türker, Büyük Selçuklular Döneminde Horasan'da Fikri Hayat, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2011.
- ÜNALAN Abdülkerim, İlkıya el-Herrâsî ve Ahkâmu'l-Kur'an'ındaki Metodu, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990.
- YÜKSEL Tuba, Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Sedat		MEHMED
Doğum Yeri ve Yılı	Gostivar		1989
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça		Arnavutça, Makedonca,
	Orta		Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2004	2008	Kayseri Mustafa Germirli Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2008	2012	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2012	2014	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	sedatmehmed@hotmail.com		
	Tarih	22/ 07/2014	
	İmza		
	Adı Soyadı	Sedat MEHMED	